GEOGRAFSKI PREGLED

REVUE DE GÉOGRAPHIE

Glavni urednik — Rédacteur en chef
Dr Ratimir Gašparović

Tehnički urednik — Rédacteur technique
Dr Ratimir Gašparović

Uređivački odbor — Comité de rédaction
Dr ing. Mehmed Ramović, Dr Miloš Bjelovitić,
Dr Ibrahim Bušatlija, Dr Sulejman Bakaršić,
Dr Ratimir Gašparović

X

JUBILARNA SVESKA

SARAJEVO
1966.

Ovaj broj Geografskog pregleda štampan je uz novčanu pomoć Republičkog sekretarijata za kulturu (Republički fond za unapređenje izdavačke djelatnosti) SR BiH.

Štampa: Štamparsko preduzeće »Kultura« — Trebinje
Za štampariju: Dušan Kapor
Štampano oktobra 1967. g. — Tiraž 1.000 pr.

POVODOM DESETE SVESKE »GEOGRAFSKOG PREGLEDA«

Od prvih početaka geografskog ispitivanja Bosne i Hercegovine na naučnoj osnovi sredinom XIX vijeka, pa do naših dana, kao krajnja posljedica razvoja geografske naučne misli neprekidno obogaćivanje novim metodološkim spoznajama i stvaranja sve većeg naučno geografskog kadra, sakupila se brojna stručna i naučna geografska literatura o tom području. U početku ta se literatura sporadično i fragmentarno javljala u raznim stranim, prvenstveno austrijskim, a zatim sve češće i potpunije i u našim jugoslavenskim, poglavito srpskim i hrvatskim geografskim časopisima. U Bosni i Hercegovini nije postojala nikakva izrazito geografska publikacija u kojoj bi se mogli javnosti saopćavati sve brojniji i važniji rezultati proučavanja Bosne i Hercegovine.

U novije i najnovije vrijeme dolazi do osnivanja prvih stručnih i naučnih geografskih centara u BiH — Geografsko društvo, katedra odnosno odsjek za geografiju Univerziteta u Sarajevu, i Geografski institut — u kojima se formiraju i djeluju bosansko hercegovački geografi koji počinju da intenzivno i sistematski proučavaju Bosnu i Hercegovinu sa općeg i regionalno geografskog stanovišta.

U svestranim geografskim proučavanjima BiH pojavljuju se uporedo sa bosansko hercegovačkim i geografi ostalih naših republika, pa i oni izvan Jugoslavije, u prvom redu iz socijalističkih zemalja.

Brojni rezultati svih tih proučavanja ne samo upotpunjuju regionalno geografsku sliku BiH, nego se velikim dijelom koriste i u privredne svrhe kao doprinosi raznim projektima za privrednu izgradnju i razvitak naše Republike.

Uporedo sa intenziviranjem geografskog proučavanja BiH sve se više osjeća potreba za jednom publikacijom u kojoj bi se naučnim i drugim krugovima mogli prezentirati najvažniji rezultati tih istraživanja i koja bi na taj način predstavljala bogat i autentičan izvor prvorazredne građe, podataka i rezultata za daljnja složenija i potpunija proučavanja BiH.

Tako je 1957. g. na inicijativu Upravnog odbora Geografskog društva BiH došlo do izdavanja prvog broja stručno naučnog geografskog godišnjaka »Geografski pregled« čiji se, evo, deseti jubilarni broj pojavljuje u ovoj 1966. g.

Na taj način se prvi puta u BiH pojavljuje jedan izrazito geografski časopis koji geografima stvara »mogućnost da započnu naučno i stručno tretiranje široke geografske problematike koja se odnosi u prvom redu na područje naše Republike, dopuštajući naravno i najšire mogućnosti za objavljivanje radova koji se odnose na područja drugih republika kao i za objavljivanje svih vrsta radova koji su od općeg interesa za geografsku nauku.« (Prof. Husein Brkić: Uvodna riječ, Geografski pregled, sv. I, Sarajevo 1957. g., str. 5).

Poteškoće druge vrste veoma su česte pri izučavanju fizičke geografije Zapadne Evrope, koja po broju država zauzima prvo mjesto u svijetu. Regioni jedinstveni u fizičko-geografskom smislu, svojim pojedinim dijelovima zauzimaju prostore raznih država, što stvara velike poteškoće pri njihovom prirodnom rejoniranju. Usljed toga pokazuje se da je problem rejoniranja sličnih regiona (Alpe, Hercinsko sredogorje, dinarski dio Balkanskog poluostrva i dr.) veoma složen i nameće se neophodna potreba izrade izvjesnih, makar i najopćenitijih, principa koji bi se mogli koristiti pri rejoniranju ne samo u okviru državnih nego i prirodnih granica. U tom pogledu velika pažnja je bila posvećena principima i metodama izrade niza karata prirodnog rejoniranja, među njima i pejsažnog rejoniranja kopna zemaljske kugle i pojedinih kontinenata u fizičko-geografskom atlasu Svijeta nedavno izdatom u SSSR-u. Ovaj problem se takođe djelomično rješava zajedničkim naporima geografa Sovjetskog Saveza i zemalja Narodne demokratije. Sa sličnim problemom smo se sukobili pri rejoniranju Karpata koji zahvataju teritoriju pet država.

Prirodno rejoniranje Karpata ima veliki privredni značaj, jer je perspektiva planskog razvoja svih grana narodne privrede nemoguća bez poznavanja prirodnih osobenosti i prirodnih resursa niza zemalja i njihovih pojedinih rejona. U vezi s tim prirodno rejoniranje, ili utjecaj prirodno-teritorijalnih kompleksa (rejona, tipova predjela itd.), neposredno je povezano sa zadacima planskog socijalističkog iskorištavanja teritorija i predstavlja jedan od aktuelnih problema ne samo teoretskog, nego i praktičnog značaja.

Istovremeno, danas još nema općih principa rejoniranja Karpata, koje je trebalo da izrade geografi zemalja u kojima se nalaze Karpati. Nedostaje i općepriznata taksonomija rejoniranja. Pejsaži slični po strukturi često pripadaju pejsažima potpuno različitim po taksonomskom rangu. Zato ispada da je pojedine regione teško uporeĎivati u shemama rejoniranja različitih autora. Kao osnova sličnog razilaženja javlja se prije svega različit metod i prilaz pitanjima otkrivanja, analize i davanja kontura prirodno-teritorijalnim jedinicama od strane različitih autora.

Tako u radu P. N. Cis-a **(1)** »O fizičko-geografskom reoniranju i kartiranju pejsaža zapadnih oblasti Ukrajine«, Karpati koji se nalaze u sastavu SSSR-a razmatraju se kao dio potprovincije Šumovitih Karpata, koji zajedno sa podprovincijom Istočnih rumunskih Karpata obrazuju provinciju Istočnih Karpata. Ova provincija se razlikuje od drugih provincija Karpata (Zapadnih i Južnih Karpata) svojim jako izraženim strukturno-morfološkim uzdužnim zonama. Uzdužna strukturno-morfološka zonalnost služi kao temelj diobe fizičko-geografskih oblasti, koje su rasčlanjene u poprečnom pravcu pejsažnim reonima.

U predjelima Sovjetskih Karpata izdvajaju se sljedeće fizičko-geografske oblasti: Predkarpatska uzvišenja, Vanjski Karpati, Vododjelničko-Vrhovinska, Poloninsko-Crnogorska i Marmaroška. Nažalost, ni iz teksta, ni iz kartosheme priložene članku nije moguće odrediti konture nekih graničnih regiona izvan predjela Sovjetskih Karpata. U cjelini sasvim detaljna shema rejoniranja Sovjetskih Karpata, koju je predložio P. N. Cis, u velikoj mjeri se zasniva na diobi tipova terena, kao, na primjer: kotlinsko-terasasti, niskoplaninski-brežuljkasti, alpski, planinsko-klisurasti i kotlinsko-niskoplaninski. U tom pogledu metodološke pretpostavke rejoniranja P. N. Cisa korisno se

razlikuju od metode, tzv. reoniranja »odozgo« koji se često primjenjuju pri rejoniranju ne samo sovjetskih, nego i zagraničnih dijelova Karpata. Ipak, uporedo s diobom gore navedenih tipova terena, nezakonito je, s naše tačke gledišta, dijeliti u istom tipološkom rangu (kao što to radi P. N. Cis) kao u svojstvu tipova terena visinske pojaseve: hrasta i bukve, četinarsko-listopadne, jele i subalpski. U suštini stvari pri takvom shvatanju tipologije terena stvara se predstava o postojanju dva nezavisna reda tipova — geomorfološki (kotlinsko-niskoplaninski itd.) i visinsko-pojasni geobotani.ki (četinarsko-listopadni itd.). Međutim, kako nam se čini, upravo vertikalna pojasnost vrši suštinski utjecaj na diferencijaciju tipova terena. Zato u planinama upravo treba otkrivati diferencijaciju kotlinsko-terasastog, planinsko-klisurastog i drugih tipova terena u zavisnosti od njihovog položaja u različitim ivsinskim pojasevima.

Ispitivanju Karpata obraćali su i obraćaju veliku pažnju geolozi, geografi, geobotaničari i drugi stručnjaci niza zemalja. Rezultat toga su brojni radovi, koji objašnjavaju pojedine komponente prirodne sredine toga teritorija. Za različite dijelove Karpata postoje široko poznate monografije o pitanjima fizičke geografije, geomorfologije, limnologije i botanike. U Karpatima već više od pola vijeka postoji široka mreža meteoroloških stanica i hidroloških punktova kojima se vrše sistematska promatranja. Ipak pitanjima kompleksnog fizičko-geografskog rejoniranja Karpata, opšte uzevši do danas se posvećivalo malo pažnje. U geografskoj literaturi nije moguće naći radove koji bi obuhvatali materijale o cjelokupnoj teritoriji Karpata.

Danas postoji niz shema posvećenih prirodnom rejoniranju teritorija Mađarske, Poljske, Čehoslovačke, Rumunije i SSS-a, a u čiji se sastav uključuju odgovarajući dijelovi Karpata. Istovremeno te sheme još nisu usklađene jedna s drugom. Zato njihovim mehaničkim svođenjem u jednu cjelinu nije moguće dobiti zadovoljavajuću sliku fizičko-geografskog rejoniranja Karpata. Tako, na primjer, u najboljoj shemi prirodnog (a u suštini orografskog) rejoniranja čehoslovačkog dijela Karpata, koja pripada J. Hromadki (2), izdvajaju se taksonomske jedinice triju stupnjeva — pojas, oblast, rejon. Pri tome autor Zapadne Karpate ne svrstava ni u koju regionalnu kategoriju višeg taksonomskog ranga. Zato mjesto Zapadnih Karpata ostaje neodređeno u sistemu Karpata. Pri diobi pojaseva autor se rukovodi, uglavnom, geotektonskim i litološkim karakteristikama. Tako, na primjer, u predjelima flišnog pojasa izdvajaju se Zapadni i Istočni Beskidi (oblasti), Zapadni Karpati se raščlanjavaju na pojedine krupne masive i kotline (rejoni). No pri tom, na primjer, hrbat Bijelih Karpata stoji na istom stupnju sa svim zonama sjevernih predgorja. Pored toga, u rejoniranju J. Kromadke donekle se proizvoljno upotrebljava termin »pojas«, koji se u danom slučaju upotrebljava kao litološki pojam, a pri rejoniranju njemu se daju svojstva taksonomske jedinice. Pojava tog termina može se objasniti specifičnošću geološke strukture i reljefa Zapadnih Karpata, to jest postojanje jako izraženih litološki i prema reljefu morfostrukturnih zona (pojaseva). Međutim, nema sumnje da pri pokušaju prenošenja tog sistema taksonomskih jedinica na drugu graničnu teritoriju dani termin gubi svoje značenje, ukoliko je litološka »pojasnost« Istočnih i Južnih Karpata drugačija nego u Zapadnim Karpatima. U djelima poljskih geografa (3) o problemima rejoniranja, sjeverni dijelovi Zapadnih Karpata promatraju se obično samo kao jedna od fizičko-geografskih

oblasti Poljske (Flišni Karpati, Tatre i Podgale). U Mađarskoj (4), u koju ulaze na teritoriju sjevernog dijela zemlje dijelovi vulkanskih masiva, unutrašnje zone Zapadnih Karpata, obično, se dijele na taksonomske jedinice koje su bliske po svom karakteru »oblastima« J. Hromadke.

U rejoniranju Rumunije (5) daje se slijedeća taksonomija jedinica (od više ka nižoj): Provincija, subprovincija, oblast, rejon i landšaft. Pri tom sav rumunski dio Karpata zajedno sa zapadnim rejonima niže dunavske nizine i istočnim krajem srednje-dunavske nizine ulazi u sastav centralno-evropske provincije. Ipak, prema našem mišljenju, teritorijalni sastav ove provincije u granicama Rumunije je veoma sporan. Stvar je u tom što, prema priloženoj karti, veoma jedinstvena u prirodnom smislu niže-dunavska nizina je uključena u sastav dviju viših taksonomskih jedinica rejoniranja: istočnoevropsku i centralnoevropsku provinciju, usljed čega se razlike među zapadnim i istočnim teritorijama niže-dunavske nizine pokazuju više suštinskim, nego zapadom te nizine i na primjer Transilvanske depresije, Južnih Karpata, Zapadnih Karpata, itd.).

U svakoj iz navedenih dviju provincija izdvajaju se subprovincije, drugi član taksonomskih jedinica rejoniranja. Nas zanima dioba centralnoevropske provincije u koju ulaze Karpati kao jedan od sastavnih dijelova. Očevidno da je na ovom stupnju rejoniranja neophodno bilo podijeliti karpatski planinski sistem kao jedinstven prirodni region, kakav on u stvari i jeste. U već predloženoj shemi rejoniranja planinski sistem Karpata ne izdvaja se u cjelini. Na jednakom taksonomskom nivou subprovincije se dijele na: Zapadno predgorje, prave Karpate i Transilvansku depresiju. Slična dioba je punovrijedna samo na nižem stupnju, poslije ocrtavanja cjelokupnog karpatskog regiona sa međuplaninskim depresijama i predgorjima koji ulaze u njegov sastav. Teško da je logično i izdvajanje u jednom istom rangu jedinica, naročito Karpata i Transilvanske depresije, koje prema cjelokupnim prirodnim faktorima ulaze u sastav karpatskog planinskog regiona; procesi koji formiraju pejsaž ove depresije najtješnje su povezani sa procesima koji se razvijaju u okolnim planinama.

Na taj su način sovjetski i inostrani geografi izveli velik posao na fizičko-geografskom rejoniranju pojedinih dijelova Karpata. Ipak, u više proanaliziranih shema rejoniranja postoji niz slabosti, koje je neophodno ukloniti u daljem radu na rejoniranju Karpata — kao jedinstvenog prirodnog regiona. Osnovni nedostaci rejoniranja Karpata u granicama Rumunije su: odsustvo taksonomske jedinice, koja bi u cjelini ocrtala rumunski dio Karpata; izdvajanje unutarplaninskih kotlina u istom taksonomskom rangu s cijelim grupama hrbtova i planinskih masiva. Nedostatak rejoniranja sovjetskih Karpata jeste ubrajanje Potinske nizine u provinciju Istočnih Karpata; velik nesklad površine regiona jednog i istog taksonomskog ranga (kao naprimjer, izdvojen s poteškoćama na karti rejon Beregovskog vulkanskog brežuljastog područja i prostran rejon Predkarpatskih međuriječnih uzvišenja); izdvajanje u svojstvu tipova terena visinskih pejsažnih pojaseva. Prirodni regioni Zapadnih Karpata u shemi J. Hromadke — javljaju se u suštini kao orografske jedinice, pri čemu neobična usitnjenost rejoniranja (78 regiona) dovodi do toga da se razlike među jedinicama regionalnog i tipološkog rejoniranja poništavaju.

Pomenuti nedostaci ukazuju na neophodnost postavljanja i rješenja niza problemskih pitanja, koja se itču ne samo rejoniranja Karpata (6) nego i planinskih teritorija uopće. Među tim pitanjima posebnu pažnju, prema našem mišljenju, zaslužuju slijedeći: 1. Uloga različitih prirodnih komponenti u formiranju pejsaža (landšafta) planinskih područja, 2. Rejoniranje planinskih područja kao poseban problem rejoniranja kopna, 3. Sistem taksonomskih jedinica regionalnog rejoniranja i 4. Regionalno rejoniranje i kartiranje pejsaža (landšifta).

Među različitim prirodnim faktorima i procesima, koji formiraju pejsaž (landšaft) određene teritorije, vodeći značaj u jednim slučajevima se pridaje geografskom položaju u njegovom širem značenju, u drugim slučajevima — reljefu kao produktu međusobnog djelovanja endogenih i egzogenih sila. Važnost uzimanja u obzir geografskog položaja teritorije određena je njegovom odlučujućom ulogom u formiranju klime, oticanja voda, biogeografskih komponenti, itd. Geografski položaj određuj mjesto date teritorije u sistemu geografskih pojaseva i zona. Pejsaži (landšafti) teritorija po reljefu genetski istovrsnih (sasvim svejedno imaju li se u vidu nizine ili planine), a koje leže u različitim pojasevima ili zonama, bitno se razlikuju po mnogim komponentama prirodnog kompleksa. Za ilustraciju navedenog služi poređenje niže-dunavske i andaluzijske akumulacione nizine, platoi od lave Islanda i Etiopije, srednjevisokih alpskih eroziono raščlanjenih Karpata i planina ostrvskih lukova Azije itd. Navedene teritorije razlikuju se ne samo grupisanjem zemljišno-vegetacijskih i faunističkih kompelksa, geomorfološkim procesima, vodnim režimom savremene etape, nego su im analogne razlike bile svojstvene i u prethodnim etapama evolucije prirode.

Šta više, na relativno ograničenim teritorijama zonalne razlike mogu u značajnijoj mjeri određivati specifičnost pejsažnih (landšaftnih) kompleksa. Tako, vanjski (sjeverni) rejoni Zapadnih Karpata, po sastavu njima svojstvenih tipova pejsaža (landšafta) i po spektru i vertikalnim predjelima visinskih pejsažnih (landšaftnih) pojaseva, bitno se razlikuju od vanjskih (južnih) rejona Južnih Karpata. Geografski zonalno-provincijski položaj nizinskih i planinskih teritorija igra u formiranju pejsaža (landšafta) veću ulogu, ali, i pored toga, on se ne može uzimati kao vodeći faktor rejoniranja, jer za fasciniranje pejsaža treba uzimati u obzir cjelokupan kompleks faktora koji obrazuju pejsaž (landšaft) i procese na svim stupnjevima rejoniranja.

Često pri rejoniranju naročito planinskih teritorija poklanja se posebna pažnja reljefu kao glavnom faktoru. Pri tome se, ponekad, ne samo geomorfološke, nego i prave orografske jedinice identifikuju sa pejsažnim (landšaftnim) jedinicama. Između više analiziranih shema to je naročito uočljivo u shemi rejoniranja Zapadnih Karpata, koju je izradio J. Hromadka. Neosporno je veliko značenje reljefa kao jednog od faktora koji formiraju pejsaž (landšaft). Najvažnije značenje reljefa za pejsaž (landšaft) očituje se u njegovoj ulozi faktora diferencijacije svih bio-hidro-klimatskih landšaftnih (pejsažnih) komponenti. Vrlo su raznovrsni oblici diferencirajuće uloge reljefa. Među njima veću pažnju zaslužuje utjecaj reljefa planina kao mehaničke prepreke, koja određuje promjenu cirkulacionih procesa u prizemnim slojevima atmosfere, a ovi povlače za sobom razlike u klimi padina izloženih vjetru i zaklonjenih od vjetra, na hrbtovima u cjelini i u međuplaninskim i unutarplaninskim kotlinama. Velik je značaj ekspozicije padina odnosno strana horizonta

(prisojne ili osojne strane padine) itd. U planinama, kako visokim, tako, u određenim slučajevima, i srednjevisokim, odlično se ispoljavaju smjene pejsaža (landšafta) u odnosu na sin što dovodi do pojave visinskih pojsažnih (landšaftnih) pojaseva. Ipak, kao i zonalno-provincijski položaj teritorije, tako se i njen reljef ne može smatrati univerzalnim faktorom koji određuje formiranje pejsaža (landšafta) i kompleksnog fizičko-geografskog rejoniranja.

Očevidno je da kao najpravilniji metod pejsažnog rejoniranja ne treba usvojiti princip glavnog faktora, nego princip ispoljavanja pejsažnih (landšaftnih) jedinica tipološkog i regionalnog reda, koji se pojavljuju kao rezultat međusobnog djelovanja svih prirodnih faktora i dovode do formiranja određenog t i p a p e j s a ž a (landšafta). Sigurno je da se u kompleksu faktora i procesa koji formiraju pejsaž (landšaft) ispoljava g r u p a najvažnijih faktora i procesa, čiji rezultati međusobnog djelovanja i otkrivaju mjesto svakog od njih u formiranju pejsaža (landšafta). Pri tome se stupanj uticaja jednog istog faktora mijenja u svakom konkretnom slučaju. Zavisno od konkretnih terenskih uslova i taksonomskog ranga rejoniranja, sastav, odnosi i faktori g r u p a se mijenjaju, a uloga najvažnijih faktora formiranja pejsaža (landšafta) prelazi iz jedne u drugu g r u p u faktora.

Ilustrujmo ovaj stav na konkretnim primjerima. Pri otkrivanju razlike između Karpata i Pridunavske nizine grupa najvažnijih faktora uključuje istoriju geološkog razvoja, reljef (u širem shvatanju) i zonalni položaj. Osobenosti geološkog razvoja tih teritorija doveli su do osobenosti nizina, s jedne strane, i planina, s druge strane. Zahvaljujući reljefu ispoljavaju se razlike u klimi, geomorfološkim procesima i oticanju vode. Njime je takođe uslovljeno postojanje visinske pejsažne (landšaftne) pojasnosti u planinama i njeno odsustvo u nizinama. Karpati, za razliku od nizina, karakterišu se položajem u nekoliko pejsažnih (landšaftnih) zona (izmiješanih šuma, listopadnih šuma, šumovite stepe i stepe).

Sastav i odnosi grupe najvažnijih faktora se mijenjaju pri opredjeljivanju razlika na slijedećem stupnju rejoniranja unutar navedenih nizina ili unutar Karpata. Tako pri utvrđivanju razlika između Istočnih i Južnih Karpata pojavljuje se slijedeća grupa faktora, među kojima se nijedan sam za sebe ne može smatrati vodećim: litološka građa, orijentacija planinskih hrbata i masiva, stupanj očuvanosti prastarih piniplena, gustina i dubina raščlanjenosti površine i razlike u zonalnom položaju. Pri prelazu na slijedeći stupanj rejoniranja odnosi faktora se iznova mijenjaju. Pri rejoniranju Zapadnih Karpata veliko značenje dobija visina raznih rejona planine, njihov položaj vanjski ili unutrašnji, litologija, zonalni položaj različitih dijelova Zapadnih Karpata. Visina opredjeljuje povećanje spektra visinskih pejsažnih (landšaftnih) pojaseva, savremene i nekadašnje morfološke procese, zahvaljujući njima najviši hrbtovi Zapadnih Karpata u pleistocenu su se nalazili iznad snježne granice, a danas leže u subnivalnom pojasu. To je sa svoje strane dovelo do razlika među pojedinim dijelovima planina u karakteru i porijeklu flore i faune u rejonima koji su bili pod ledom i koji se nisu podvrgavali glacijaciji. Pokrajnji dijelovi Zapadnih Karpata odlikuju se vlažnijom klimom od unutrašnjih, što dovodi do povišenja gornje granice šume, te subalpskog i alpskog pojasa. Diferencijacija pejsaža (landšafta) još se više povećava zahvaljujući litološkoj raznorodnosti, koja dovodi do geomorfoloških varijacija, onih koje obrazuju zemljište, kao i drugih pojava.

Na taj način međusobna uslovljenost i međusobno djelovanje različitih faktora i procesa, koje je neophodno uzimati u obzir, na tom stupnju rejoniranja pokazuju se složenijim nego na višim stupnjevima rejoniranja. To je povezano sa komplikacijom, postepenim »prelaženjem« grupe najvažnijih faktora, koja je uzimana u obzir pri diobi viših jedinica rejoniranja na grupu faktora koji se nalaze u nižem redu taksonomskih jedinica. Pri tom se otkriva opća zakonitost koja se ispoljava u sve većoj složenosti, u sve većoj kompleksnosti faktora, koje dovodi do izdvajanja regionalnih jedinica u nižem taksonomskom redu.

Kao najsloženiji u tom pogledu pojavljuju se pejsažni (landaštni) kompleksi, koji su u literaturi dobili naziv tipova predjela dodajući im taksonomski značaj u sistemu tipoloških jedinica. Tipovi predjela javljaju se kao najvažnije jedinice kompleksnog pejsažnog (landšaftnog) kartiranja, a njihovo izdvajanje se ostvaruje, po pravilu, neposredno na terenskim radovima.

Izdvajanje tipova predjela u prirodi se potvrđuje neophodnošću uzimanja u obzir cjelokupnog kompleksa faktora i procesa koji obrazuju pejsaž (landšaft). Međusobni utjecaji i međusobna uslovljenost pojava dostiže u tipovima predjela svoje maksimalno ispoljavanje. Izdvajanje tipova predjela treba da se bazira na principu pejsažne (landšaftne) morfološke istovrsnosti različitih dijelova površine ponekad daleko jedan od drugog. Izdvajanje jedinica regionalnog reda zasniva se također na teritorijalnoj i genetskoj cjelovitosti i individualnoj neponovljivosti.

Problem korelacije regionalnog i tipološkog je složeniji u planinskim krajevima nego u nizinama. Kao u nizinama, i u planinskim oblastima izmjena pejsažnih (landšaftnih) kompleksa dešava se kako u horizontalnom, tako i u vertikalnom pravcu. Ipak, značajnije amplitude visina i intenzivno horizontalno raščlanjavanje planina dovode vrlo često do smjene jednih tipova pejsaža (landšafta) s drugim i do njihove velike mozaičnosti i raznolikosti. Zato su i skup tipova predjela i njihovo spajanje u regionalne jedinice rejoniranja na planinskim područjima šareniji i raznovrsniji. U pejsažne (landšaftne) regionalne jedinice planinskih krajeva uključuju se ne samo tipovi predjela planinskih padina, hrptova koji su vododjelnica, platoa itd., nego i tipovi predjela kotlina sa relativno ravničarskim reljefom dna, sa »ravničarskim« pejsažima (landšaftnim) kompleksom. Zato ubrajanje relativno malih unutarplaninskih kotlina u sistem jedinica regionalnog rejoniranja treba smatrati slabo argumentovanim. U tom pogledu treba se ograditi od mogućnosti izdvajanja u svojstvu regionalnih jedinica velikih međuplaninskih kotlina (basena), kao što je slučaj, na primjer, sa transilvanskim basenom u karpatskom planinskom sistemu.

Zamjerku izaziva izdvajanje u svojstvu tipova predjela (u njihovom taksonomskom shvatanju) visinskih pejsažnih (landšaftnih) pojaseva. Visinski pejsažni (landšaftni) pojas može se identifikovati s pojmom tipa pejsaža (landšafta) kome se ne pridaje taksonomski značaj. Ali kad se visinskom pojasu pridaje taksonomski značaj tipa predjela, to se u prvom redu iz sličnog tipa predjela izuzima kao po pravilu grupa tektonsko-geomorfoloških faktora, i, drugo, uopće se ne uzima u obzir diferencirajuća uloga reljefa, litologije, itd. Pa i u jednom i istom visinskom pojasu, koji se proteže mnogo stotina kilometara horizontalno ili mnogo stotina metara u vertikalnom pravcu, postoji ogromna raznovrsnost tipova pejsaža (landšafta) (riječni klanci, kameni odro-

ni, unutarplaninske kotline, itd.), od kojih svaki ima svoje specifične osobenosti, bez obzira na to što su svi oni smješteni u jednom i istom pejsažnom (landšaftnom) pojasu. Visinski pejsažni (landšaftni) pojas se odlikuje ne manjim šarenilom tipova pejsaža (landšafta) nego širinske pejsažne, (landšaftne) zone i već zbog toga ne može se ubrojiti u taksonomski rang tipova predjela. Pri fizičkogeografskom rejoniranju treba uzimati u obzir kako regionalne, tako i tipološke osobenosti teritorije. Pri raznim stupnjevima rejoniranja, regionalne jedinice rejoniranja mogu se promatrati u svojstvu tipoloških pejsažnih (landšaftnih) kompleksa. Na primjer, p o d o b l a s t koja se javlja kao regionalna taksonomska jedinica ujedinjuje slične, u pejsažnom (landšaftnom) odnosu, niže po taksonomiji regione — r e j o n e. Pri otkrivanju granica, podoblasni rejoni se mogu ispitivati u svojstvu sličnih tipova pejsaža (landšafta), čija kombinacija izgrađuje specifične crte date podoblasti.

Pri kompleksnom fizičko-geografskom rejoniranju obično se upotrebljavaju dvije metode: metod rejoniranja »odozgo« (silazeći red) i metod »odozdo« (uzlazni red). Svaki od njih ima svoja preimućstva. Pri primjeni prvog metoda, rejoniranje se bazira na otkrivanju r a z l i k a među dijelovima određene teritorije. Drugi metod se zasniva na davanju konture dijelovima teritorije koje su bliske u pejsažnom (landšaftnom) odnosu. Na kraju krajeva svaki od ovih metoda dovodi do otkrivanja pejsažnih (landšaftnih) regiona, više ili manje jedinstvenih i individualnih i u isto vrijeme, koji se razlikuju od sličnih regiona. Drugi od ovih metoda više odgovara zahtjevima savremene prakse, naročito poljoprivredne proizvodnje, pošto se tim metodom otkrivaju terirtorije jednake vrijednosti sa gledišta privrednog iskorištavanja. Ipak se mogućnost primjenjivanja drugog metoda pojavljuje samo pri brižljivim terenskim ispitivanjima i krupnorazmjernom kartiranju pejsaža (landšafta) usmjerenom na izdvajanje tipoloških jedinica.

Preveo: M. Bjelovitić

Literatura

1. Цыць П. Н. — Физико-географическое районирование и ландшафтно картирование западных областей УССР. Ученые записки Львовского государственного университета. Том 40, Географический сборник. Выпуск 4, 1957 год.
2. Hromadka Jan. — Orograficke tričeni Československe Republiky. Sbornik Československe Společnosti Zemepisne N 3—4, 1956. Praha.
3. Lencewicz St. — Geografia Fizyczna Polski. Panstnowe Wydavnictwo Naukowe. Warszawa 1955.
4. György Markos Marton Paćsi Laszlo Szabo — Maguarorszag Főldrajza. Budapest 1953.
5. — Monografia geografica a TPR, v 1—2. Bucurest 1960.
6. Tarasov K. — K otazce fysicky zemepisneho členeni Zapadnich Karpat. Sbornik Československe Společnosti Zemepisne, N 3, Praha 1959.

Резюме

ОСНОВАНИЯ И МЕТОДЫ ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКОГО РАЙОНИРОВАНИЯ ГОРНОЙ ТЕРРИТОРИИ НА ПРИМЕРЕ КАРПАТ

Константин Тарасов

В настоящее время в зарубежной и советской географической литературе имеется много работ по вопросам комплексного физико-географического районирования горных территорий. Предложенные принципы имеют большое значение, как своеобразный этап, закладывавающий теоретические основы районирования горных стран в качестве частной проблемы природного районирования суши. Однако при районировании крупных горных территорий, как например Карпаты возникают трудности связанные стем, что единые в физико-географическом отношении регионы отдельными своими частями располагаются на территории разных государств. В связи с этим природное районирование или выявление природно-территориальных комплексов в Карпатах еще не базируется на общих принципах, которым бы следовали географы тех стран, в пределы которых входят Карпаты. Основой подобного расхождения является прежде всего различный метод и подход к вопросам анализа и последующего оконтуривания природно-территориальных единиц различными автораси. Указанные недостатки определяют необходимость постановки и решения ряда проблемных вопросов, каса ющихся районирования не только Карпат а и горных территорий вообще. Среди основны вопросов следует рассмотреть следующие: 1 — Роль различных природных компонентов в формировании ландшафтов горных стран, 2 — Районирование горных стран как частная проблеме районирования суши, 3 — Система таксономических единиц регионального районирования и 4 — Региональное и ландшафтное картирование.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

PREGLED UPOZNAVANJA DINARSKOG GORJA
(Od najstarijih vremena do 1878. god.)

MIRKO MARKOVIĆ

O istraživanjima planina u Evropi napisano je vrlo mnogo u posljednjih nekoliko decenija. Toj grani istraživanja u Jugoslaviji se pridaje važnost tek u posljednje vrijeme. Početna saznanja upućuju na vezu između napora starijih generacija i savremenih spoznaja. U tome je i općeljudska vrijednost tih istraživanja.

Od planinskih sistema Jugoslavije, kako ih je svojedobno grupirao Jovan Cvijić, Dinarsko gorje je opsegom najveće, svojom prirodom najzanimljivije, a u društvenom pogledu najdinamičnije. Ovaj planinski prostor doživljava danas značajnu društvenu transformaciju. Osvrt na prošlost upoznavanja toga dijela Jugoslavije odražava svu ozbiljnost teških razdoblja prošlosti i upornih nastojanja namrlih generacija da taj dio Evrope privedu zasluženom napretku. Upoznavanje toka toga razvitka zahtijeva opsežan studij. Ovaj rad je samo pokušaj da se to započne.

1. VIJESTI ANTIČKIH ZEMLJOPISACA. Kao i Alpe, i Dinarsko gorje bilo je naseljeno još u predhistoriji. Starosjedioci tih planinskih krajeva bili su ilirska plemena Japodi, Liburni, Dindari, Delmati, Sardejci, Ardejci, Autarijati i drugi. To je bio izrazito stočarski narod. Oni su na obalama Jadranskog mora ili u nižim zavalama gradili svoje naseobine i tu zimi napasali svoja stada. Za vrijeme sušnih ljetnih mjeseci oni su se selili na planine, gdje je klima bila svježija i vlažnija. Ovakav transhumantni život potvrđuju nam danas arheološki nalazi duž čitave jadranske obale, kao i na najvišim planinskim grebenima. Svuda se susrećemo gomile i predmeti ilirske materijalne kulture.

Veoma rano, vjerovatno već tisuću godina pr. n. e., dolaze ilirski starosjedioci u dodir sa grčkim pomorcima. Na otocima, kao i duž čitave jadranske obale, osnivali su Grci svoje faktorije. Koliko su stari Grci u petom stoljeću pr. n. e. poznavali Jadransko more i njegovo zaleđe vidi se iz pisanja Hero-

dota (Historia rec. IV, 33, 6; V, 9, 12). Kao reljefnu okosnicu Balkanskog poluotoka navodi Herodot Haemus Orbelus i Rodope. Ova imena se kod kasnijih grčkih i rimskih zemljopisaca često ponavljaju. Jasno je da su stari pisci pod imenima Orbelus i Rodope podrazumijevali planinu Rilu i Rodope u Bugarskoj. Za ubikaciju Haemusa ne postoji jedinstveno shvaćanje. Kod pojedinih pisaca može to biti gora Balkan u Bugarskoj, Šar planina u Makedoniji, Sjeveroalbanske Alpe (Prokletije) ili, čak, Durmitor. O Haemusu iscrpnije piše Polibije (XXXIV, 10, ed. 1905). Od kaže da je vrh ove gore tako visok da je s njega moguć vidik na pučinu Jadranskog i Crnog mora. Na vrh Haemusa navodno se prvi ispeo zemljopisac Artemidor. Ovaj učeni Grk je u prvom stoljeću pr. n. e. proputovao mnoge mediteranske zemlje i u jedanaest knjiga napisao zemljopisno djelo poznato pod naslovom »Geographumena«. Iz sačuvanih poglavlja toga djela mogu se prepoznati fragmentarni opisi pojedinih dinarskih krajeva. O Haemusu je pisao i Livije (XL, 22, 23, ed. 1884). On spominje da se makedonski kralj Filip III godine 181. pr. n. e. peo na vrh te gore radi dobivanja bolje predodžbe o svom kraljevstvu. Kasniji pisci su smatrali da se Filip peo na vrh Ljubotena na Šar planini, jer se s tog vrha doista pruža dalek i informativan vidik.

Od rimskih zemljopisaca najpotpuniji opis Dinarskog gorja dao je Strabon (Geographica VII, 5, 2; ed. 1907). U sadržaju njegove orotoponimije Ilirika nalaze se poimence gore M. Carusadius (Kras), M. Albius ol. Albanus (Snježnik), M. Bebii (Velebit ili Dinara), M. Aureus (Mosor) i M. Adrius (Biokovo). Za položaj Haemusa nema sigurnih indikacija, ali Strabon ispravlja Polibija ističući da s vrha te gore nije moguć vidik na Crno i Jadransko more. Zanimljiv je Strabonov opis pružanja Dinarskog gorja. On kaže da se »zemlje južnije od Dunava dijele na dvije polovice, jer se ilirske, peonijske i tračke planine protežu u istom smjeru i gotovo usporedno s Dunavom od Jadranskog do Crnog mora«. (Geogr. VII, 5, 1.) Na drugom mjestu Strabon još preciznije iznosi dinarski smjer pružanja kad kaže: »Planine Bertiscus (Prokletije), Scardus (Šar planina), Orbelus (Rila), Rodope i Haemus počinju se nizati od obala Jadranskog mora i u ravnoj liniji brazde sve do obala Pontusa, zatvarajući na jugu veliki poluotok koji obuhvaća zemlje Trakiju, Makedoniju, Epir i Ahaju« (Geogr. VII, 10.)

Dobar uvid u antičko poznavanje Dinarskog gorja omogućuju i dva stara kartografska dokumenta. To su poznata Tabula Peutingeriana i Ptolemejev atlas.

Na Tabula Peutingeriani (1) Dinarsko gorje se raspoznaje samo u fragmetima. Zbog učinjene greške u predodžbi riječnih tokova, grebene, koji na Tabula Peutingeriani prikazuju jezgro Dinarskog gorja, prekida probojnica zamišljene rijeke, koja između Epetia (Stobreč kraj Splita) i Narone (kraj Metkovića) utječe u Jadransko more. Tri manje neimenovane gore označene su u zaleđu Raguria (Trogira), dok se jedan znatniji greben povija u zaleđu Salone (Solina). Nešto istočnije u Bosni, a južno od mjesta Ad Matricem, vidi se također izolirana gora bez naziva. Spomenute predodžbe Dinarskog gorja označene su, kako vidimo, fragmentarno i bez dovoljno osjećaja za prostornu vrijednost.

Realniju predodžbu nalazimo u Ptolemejevom atlasu. Tu su na petoj tabli (Quinta Evropae Tabula) prikazane ilirsko-panonske zemlje između Jadranskog mora i Dunava (2). Dinarsko gorje je prikazano u vidu jednorednog

niza stiliziranih krtičnjaka, koji se pružaju od jednog do drugog ruba karte. Iz toga planinskog niza ističu se svojom masivnošću dvije gorske skupine. Kao najviša Dinarska gora označena je Bebii montes. Označena je sjevernije od naselja Ausancalio (Široka Kula), u zemlji ilirskog plemena Dindarii. Ispod planine označeni su izvori rijeka Tedaniusa (Zrmanje) i Ticisa (Krke). Dakle, ta planina može biti jedino današnja Dinara sa Troglavom. Drugi istaknutiji masiv Dinarskog gorja označen je kao Sardonius. Ta je planina ucrtana u zemlji Ducleatae (Duklje). Pod Sardoniusom se vide izvori četiriju rijeka. To su: Drinus (Drina), Nardon (Neretva), Morchius (Morava) i Drilon (Drim). Prema tome, pod Sardoniusom se mogu podrazumijevati najviše crnogorske planine od Durmitora preko Komova do Prokletija. Ali, mnogo važnije od utvrđivanja ispravnog položaja Bebiusa i Sardoniusa je Ptolemejevo shvaćanje pružanja Dinarskog gorja. Iz spomenute Ptolemejeve karte proizlazi da je u antičko doba bilo ljudima jasno da glavni pravac pružanja toga gorja ima smjer SZ—JI, zatim da je bila poznata veza dinarskih grebena s istočnim Alpama na SZ i Šarsko-pindskim gorjem na JI. Ova koncepcija antičke geografije značajna je zbog njenog utjecaja na kasnija razdoblja, kada su dinarski grebeni predočavani s mnogo analogije.

2. PODACI IZ SREDOVJEČNIH DOKUMENATA. U dugom razdoblju od četvrtog do petnaestog stoljeća o Dinarskom gorju nalazimo malo vijesti. Dokumenti koji se redaju pred nama škrti su u opisima planinskog zemljišta. Generacije tih stoljeća slabo su marile za svijet i prirodu oko sebe. Mnoge objektivne spoznaje antičkih zemljopisaca u tom vremenu se zaboravljaju. U sačuvanim fragmentima iz srednjovjekovnih kosmografskih spisa Dinarsko gorje se spominje u kratkim izvodima. Učeniji zemljopisci toga razdoblja nastojali su da svoje poglede na »ilirske zemlje« usklade s antičkim izvorima. Tako je, npr., sv. Jeronim u »De Hebraicis quaestionibus« (Orig. London Brit. Mus. Cod. 10049) na svojoj karti Balkanskog poluotoka predočio Dinarsko gorje u skladu sa Strabonovim podacima. Isto tako je učinio i Orosius, zatim Anonim iz Ravene u opisu jadranske obale (Itin. Rom., Leipzig 1940, ed. J. Schnetz). Ostali pisci, u duhu biblijskog naučavanja o zemlji i prirodi, donose sasvim svojevrsne predodžbe. Tako Izidor Seviljski u osmom poglavlju četrnaeste knjige »Originum Sive Etymologiarum libri XX« kaže da se gora Haemus pruža od obale Jadranskog mora na sjever do rijeke Dunava. Na karti španskog redovnika Beatusa **(3)** Dinarsko gorje se poistovjećuje sa Monte Greciae (vjerojatno s Olimpom). Dvije znamenite samostanske karte iz 13. stoljeća: mapa iz katedrale u Herefordu u Engleskoj **(4)** i mapa iz samostana Ebstorf u Njemačkoj **(5)** (nažalost tokom prošlog rata uništena) prikazuju Dinarsko gorje sasvim stilizirano. Od naziva čitamo: Eurumanthus mons, Emus mons, Lucus mons, Livorus mons, Pindus mons. Ove planine nisu prikazane kao međusobno povezane, već su pojedinačno raspoređene i to prema naglašenom pružanju egejsko-pontske obale, tj. smjerom sjever—jug. Zbog toga, u odnosu na jadransku obalu, sve su te planine predočene nerealno.

Jedan ugodno iznenađujući dokument iz toga razdoblja treba naročito istaknuti. To je velika mapa Svijeta arapskog geografa Idrizija **(6)**. Ovaj učeni Arapin živio je više godina u Palermu, na dvoru normanskog kralja Rogera II. Idrizijeva Geografija (Kitab al Rudjar) sa priloženom kartom podsjeća na Ptolemejev atlas, ali, sadrži i dosta originalnih pojedinosti. Za Dinarsko gorje, nažalost, nema naziva, pa se tek prema oznakama naselja može

pretpostaviti o kojim se planinama zapravo radi. Kao najviši dijelovi Dinarskog gorja označeni su grebeni u zaleđu Kotora, što se vjerovatno odnosi na Orjen ili Lovćen.

Iz onog što srednjovjekovni dokumenti govore o Dinarskom gorju može se zaključiti da u to doba ljudi nisu imali ujednačen sud o veličini i pružanju toga gorja. Međutim, to ne znači da je u to doba ovo gorje bilo nenastanjeno i zato ljudima nepoznato. Upravo iz toga razdoblja obiluju bosanske planine zanimljivim stećcima i ostalim arheološkim nalazima, a oni upućuju na bujan i dinamičan život ovdašnjeg žiteljstva. Pomnijim studiranjem načina života toga žiteljstva dolazi se do spoznaje da su tu i dalje nastavali stočarski narodi. Slavenska kolonizacija Dinarskog gorja nije, dakle, utjecala na stari, autarhični način života. Poromanjeni ilirski stočari, kasnije poslovenjeni, zadržavaju transhumantno stočarstvo kao svoju glavnu granu privređivanja (7). Stoga, tokom čitavog srednjeg vijeka dinarski stočari, kao i ranije, svake godine se sele, i to: ljeti iz suhog primorja na zelene planine, a pod jesen, opet, sa hladnih planina u vlažno i toplo primorje. Ti stočari bili su ujedno i jedini dobri poznavaoci dinarskih terena.

3. **PUTOPISCI I KARTOGRAFI 16. i 17. STOLJEĆA.** Krajem srednjega vijeka jadranska obala dobiva na savremenim portulanskim kartama sve realniju konturu. Postepeno se usavršava i geografski sadržaj kopna. Humanističko shvaćanje života i povratak prirodi postaju novi pokretači ljudskog duha. Ali u dinarske terene malo od tih novosti prodire. Turska okupacija tih krajeva sredinom 15. stoljeća otsijeca najveći dio Dinarskog gorja od svake veze s evropskim kulturnim krugom. Kako su Turci slabo marili za geografsko upoznavanje svojih terena, ostalo je i Dinarsko gorje van svakog domašaja evropskih geografa.

Novonastale teškoće oko upoznavanja dinarske kopnene unutrašnjosti počeli su među prvima da savlađuju talijanski geografi. Oni su spretnim suradivanjem sa savremenim trgovcima, redovnicima ili diplomatima uspijevali da pribave nešto aktuelnije topografske građe o turskim pokrajinama. Posebno povoljan položaj za takva upoznavanja imala je Venecija. Mletački trgovački borovi plovili su u to doba slobodno duž čitave jadranske obale, a odvažniji pojedinci zalazili su kao trgovci duboko u unutrašnjost Bosne i Crne Gore. Među takvim putnicima bilo je sposobnih ljudi, koji su po povratku pisali iscrpne izvještaje. Neke od tih izvještaja publicirao je svojedobno P. Matković (8). Tako su nam poznata putovanja B. Kuripešića, F. Petančića, Talijana N. de Nicolaya, R. Rambertia, P. Fuscia, R. Benedetta, K. Zenoa i druga. Izvještaji spomenutih putnika nemaju karakter opisa prirodnih osobina dinarskih terena. Često se u njima pripovijeda o malo važnim ličnim zadjevicama na putu, a gubi se iz vida niz važnih činjenica. Briga tadašnjih putnika bila je često upravljena i na ličnu nesigurnost na putu. U to se doba u planinskim predjelima Dinarskog gorja javljaju domaći osvetnici, hajduci i uskoci. Oni su napadali turske karavne i osvećivali svaku nepravdu nanesenu narodu. Ovakvi prepadi bili su svojedobno strah i trepet za sve strane putnike.

U upoznavanju Dinarskog gorja tokom 16. stoljeća imali su udjela i domaći geografi. Među njima treba spomenuti Petra Kopića rodom iz Ižole u Istri. Kopić je prvi geograf i putopisac Istre. Njegovom djelu »Del sito de

l'Istria«, štampanom u Veneciji 1540. godine, pridodana je karta koju je autor izradio još 1525. godine. Na toj karti se razabire dobro izražen reljef planine Učke, zatim gorski masivi Nanosa i Snježnika. (9). Za upoznavanje gorskog zaleđa Zadra i Šibenika zaslužan je Hrvat Martin Rota-Kolunić. On je sabirao topografsku građu okolice svog rodnog grada Šibenika, te je na osnovu sabranog materijala 1570. godine izradio bakroreznu kartu na kojoj se vidi gorski niz Velebita i Plješevice, zatim planine Dinara, Trtar i Promina. (10) Slijedeći domaći geograf toga doba bio je Bonifačić Natal. I on je rodom iz Šibenika, te je u mlađim godinama prikupljao topografski materijal svoga zavičaja. Kasnije je u Rimu crtao velike mape »ilirskih zemalja« za potrebe svetojeronimske družbe. Za venecijanskog izdvača Camotiusa izradio je veći broj karata, koje su 1571. godine štampane u Veneciji u jednom portularnu jadransko-jonske obale. (11) U toj ediciji surađivao je i Kolunić. Bonifačićeve karte pokazuju da je on u 16. stoljeću bio najbolji poznavalac dinarskog priobalskog pojasa. Na njegovim mapama, uz vjerno prikazan teren, susrećemo po prvi puta narodne nazive planina, što na radovima talijanskih autora nije bio slučaj.

Na ovom mjestu je prilika da se spomene još jedna zanimljivost. Naime, godine 1569. štampao je u Veneciji Hrvat Petar Zoranić, rodom iz Nina, svoju knjigu pod naslovom »Planine«. U toj knjizi autor je u stihovima opjevao svoj put, koji je on poduzeo, navodno, 1536. godine, preko Velebita i Dinare. Ovo putovanje nije historijski dokazano, ali predstavlja književnu pojavu vrijednu pažnje.

Osim Venecije, Beč je bio drugi važan centar u kome se tokom 16. stoljeća koncentrirao interes za upoznavanje dinarskih terena. Turske provale, koje su iza pada Beograda i pobjede na Mohačkom polju postale po Beč sve opasnije, poticale su austrijske upravljače da sve većom pažnjom promatraju zemlje na istoku. Stoga je bečki dvor bio životno zainteresiran za upoznavanje zemalja južno od Save. Taj odgovorni posao dvor je povjerio uglednim profesorima tadašnjeg Bečkog sveučilišta: Cuspinianusu, Stabiusu, Tanstetteru, Lazarusu i Sambucusu. Među tim učenjacima za dinarske terene je najviše novosti dao Lazarus. Njegova velika karta »ugarskih zemalja« zahvaća teritorij do jadranske obale. 12) Uspoređivanjem te karte sa savremenim sličnim djelima, sagleda se njezina originalnost. Očito je već u to rano doba, danas nama još nepoznatim kanalima, dolazila do Beča korisna topografska građa. Na toj osnovi dograđivali su, za dinarske terene, svoje radove čuveni Wolfang Lazius i Ivan Sambucus. Ni oni, dakle, nisu putovali Dinarskim gorjem, već su podatke dobivali posredno, najvjerovatnije posredstvom, bosanskih redovnika, trgovaca, zarobljenika ili uhoda.

Sedamnaesto stoljeće daje nove, iako još uvijek skromne, rezultate u upoznavanju Dinarskog gorja. Vrijedna topografsko-terenska istraživanja u zapadnim dijelovima Dinarskog gorja vršio je na početku toga perioda Ivan Klobučarić, rodom sa Krka. Iz njegove ruke potječe preko 500 listova u manuskriptu, koji se danas čuvaju u Štajerskom državnom arhivu u Gracu. (13) Na tim kartografskim skicama su po prvi puta detaljnije predočeni gorski masivi Učke i Velebita.

Veća popularnost pridaje se Stjepanu Glavaču, rodom iz Varaždina. Njegova mapa zapadne Hrvatske, štampana 1673. godine, izrađena je na osnovu samostalnog rada na terenu. (14) To je sigurno bio u svoje vrijeme na-

poran i opasan rad, što se i razabire iz zanimljivo napisane autorove dedikacije zagrebačkom biskupu Borkoviću. Na toj karti je jako istaknuta planina Plješevica. Isticanje Plješevice proizlazi, vjerovatno, iz graničnog položaja i strateške važnosti ove planine u odnosu na tursku granicu. Jedini poznati primjerak ove karte, sačuvan u Valvasorovoj zbirci, čuva se danas u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu.

Talijanski geografi su tokom 17. stoljeća također razvili živu aktivnost oko upoznavanja dinarske unutrašnjosti. Zaslužan na tome radu je u prvom redu, Giacomo Cantelli. Taj titularni »geograf kneza od Modene« organizirao je sredinom 17. stoljeća široku mrežu bosanskih redovnika koji su mu slali opise okolice zavičajnih samostana. Iz tih izvještaja sastavljao je Centelli karte Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Kasnije je sve svoje karte Balkanskog poluotoka izdao pod naslovom »Mercurio Geografico«. Studij Centellijevih karata pokazuje da su one za dinarske terene potpunije nego karte njegovog poznatijeg savremenika V. Coronellija. Ipak, ni jedan ni drugi nisu bili u stanju da na svojim kartama predoče stvaran izgled najviših dinarskih grebena. Te terene očito nisu poznavali ni domaći redovnici, jer da su o njima imali jasniju predodžbu, sigurno bi to javili svojim starješinama.

Stalni sukobi Austrije sa Turskom tokom 17. stoljeća prisiljavali su bečke upravljače na još intenzivnije izviđanje turskih teritorija. Ovakva izviđanja vršili su pogranični štabovi Vojne Krajine, koji su za tu svrhu imali posebno izučeno ljudstvo. Kretanje vojnih uhoda po turskom teritoriju odvijalo se strogo konspirativno. Zato je rad na bilježenju itinerara i krokiranju terena tekao sporo. S vremenom su bečki arhivi raspolagali s nešto novopri-kupljene topografske građe o Bosni. U svoje doba to su bila maksimalna saznanja o dinarskim oblastima, koja, pored sveg postignutog napretka, pokazuju još krupne nedostatke. Da je doista tako, zaključujemo iz savremenih kapitalnih mapa austrijske produkcije (Martin Stier, Matheus Vischer, Joh. C. Müller i dr.) **(15)**

S turske strane u tome razdoblju treba spomenuti putopisno djelo Evlije Čelebije. **(16)** Ovaj neumorni putnik obišao je između 1660. i 1668. godine u više navrata i u raznim pravcima Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru. Evlijini opisi su, pored svih svojih manjkavosti, najpotpuniji turski izvor za upoznavanje dinarskog površja. Ono što o Dinarskom gorju bilježi drugi turski geograf Hadži Kalfa, nije originalan njegov tekst, već prijevod ranijih zapadno-evropskih autora. **(17)**

4. PRVI ISTRAŽIVAČI DINARSKOG GORJA. Poslije izgona Turaka iz Like i Krbave postaju ovi krajevi granična Vojna Krajina prema susjednoj Turskoj. Granica uz rijeku Unu bila je pod komandom karlovačkih generala, a južna, mletačko-turska granica, pod upravom Mletačkog senata. S dobro utvrđenom i čuvanom granicom porasla je i lična sigurnost putnika. To je pridonijelo da su uskoro u te krajeve počeli dolaziti prvi istraživači. Bili su to, uglavnom, prirodoslovci koje je zamah pojačanog evropskog interesa za upoznavanje prirode poticao na takav rad. S tim ekskurzijama po Dinarskom gorju započinje novo razdoblje u historiji njegovog upoznavanja. Kao početni objekti istraživanja bili su Učka i Velebit. To su u 17. stoljeću jedine dvije veće dinarske gore izvan turskih granica. Pristupi do njih bili su povoljni, kako sa kopnene tako i s morske strane. Priroda Velebita i Učke (flora, kraš-

ki reljef itd.) bila je za svoje doba prvoklasno znanstveno otkriće. Znanstvene metode 17. stoljeća dopuštale su savremenim putnicima skroman okvir promatranja. Planinska priroda je izučavana fragmentarno, bez postavljanja šireg cilja. Najviše su u to doba Dinarsko gorje obilazili botaničari, koji su tu nalazili do tada nepoznate biljne vrste.

Jedan od prvih istraživača Učke bio je Johanis Zanichelli, profesor iz Trsta, koji je tu između 1710. i 1720. u više navrata sabirao bilje. **(18)** Nešto kasnije je obilazio Velebit Vitaliano Donati. I njega je zanimala planinska flora, ali u njegovom djelu »Storia naturale marina dell Mare Adriatico« (Venezia 1750) nalazimo zanimljivih detalja geološke i mineraloške prirode. Nadalje je poznato da je sredinom 17. stoljeća sabirao na Velebitu bilje Josephus Agosti. **(19)** Više se zna o putovanjima Franje Wulfena. Ovaj učeni prirodoslovac, rodom iz Beograda, mnogo je putovao po tršćanskom Krasu, Gorskom Kotaru i Lici. Iz njegovih bilježaka zaključujemo da se 1763. godine uspeo na vrh Kranjskog Snježnika, a kasnije i na Učku. **(20)**

Veće značenje i opseg imaju putovanja Baltasara Hacqueta. Kroz Dinarsko gorje, Liku, Krbavu, Gorski Kotar i Istru putovao je u razdoblju od 1781—1783. godine. Najveći dio tih putovanja prevalio je pješice ili jašući na svom konjiću. Tom prilikom je navraćao na Velebit, Plješevicu, Kapelu, Učku, Klek i druge planine u Sloveniji. Prilikom svojih putovanja Hacquet je često noćivao u nadgorju, zajedno sa pastirima. Tako je imao dobru priliku da, pored promatranja prirode, upozna i život dinarskih stočara. Na svojim putovanjima Hacquet je sakupio originalnu građu iz geografije, etnografije, botanike i geologije i sve to sabrao i štampao u dva oveća djela. **(21)** U tim djelima čitamo dobre opise kraške prirode pojedinih dinarskih planina, što je kasnije postala posebna grana geografskih istraživanja. Ne manje zanimljivi su i Hacquetovi opisi dinarskog žiteljstva. Ti opisi su u svoje doba imali pozitivan utjecaj na evropsku znanstvenu javnost. Naime, raniji dinarski putopisci, slabo upućeni u ovdašnje prilike, pretjeravali su u svojim opisima uskočkih i hajdučkih epizoda, što je u stranom svijetu negativno utjecalo na sud o ovdašnjem stanovništvu. Hacquet je iz vlastitog iskustva osjetio da opisi dinarskih gorštaka kod ranijih putopisaca ne odgovaraju činjeničnom stanju. On se uvjerio da su dinarski stočari gostoljubivi ljudi, da cijene strance i nikad ne napadaju mirne prolaznike.

Slično Hacquetu, duž jadranske obale putovao je u to doba talijanski prirodoslovac Alberto Fortis. On je između 1771. i 1783. godine u više navrata obilazio obalu i odavle poduzimao ekskurzije na planine u zaleđu. Među tim ekskurzijama najviše je poznata ona iz godine 1773. kada se iz Makarske uspeo na vrh Biokova, Sv. Juru. Bio je to prvi poznati uspon na vrh ove planine. I Fortis se, slično Hacquetu, zanimao etnografijom. Zbog toga su neki njegovi radovi podvrgavani oštroj kritici. **(22)**

Austrijski vojni krugovi učinili su u drugoj polovini 17. stoljeća značajan korak u vezi s upoznavanjem onog dijela Dinarskog gorja koji se nalazio izvan turskih granica. Ovaj je korak učinjen 1765. godine, kada je po odredbi austrijskog cara Josipa II započeo prvi topografski premjer austrijskog imperija. S tim premjerom obuhvaćena je i uža Hrvatska s Likom i Krbavom. Dogotovljene karte su izrađene u razmjeru 1:28.000. Pojedine dinarske planine, kao Risnjak, Snježnik, Bitoraj, Bjelolasica, Bijele Stijene i druge, time su

definitivno topografski utvrđene. U isto doba su izrađene i velike šumarske mape Velebita i Plješevice. Tako je krajem 18. stoljeća onaj dio Dinarskog gorja, koji se nalazio van turskih granica, bio isto toliko poznat koliko i ostali tereni austrijskog carstva. (23)

Teške prilike za upoznavanje dinarskih terena unutar turskih granica nisu se tokom 18. stoljeća bitnije izmijenile. Napori Austrije da u tome pogledu postigne veće uspjehe, bili su i dalje upućeni na odašiljanje uhoda. Dokumentacija iz tih izvora služila je i dalje kao baza za sastavljanje austrijskih karata Bosne, Hercegovine i Crne Gore. Jedna od takvih karata je i poznata Briffantova mapa Bosne. (24) Njezina itinerarska osnova se jasno zapaža. Za terene za koje su postojali izvjesni podaci ona je izrađena sa dosta pažnje, dok su nepoznati tereni ostavljeni prazni ili su ispunjavani neprovjerenim sadržajem. Općenito se može konstatirati da su tereni južnije od Save do linije Kozara—Majevica predočeni mnogo vjernije, nego tereni južnije od ove linije.

Neznatan napredak očituje se na velikoj mapi Maximiliana Schimeka iz 1787. godine. (25) Na njoj se lijepo zapaža s koliko je muke autor nastojao da predoči najvišu partiju dinarskih grebena u Hercegovini i Crnoj Gori. Očito je tu Schimek naslućivao najviše dijelove dinarskih planina, ali o tim planinskim površjima nije mogao ni od kuda da dobije tačnije informacije. Ljudi su samo predajom prenosili glasove o sniježnim vrhuncima Durmitora, Maglića, Komova ili Prokletija, ali u austrijskim vojnim krugovima nitko nije znao tačno gdje i kojim redom da grupira ove planine. Ti najviši dijelovi Dinarskog gorja ostaju, dakle, i dalje evropska »terra incognita«. Zatvoreno od svakog utjecaja sa strane, na tim planinama se jedino odvijao život tradicionalnog dinarskog stočarstva.

5. PERIOD 1800. DO 1878. GODINE. Upoznavanja Dinarskog gorja do austrijske okupacije Bosne i Hercegovine pokazuju se u dva sasvim oprečna okvira. Kroz teritorij uže Hrvatske i Dalmacije putnici su u to doba mogli svuda slobodno putovati, dok unutar turskih granica, tj. u Bosni i Hercegovini, a dijelom i u Crnoj Gori, takve su slobode bile ograničene. Zbog takvih prilika u ovom dijelu Evrope, upoznavanje Dinarskog gorja odvijalo se, sve do 1878. godine, u dvama sasvim različitim uvjetima. To je veoma važna činjenica koju stalno treba imati u vidu. Tako specifičan položaj u Evropi imao je u svoje doba samo ovaj planinski kraj. Kao drugu važnu činjenicu treba naglasiti opći duh novog vremena. Prirodne znanosti u 19. stoljeću postaju osnova novog načina gledanja na svijet. U pisanim radovima preovlađuje deskriptivni metod. Istraživači planinske prirode nastoje da svoje nalaze prvenstveno determiniraju i sistematiziraju. Malo je onih koji osjećaju važnost šireg horizonta promatranja. Za kompleksan način promatranja planinske prirode nije još bilo dovoljno sakupljene elementarne građe, pa stoga ni interesa za povezivanje i objašnjavanje prirodnih procesa. Uglavnom se vrše floristička istraživanja, manje geografska i geološka. Najčešće posjećivane planine i dalje su Velebit, Učka i Biokovo.

Znamenit posjet Velebitu uslijedio je već 1802. godine. Te godine su ovamo došli madžarski botaničari Paul Kitaibel i grof Fraz Waldstein. Oni su najprije obišli Plješevicu i Mrsinj u Krbavi, a zatim se iz Gospića uspeli na vrh velebitske Visočice. U narednih 12 dana prešli su grebenom najviše

vrhove južnog Velebita. (26) Tom prilikom sabrali su bogat herbar. Određene biljke sa Velebita objavili su u drugoj knjizi djela »Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae«, štampanom u Beču 1802—1812. godine u tri knjige. Ovo je djelo kroz više narednih decenija služilo kao poticaj mnogim botaničarima da dođu na Velebit. Poznato je da su iza Kitaibela i Waldsteina na Velebitu sakupljali bilje Joseph Seenus, Fridrih Bartling, Joseph Sadler, Andreas Alschinger, Nikola Host i drugi. U to doba poznat je i jedan izrazito turistički uspon. Taj pohod je izveo austrijski general Franz Ludwig von Welden, koji se u ljeto 1828. uspeo na vrh Svetog Brda u uvjerenju da je to najviši vrh Velebita. (27)

Uz Velebit, i druge primorske planine privlačile su svoje istraživače. Prvi iza Fortisa bio je na vrhu Biokova bečki advokat Franz Portenschlag-Ledermayer. On je 1818. godine pratio austrijskog cara Franju i caricu Karolinu po Dalmaciji, te je usput sabirao planinsko bilje. (28). Iza Portenschlaga je na vrhu Biokova bio tršćanski profesor Muzio Tommasini (1827. god.). On je u tri navrata obišao Učku u Istri, a bio je i na Lovćenu u Crnoj Gori. (29) Iste planine je u više navrata obišao i tršćanski ljekarnik Bartolomeo Biasoletto. Kao priznat botaničar, on je 1838. godine dodijeljen pratnji saskog kralja Friedricha Augusta II prilikom njegovog botaničko-turističkog putovanja kroz Hrvatsku i Dalmaciju. Tom prilikom se zajedno sa krajem Augustom popeo na Klek, Velebit, Učku, Biokovo i Zmijinje na Pelješcu. Ovo putovanje je opisao u knjizi »Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla maestà del re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia, Montenegro«, Trieste 1841.

Veoma je zaslužan za upoznavanje flore primorskog pojasa Dinarskog gorja Roberto Visiani, profesor botanike na Sveučilištu u Padovi. On je rođen u Šibeniku, a u mlađim godinama je službovao u Drnišu, Kotoru i Budvi. Još prije svoga odlaska za sveučilišnog profesora u Padovu obilazio je Lovćen, Orjen, Prominu, Mosor, Kozjak i Biokovo. Kasnije su za njega sabirali bilje njegovi učenici i prijatelji. Najviše su za njega radili na Velebitu i Dinari njegovi zemljaci Antonio Mazzoleni i Georg Roich. Sakupljenu florističu građu objavio je Visiani u svom kapitalnom djelu »Flora Dalmatica« (sv. I—III, 1842—50).

Još su se dva istraživača istakla na upoznavanju zapadnog i južnog dijela Dinarskog gorja. Prvi od njih bio je Franz Maly, upravitelj dvorske bašče u Beču. On je 1852. i 1853. godine sakupljao biljke na Velebitu, 1857. godine bio je na Promini i Dinari, a 1864. i 1869. uspeo se na Mosor i Orjen. Drugi istraživač bio je Vincze Borbas, profesor botanike na Sveučilištu u Budimpešti. Njegove ekskurzije bile su prvenstveno usmjerene na vrhove Gorskog Kotara, Klek, Bitoraj, Viševicu, Bjelolasicu, Risnjak i Snježnik. Osim toga, u više navrata je obilazio Učku, Velebit i Plješevicu u Krbavi. Rezultati tih putovanja publicirani su u austrijskim i madžarskim botaničkim časopisima.

Planine jugozapadne Hrvatske obilazili su pod kraj ovog perioda prirodoslovci Josip Schlosser i Ljudevit Vukotinović iz Zagreba. Prvu ekskurziju poduzeli su u ljeto 1852. godine. Iz Zagreba su pošli kočijom do Rijeke, a odavle do Senja. Preko Vratnika prešli su Velebit, te se spustili u Liku. Dalje su putovali do Brušana, odakle su se popeli na Sladovac, a nešto kasnije iz Raduča na Sveto Brdo. Drugu ekskurziju izveli su u srpnju 1856. godine. Putovali su preko Kleka i Plješevice do Gospića, odakle su preko Oš-

tarija sašli u Karlobag. Zatim su se ponovo preko Velebita vratili u Liku i iz Svetog Roka se uspeli na Sveto Brdo. Na povratku su još iz Gospića obišli Visočicu. Treću, posljednju svoju ekskurziju izveli su u svibnju 1878. godine. Opet su bili u Lici i sabirali velebitsko bilje. Ova tri putovanja imala su u svoje doba veliko značenje. S njima otpočinje znanstveni interes domaćih prirodoslovaca za Dinarsko gorje. Iz pera Schlossera i Vukotinovića potječu vrijedne rasprave iz botanike, geologije i geografije Velebita, Plješevice, Risnjaka i Kleka. Kruna njihovog radnog uspjeha ogleda se u monumentalnom djelu »Flora croatica«, koje je 1869. godine izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu. U izdavačkoj nakladi ove visoke znanstvene institucije publiciran je u to doba čitav niz edicija, koje donose obilje svakovrsnih priloga za upoznavanje Dinarskog gorja. Značajno je da prvi domaći prirodoslovci (J. Schlosser, Lj. Vukotinović, J. Torbar, Đ. Pilar, P. Matković i dr.), okupljeni oko Jugoslavenske akademije, nisu bili hladni zanstveni radnici, zadubljeni isključivo u svoje studije. Gotovo svi od reda, oni su planinsku prirodu oko sebe umjeli promatrati i kao oduševljeni turisti. U njihovom okrilju stvorilo se i Hrvatsko planinarsko društvo, prvo takve vrste na slavenskom jugu. Da je do osnutka Hrvatskog planinarskog društva došlo relativno rano, zaslužan je austrijski alpinista Johannes Frischauf, sveučilišni profesor iz Graza. On je 1874. godine došao u Hrvatsku i tu poduzeo uspone na Klek, Plješevicu i Velebit. (30) Tom prilikom se sastao sa nekoliko uglednijih domaćih prirodoslovaca, te ih oduševio za osnutak i rad planinarskog društva. I tako je, iste godine kada je u Zagrebu osnovano Hrvatsko Sveučilište, osnovano i Hrvatsko planinarsko društvo. Prvim predsjednikom toga društva izabran je botaničar i liječnik Josip Schlosser. Od toga vremena Zagreb postaje sve izrazitiji centar, kako znanstvenog, tako i planinarskog interesa za Dinarsko gorje.

Za vrijeme razmatranog razdoblja prilike u Bosni i Hercegovini bile su sasvim drukčije. Tu je turska uprava proživljavala svoje posljednje decenije. Sigurnost putovanja otežavali su česte bune i nemiri izazivani teškim ekonomskim prilikama. Sve do posljednje godine svoje vlasti turska uprava je uporno odbijala svaki strani pokušaj geografskog upoznavanja zemlje. Međutim, postojeći diplomatski kontakti s Austrijom, Njemačkom i Francuskom, a Crne Gore s Rusijom, omogućili su djelimična terenska upoznavanja. Napose su austrijski topografi kao uhode bili aktivni na teritoriju Bosne u godinama prije Berlinskog kongresa, kada je austrijska vanjska politika bila prvenstveno orijentirana na jugoistok Evrope.

Od evropskih putnika u prvoj polovini 19. stoljeća najsvestranije je proučavao Dinarsko gorje francuski liječnik i geograf Ami Boué. (31) Njegova aktivnost na tome području započinje 1835. godine, kada se iz Pariza preselio u Beč. Prilikom svog prvog putovanja po zemljama evropske Turske 1836. godine, Boué je prošao jugoistočnim dijelom Prokletija, od Rožaja do Peći. Slijedeće, 1837. godine ponovo zalazi u taj kraj. Ali ovoga puta je od Novog Pazara skrenuo na zapad, te preko planina Rogozne, Pometernika, Jabuke Kovača i Jahorine stigao do Sarajeva. Dalje je putovao preko planine Romanije i Javora do Zvornika, odakle je uz tok Drine došao do Save. Na trećem putovanju kroz Dinarsko gorje Boué je prešao najviši dio Prokleti a i to smjerom od Gusinja za Thethi. Na povratku iz Albanije ponovo putuje kroz Bosnu. Preko Pečtera, Sjenice i Foče izašao je na Čemerno. Odavle su mu se ukazali naj-

viši vrhovi Dinarskog gorja: Durmitor, Maglić, Bioč, Komovi i Prokletije. Sa Čemernog je sišao u Gacko, pa produžio u smjeru zapada do Neretve. Kako u ono doba nije postojao izgrađeni put kroz kanjon Neretve, Boué je prešao klanac Lipete, te se preko Konjica i Ivan planine probio do Sarajeva. Iz Sarajeva je pošao do Fojnice, prešao planinu Vranicu i stigao do Banje Luke. Odavle je učinio ekskurziju na planinu Kozaru, pa se zatim preko Dervente i Broda vratio u Beč. Sva tri Bouéova putovanja kroz dinarske terene pokazuju se kao značajna prekretnica u poznavanju najviših dijelova Dinarskog gorja. Prve znanstvene spoznaje o geotektonici toga gorja najuže su povezana sa Bouéovim istraživanjima.On je iza Hacqueta dao najviše novih podataka za studij kraškog reljefa, za stratigrafsku pripadnost stijena i vegetacijske osobine pojedinih regija. Ali, iznad svega treba istaknuti Bouéovo shvaćanje dinarske orografije. **(32)** Naime, raniji evropski kartografi sve do sredine 19. stoljeća predočavali su Dinarsko gorje jednim glavnim orografskim grebenom, tzv. Centralnim bilom iz koga su se granali sporedni i niži planinski masivi. Boué je prvenstveno zaslužan što su s karte Dinarskog gorja nestale hipoteze o Centralnom bilu. Epohalnu kartu novog shvaćanja dinarske orografije izradio je 1853. godine njemački geograf Heinrich Kiepert. **(33)** Bouéova putovanja kroz evropsku Tursku, u vrijeme kada je na tome terenu svaki zainteresovani rad bio jedva moguć, dokaz su njegove velike upornosti i širokog obrazovanja.

U razdoblju prije okupacije Bosne i Hercegovine ovaj dio Dinarskog gorja upoznavala su još dva vrijedna prirodoslovca. Prvi od njih bio je Otto Sendtner, docent botanike na Sveučilištu u Münchenu. **(34)** On je u Bosnu ušao 1847. godine i to s juga, od Splita, preko Dinare, Livna, Kupresa i Donjeg Vakufa. Sendtner se duže vremena zadržavao u Travniku, odakle je u više navrata botanizirao po Vlašić planini. Drugi putnik bio je pruski konzul u Sarajevu Otto Blau. Uživajući izvjestan diplomatski imunitet u Turskoj, on je između 1864. i 1872. godine izveo nekoliko ekskurzija po bosanskom i hercegovačkom dijelu Dinarskog gorja. **(35)** Značajna je njegova ekskurzija 1869. godine, u zajednici sa Saxom, od Sarajeva do Durmitora. **(36)** Sa Möllendorffom je 1871. godine bio na Treskavici.

Upoznavanje crnogorskog dijela Dinarskog gorja u prvoj polovini 19. stoljeća tekla su s mnogo neprilika. Crna Gora je u to doba imala zaštitnicu svojih interesa u Rusiji, ali je zato bila u lošim odnosima s Austrijom i stalnim sukobima s Turskom, koja sve do Berlinskog kongresa nije priznavala crnogorsku nezavisnost. Zbog takvih prilika ni Ami Boué nije mogao dobiti crnogorsko dopuštenje da pohodi ovu nemirnu zemlju, iako su ga vrhovi Komova i Durmitora silno privlačili. Ruski stručnjaci imali su veću slobodu kretanja. Za vladanja Petra II Petrovića boravio je u dvoru na Cetinju ruski montanista E. Kovalevski, koji je 1838. pokušao uspon na vrh Vasojevićkog Koma. **(37)** Značajniji udio Rusije u upoznavanju crnogorskog teritorija odvijao se u razdoblju 1860. do 1866. godine. Tada je po želji crnogorskog kneza Nikole, a troškom ruske vlade, izveden prvi topografski premjer čitave tadašnje Crne Gore. Taj rad je bio povjeren ruskim vojnim topografima pod komandom kapetana Pavela Bikova. Krajem 1866. godine iza dovršenih terenskih snimanja izrađene su u manuskriptu karte u razmjeru 1:15.000. Ove su karte u početnoj fazi čuvane u strogoj tajnosti, ali su prilikom kasnijeg štampanja smanjene na razmjer 1:168.000. Tako je omogućen uvjet za daljnja,

studioznija upoznavanja crnogorskog dijela Dinarskog gorja. Od stranaca, najviše crnogorske planine obilazio je neposredno prije Berlinskog kongresa češki botaničar Josef Pantoscek. On je bio na Durmitoru, Komovima, Sinjajevini i Orjenu. (38) Prvi domaći prirodoslovac na tim terenima bio je beogradski profesor Josip Pančić. Njegov botanički itinerar obuhvaća Durmitor, Komove, Orjen, Lovćen, Sjekiricu i Sutorman. (39) Tim putovanjima zaključuje se period turske uprave nad najvećim dijelom Dinarskog gorja. U dugom periodu pojavljivali su se, kako smo vidjeli, rijetki i hrabri pojedinci, koji su pored svih teškoća prodirali u te nesigurne krajeve ne prezajući ni pred kakvim žrtvama. Taj period predstavlja konačni kraj višestoljetne izoliranosti i nepoznavanja najviših dinarskih grebena.

Bilješke

1. Faksimil izd. *K. Miller*, Ravensburg 1888.
2. Faksimil izd. *A. E. Nordenskiöld*, Fascimile-Atlas, Stockholm 1889.
3. Faksimil izd. *K. Miller*, Mappae Mundi II Stuttgart 1896.
4. *G. R. Crone*, The Hereford world map, Roy. Geogr. Soc., London 1948.
5. *W. Rosien*, Die Ebstorfer Weltkarte, Hannover 1952.
6. Faksimil izd. *K. Miller*, Mappae Arabicae Bd. I, Heft 2, Stuttgart 1926.
7. *B. Gušić*, Naše primorje, Pomorski Zbornik JAZU, Zagreb 1962.
8. *P. Matković*, Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI vieka, Rad JAZU, knj. 49, 56, 62, 71, 84, 100, 105, 112, 116, 124, 129, 130 i 136.
9. Orig. Gradska knjižnica u Piranu.
10. Faksimil izd. *R. Almagià*, Monumenta Italiae Cartographica, Firenze 1929, Tav. XXXV/2.
11. Up. *M. Marković*, Kartografska zbirka Državnog arhiva u Zagrebu, Vjesnik Državnog arhiva u Zagrebu, Zagreb 1965.
12. Faksimil u djelu: *E. Oberhummer* und *F. von Wieser*, Wolfgang Lazius, Karten der Österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545—1563, Innsbruck 1906.
13. *F. Popelka*, Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clobucciarich 1601—1605, Graz 1924.
14. Faksimil izd. *M. Vanino*, Sarajevo 1937.
15. *J. Paldus*, Joh. Chistoph Müller, Mitteil. des kais. Kriegsarchivs, Dritte Folge, Bd. V, Wien 1907.
16. Prijevod iz »Seyahatnama« za jugoslavenske zemlje izdao *H. Šabanović*, Sarajevo 1957.
17. *J. Hammer*, Rumeli und Bosna geographisch beschreiben von Mustafa ben Adalla Hadschi Chalfa, Wien 1812.
18. *J. H. Zanichelli*, Opuscula botanica posthuma a Jacopo filio in luceam edita, Venice 1730.
19. *J. Agosti*, De re botanica tractatus, Belluni 1770.
20. *F. H. Wulfen*, Flora norica phanerogama, Wien 1858.
21. Prvo djelo ima naslov: Oryctographia carniolica, Leipzig 1778/89, a drugo: Physikalisch-politische Reise aus den Dinarischen durch die Julischen, Karnischen, Rhätischen in die Norischen Alpen in die Jahre 1781 und 1783 unternommen, Leipzig 1785.
22. Osobito Viaggio in Dalmazia, Venezia 1774/76.
23. *J. Paldus*, Die militärischen Aufahmen im Bereiche der Habsburgischen Länder aus Zeit Kaiser Joseph II 1763—85, Denkschriften der Akad. der Wiss. Phil. — hist. Klasse, Wien 1919.

24. Le royaume de Bosnie chez Etienne Briffante Libraire, Vienne 1738.
25. Das Koenigreich Bosnien und Herzegowina (Rama) samt den angrenzenden Provinzen, Wien 1788.
26. *P. Kitaibel*, Iter croaticum anno 1802 perectum, Verhandlungen der bot.—zool. Gesell., Bd. XIII, 1863, 519.
27. *F. L. Welden*, Episoden aus meinem Leben, 3. Aufl. Graz 1855.
28. *F. Portenschlag-Ledermayer*, Enumeratio plantarum in Dalmatia lectarum, Hormayr Archiv Nr. 56 i 57, Wien 1824.
29. *A.Neilreich*, Muzio Tommasini, Oesterr. bot. Zeitschr. Wien 1866.
30. *J. Frischauf*, Bergtouren im kroatischen Grenzlande, Jahrb. d. Oesterr. Touristen-Club, Wien 1875.
31. Autobiographie du docteur medicin A. Boué, Vienne 1879.
32. *A. Boué*, La Turquie d'Europe I—IV, Paris 1840. i karta u prilogu.
33. *H. Kiepert*, Generalkarte von der europäische Türkei nach allen vorhandenen Originalkarten und itinerärischen Hilfsmitteln, Dietrich Reimer Berlin 1853.
34. *O. Sendtner*, Reise nach Bosnien von einem botanischen Reisenden, Ausland 1848, 130.
35. *O. Blau*, Reisen in Bosnien und der Herzegowina, Berlin 1867.
36. *C. Sax*, Reise von Sarajevo nach dem Durmitor und durch die mittlere Herzegowina. Mit einer Karte, Mitteil. der k. k. geogr. Ges.
37. *E. Kovalevski*, Relation d'une ascension au mont Kom dans Montenegro en 1838, Bulletin Soc. geol. de France ser. X, Paris 1839.
38. Oesterr. bot. Zeitschrift, Wien 1873, 4.
39. *J. Pančić*, Botanische Bereisung von Montenegro im Jahre 1873, Oesterr. bot. Zeitschrift, Wien 1874, 82.

Zusammenfassung

ÜBERSICHT DER ENTDECKUNGSGESCHICHTE DES DINARISCHEN GEBIRGES (Von ältesten Zeiten bis zum Jahr 1878)

Mirko Marković

Diese Abhandlung erschliesst uns den Werd egang der Entdeckungsgeschichte des Dinarischen Gebirges. Im ersten Teil der Abhandlung macht uns der Autor mit den Nachrichten der antiken Geographen bekannt, welche in ihren Werken dieser Gebirge Erwähnung geten. Bei Ptolemäus und der Tabula Peutingeriana begegnen wir schon bestimmtere kartographische Wahrnehmungen, welche eine gewisse Stufe der Erfassung der Lage des Dinarischen Gebirges und deren höchsten Bergmassive bringen.

Der zweite bringt Nachrichten über Dinarische Gebirge welche die mittelalterlichen Dokumente vermerken. Das sind hauptsächlich kirchliche kosmographische Schriften und alte Karten. Unter diesen ragt mit ihrem Inhalt besonders hervor die Karte des arabischen Geographen Idrisi.

Der dritte Teil zeigt uns, wie weit die Forscher und Geographen des 16. und 17. Jahrhunderts die dinarischen Gebiete gekannt haben. Hebt hervor die heimischen Fachleute P. Kopić aus Istrien, M. Rotta-Kolunić und B. Bonifačić aus Šibenik, I. Klobučarić aus Krk, S. Glavač aus Varaždin neben der Reihe anderer Fremden, welche mit ihren Beschreibungen oder Karten dem besseren Kennen des Dinarischen Gebirges beigebracht haben.

Im vierten Teil wird von den ersten Forschern der Dinarischen Berge gesprochen. Hier reihen sich die Namen von mehr oder weniger bekannten Naturforschern des 17. Jahrhunderts, welche zu jener Zeit die Dinarischen Gebirge

durchwandert und von diesen Reisen berichtet haben. Der Autor hebt das grosse Missverhältnis im Resultat der Forshungen ausser-und innerhalb der türkischen Grenzen, weil die türkische Staatsverwaltung keine solche wissenschaftlichen Forschungen an ihrem Terrain duldete.

Im letzten, fünften Teil der Abhandlung spricht der Autor über die wichtigsten dinarischen natur-geographischen Wanderungen und zwar in der Zeit vom Jahr 1800 bis 1878. Öfters sind in diesen Zeitraum die Berge Velebit und Učka (Monte Maggiore) besucht worden. Die Forcher waren meistens Botaniker, Geographen oder Geologen. Unter zahlreichen Forschern dieses Zeitabschnittes hebt der Autor Ami Boué vor, welcher am verdinstvollsten für die Erforscung der höchsten Massive der Dinarischen Berge war.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

GENEZA SARAJEVA
Geografski uslovi položaja i postanka

SULEJMAN BAKARŠIĆ

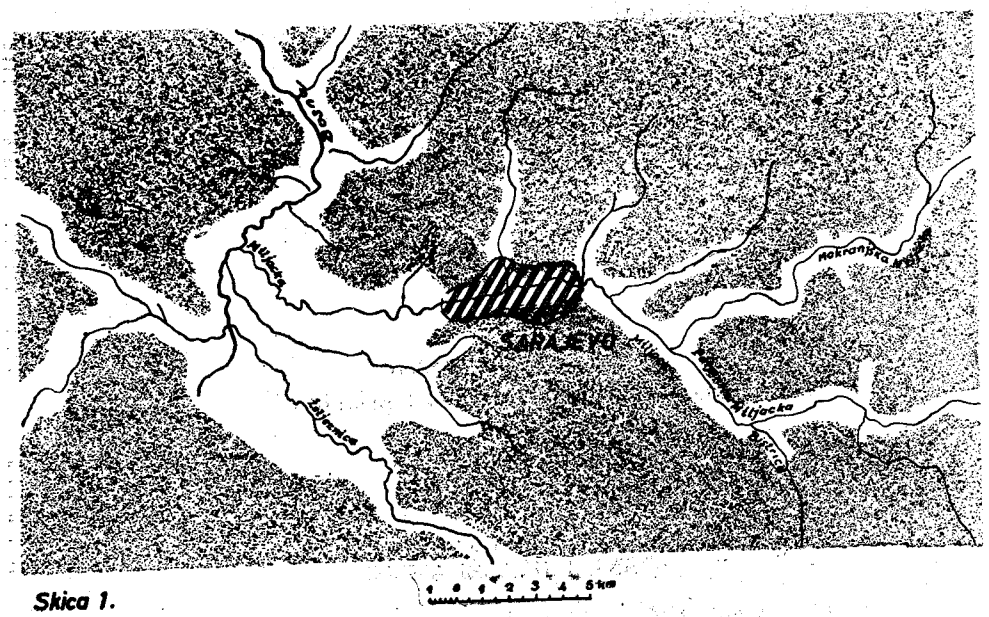
GEOGRAFSKI POLOŽAJ SARAJEVSKOG KRAJA U PROSTORU BOSNE I JUGOSLAVIJE

U kompleksu geografskih faktora koji utiču na razvoj gradskih naselja, najviše se ističe geografski, odnosno prometno-geografski, položaj.

Za interregionalni položaj Sarajeva od bitnog značaja je smještaj Sarajeva u Sarajevsko-zeničkoj kotlini, te položaj Sarajevskog polja na završnim tačkama koncentrično usmjerenih eroziono-tektonskih prodora: jednog iz jadranskog primorja dolinom Neretve, drugog iz Panonskog basena dolinom Bosne — dviju poprečnih, u dinarsko planinsko područje najdublje uvučenih, dolina, — i trećeg iz Podrinja udolinom Miljacke i Prače.

Bosna i Hercegovina zauzimaju veliki prostor središnjeg dijela naše države obuhvatajući dijelove njenih glavnih prirodno-geografskih regija; na sjeveru nizinsku panonsku, na jugozapadu mediteransku, a u ostalom, najvećem dijelu, planinsku dinarsku oblast. Trokutasti oblik bosansko-hercegovačkog prostora podudara se s položajem i pružanjem ovih regija, u čemu se ogleda uticaj prirodnih elemenata na formiranje sjevernih i zapadnih granica Bosne i Hercegovine. Proces permanentnog teritorijalnog i društveno-geografskog diferenciranja ovog prelaznog prostora došao je do posebnog izražaja za turske vladavine. Planinski i ujedno najveći dio prostora Bosne raznolikog petrografskog sastava veoma je raščlanjen dolinama, sutjeskama i kotlinama na mnoštvo manjih predjelnih cjelina — župa — koje su u životu stanovništva imale stalnu vrijednost. Reljefno izražene i ekonomski izdašnije župne kotline i doline predstavljaju glavna središta ekumene Bosne i Hercegovine. S njima se podudaraju granice starih plemenskih župa, turskih nahija, pa, u

osnovnim linijama, i današnjih komuna. U sklopu teško prohodnog planinskog i spol nim uticajima slabo pristupačnog prostora Bosne smještenog periferno i na granici između romanskog, odnosno zapadno-evropskog i vizantijskog, odnosno tursko-orijentalnog kulturno-civilizacijskog kruga, ove male, međusobno izolovane geografske cjeline pogodovale su očuvanju arhaičnih i stvara-

Skica 1.

Sk 1 Sarajevski kraj otvoren je prirodnim hodnicima prema svim stranama

nju specifičnih formi društvenog i ekonomskog života, gdje bogumilstvo i islamizacija nisu slučajne pojave. Kompleksni uticaji prirodnih i dinamičnih društvenih faktora objašnjavaju historijsku pojavu i sadašnju egzistenciju Bosne i Hercegovine kao individualiziranog političkog i društveno-geografskog prostora.

U mnoštvu dolina i kotlina, od kojih mnoge svojim neznatnim prostranstvom iščezavaju među okolnim planinama, centralni položaj i uz to najveće prostranstvo u dinarskom planinskom prostoru zauzima Sarajevsko-zenička kotlina koja se prostire oko gornjeg toka rijeke Bosne. Svojom površinom od 990 km², većom od površine najvećeg kraškog polja, Livanjskog (382 km²), **(1)** Sarajevsko-zenička kotlina predstavlja najveći tercijarni basen u dinarskom prostoru. Duga je skoro 80 a široka 20—25 kilometara. U geološkom, morfografskom i hidrografskom pogledu Sarajevsko-zeničkoj kotlini pripada Travničko polje, izdvojeniji basen oko srednjeg i donjeg toka Lašve i Pazarićko-tarčinska kotlina oko gornjeg toka Zujevine i izvorišnih tokova Lepenice.

Geografske odlike određivale su u znatnoj mjeri društveni značaj Sarajevsko-zeničke kotline. Jedna od većih i pitomijih u prostranom planinskom području ova kotlina predstavlja relativno bogat agrarni kraj na koji je upućen široki planinski okvir ograničenih ekonomskih mogućnosti. Komple-

mentarna ekonomska struktura nizinskog žitorodnog dijela i planinskog stočarskog okvira učinile su je autarhičnijom cjelinom, u ranijoj primitivnoj privredi samoj sebi manje-više dovoljnoj. Te značajke potencirane su pojavom mnogih ruda, kao olova, srebra, zlata u rubnim i susjednim područjima a naročito uglja i željeza u samoj kotlini. Tu su izrasli poznati rimski i srednje vjekovni rudnici, a u najnovije vrijeme veći ugljenokopi i naš najveći metalurgijski kombinat u Zenici. Svojim impozantnim udjelom od 63% sirovog željeza, 55% čelika, 52% valjanih i kovanih proizvoda, 63% koksa i 25% mrkog uglja u ukupnoj jugoslovenskoj proizvodnji, to je najrazvijeniji rudarsko-industrijski basen u našoj zemlji. Smještena u središtu dinarske planinske oblasti, prirodnom stjecištu tranzitnih saobraćajnica uzdužnog i poprečnog pravca koji, a to posebno ističemo, geografski djeluju centralizirajući Sarajevsko-zenička kotlina se pojavljuje kao vrijednija i za naseljavanje privlačniji prostor. Neprekidni kontinuitet naseljenosti počev od neolitika pokazuje da je njena društveno-geografska uloga bila uvijek aktivna što je jedan od bitnih preduslova u stvaranju društveno-političke organizacije prostora. S takvim geografskim prednostima Sarajevsko-zenička kotlina poslužila je kao jezgro iz kojeg se razvila srednjevjekovna bosanska država.

Svojim razgranatim hidrografskim sistemom Sarajevsko-zenička kotlina približuje se sistemima najvećih tokova središnjeg dijela Dinarskih planina: Vrbasu na zapadu, Neretvi na jugozapadu i Drini na istoku. Time njen visoki planinski okvir ima na pojedinim potezima jasno ocrtano i prostorno suženo razvođe. Tamo gdje je ovaj okvir tektonski ulegnut i erozijom tekućih voda, naročito u mekim paleozojskim škriljcima, snižen ili pak antecedentnim dolinama prosječen otvara se kotlina prema drugim krajevima i to Vranduckom sutjeskom prema Panonskom basenu, udolinom Karaulske Lašve i Rike odnosno Komarske Lašve i Oboračke Rike preko prevoza Komara (927 m) prema dolini Vrbasa, dolinom Zujevine i Kalašnice preko prevoja Ivana (967 m), prema dolini Neretve, dolinom Željeznice, preko prevoja Rogoča (1161 m) i visoravni Zagorja prema gornjoj Neretvi, dolinom Miljacke i Prače preko prevoja Viteza (1054 m), prema gornjem Podrinju i takođe dolinom Miljacke preko zaravnjene Romanije prema donjem Podrinju i Panonskom basenu. Ovih šest na sve strane okrenutih vrata, koja su ceste i željeznice definitivno valorizovale, lako su povezala ovu najprostraniju i središnje položenu dinarsku kotlinu sa susjednim prostorima i odredile pravce uzdužnim i poprečnim tranzitnim komunikacijama.

Središnji smještaj Bosne iHercegovine unutar jugoslovenskog teritorija nije se u sadašnjosti potpuno odrazio u uzdužnim prometnim vezama, jer zbog izraženog planinskog reljefa, prometna magistrala Ljubljana—Zagreb—Beograd—Niš Đevđelija, slijedeći prirodne pravce doline Save i Moravsko-vardarske udoline, zaobilazi Bosnu. Međutim, u stvaranju transverzalnih, kopneno-primorskih puteva položaj Bosne nužno dolazi do izražaja.

Obuhvatajući središnji dio države i ujedno jezgro i najveći dio dinarskog planinskog područja, bosansko-hercegovački prostor predstavlja na velikoj dužini neposredno zaleđe jadranske obale. Time je Bosni i Hercegovini predodređena odgovarajuća uloga u prometno-geografskom pogledu, jer preko njih voda najkraće veze između istočnog dijela našeg Podunavlja kao i jednog dijela istočne polovice Jugoslavije, i Jadranskog mora, što je od osnovnog značaja za ocjenu vrijednosti njihovog geografskog položaja. Posebno pak

želimo naglasiti važnost ovih transverzalnih puteva. Prirodna tendencija da trgovinski putevi izađu na more, tu glavnu saobraćajnicu u svijetu, davala je transverzalnim arterijama veliku važnost a ujedno i stabilnost u skoro svim vremenima. Glavni pravac trgovine naših zemalja još od preistorijskog perioda vodio je prema jadranskom primorju. Pretežno stočarski karakter privrede ovih planinskih krajeva u prošlosti sa svoje strane je usmjeravao trgovinu u ovom pravcu, jer je so, toliko potrebna u stočarstvu, uglavnom dolazila s mora. Jadransko more je kao dio Mediterana bilo dugo vremena glavni trgovinski put između Evrope i Istoka. Osim toga, i na jednom širem planu isticao se značaj transverzalnih saobraćajnica u životu naših naroda — sva tri državna organizma koja su se formirala kod Južnih Slovena, kao i slovenačko etničko područje obuhvatala su jadransko-podunavske prostore. Veze primorja i zaleđa olakšavale su prirodom uslovljena stočarska kretanja između mediteranskih i submediteranskih krških područja i visokih planina u unutrašnjosti i upućenost agrarno siromašnijeg mediteranskog prostora na njegovo bogatije zaleđe. Sve razvijenije privredne snage našeg doba, a naročito naše socijalističke stvarnosti, čije potrebe daleko prelaze državne međe, kada se manje ili više organizovano uključujemo u međunarodnu podjelu rada a više od polovine našeg spoljno-trgovinskog prometa odvija pomorskim putevima, povećavaju do najveće mjere važnost transverzalnih arterija. S tim u vezi, za određivanje vrijednosti geografskog položaja Sarajeva u sklopu jugoslovenskog teritorija od osobitog je značaja to što se preko sarajevskog kraja povezuju doline Bosne i Neretve u jednu prirodnu prometnu arteriju između Podunavlja i Jadrana.

Antecedentnom, na dinarske bore poprečnom dolinom rijeke Bosne, koja, izuzev Drinu, najbolje zalazi u planinsko područje, otvorena je Sarajevsko-zenička kotlina, odnosno Sarajevsko polje, prema Podunavlju. S druge, pak, strane rijeka Neretva, koja je od svih jadranskih pritoka izgradila najdužu probojnicu kroz dinarske planine i čije je ušće, a i njena dolina dijelom, odredila u prošlosti, a danas u cijelosti pravac transverzalnom putu, najviše se približuje rijeci Bosni kod Sarajevskog polja. Upravo tu, na liniji između sarajevskog kraja i najdublje uvučenog dijela doline Neretve, preko 2.000 m visoka, orografski jedinstvena planinska pregrada Vranice i Bjelašnice, koja razdvaja crnomorski od jadranskog sliva i Bosnu od Hercegovine, na poprečnoj rasjednoj liniji između paleozojske Ivan planine i krečnjačke Bjelašnice, na Ivanjskom prevoju spušta se na visinu od 967 m, najnižu tačku na pontsko-jadranskom razvođu jugoistočno od Ličke Kaldrme (674 m). Široko planinsko zaleđe našeg jadranskog primorja, u kojem se od krajnjeg sjeverozapada do krajnjeg jugoistoka niže nekoliko visokih i paralelnih planinskih vijenaca uporedo s obalom, veoma otežava stvaranje prometnih veza. Zato su transverzalni putevi vezani za najniže tačke na planinama, tj. za prevoje zbog čega oni imaju prvorazredni prometni značaj. Prikladan položaj Ivanjskog prevoja između sarajevskog kraja i doline Neretve potenciraju ostale pogodnosti: zračna udaljenost do Sarajevskog polja iznosi 25 km a skoro je ista udaljenost do Visočkog basena, centralnog dijela Sarajevsko-zeničke kotline i državnog središta srednjovjekovne Bosne, dok je udaljenost do Neretve još manja — svega 12 km. Kratkom dolinom Kalašnice, Pazarićko-tarčinskom kotlinom te prohodnom dolinom Zujevine, Ivanjski prevoj je dobro povezan sa sarajevskim a dolinom Lepenice i Fojnice sa visočkim krajem, dok je s Neretvom

kod Konjica neposredno spojen dolinom Trešanice. Srazmjerno lako prohodan (relativna visina s obje strane od podnožja iznosi oko 200 m) i geografski povoljno smješten između sarajevskog kraja i doline Neretve Ivanjski prevoz predstavlja u Dinarskim planinama poslije Postojnskih Vrata (609 m) planinski prelaz najboljih prirodnih pogodnosti. Središnji dio bosanskog prostora sa pitomim i privredno aktivnijim župama i pretežno stočarski i rudama bogati predjeli istočne Bosne oduvijek su imali preko Ivanjskog prevoja najlakše pomenute veze sa primorjem.

Istočni okvir Sarajevskog polja, odnosno Sarajevsko-zeničke kotline, otvoren je geološki i morfološki složenom udolinom Miljacke i Prače preko relativno niskog prevoja Viteza što omogućava najlakša kretanja prema jugoistoku, odnosno prema gornjem Podrinju i središnjim dijelovima Balkanskog poluotoka a dolinom Miljacke i Mokranjske Miljacke prema sjeveroistoku odnosno donjem Podrinju i Podunavlju.

Geografski položaj sarajevskog kraja prema prirodno predestiniranim tačkama na jadranskoj obali odakle je dolazila ekonomska penetracija na kopno, kao i prema onim predjelima i lokalitetima u unutrašnjosti koji su imali uslova i potreba za razmjenom dobara (rudnici, stočarski i bogatiji krajevi), bio je najvažniji elemenat u određivanju njegovog prometnog značaja odraženog u funkciji povezivanja istočnog Podunavlja i područja današnje uže Srbije sa jadranskim primorjem. Ali makroregionalni položaj sarajevskog kraja zavisio je i od komunikacija uzdužnog pravca uslovljenih kontinuiranim i lakše prohodnim dinarskim udolinama.

Vodeća uloga Sarajevsko-zeničke kotline u bosansko-hercegovačkom prostoru nije nikakva slučajnost. Time su dati i osnovni motivi da se na njenom tlu razvije centralno i najveće gradsko naselje Bosne i Hercegovine.

Mezoregionalni položaj Sarajeva obilježavaju dvije odlike i to: položaj na najvećem stjecištu puteva ne samo jednog šireg prostora već i u Sarajevsko-zeničkoj kotlini i položaj na krajnjem jugoistočnom rubu kotline. Sarajevsko polje kao najznatnije hidrografsko čvorište Sarajevsko-zeničke kotline, gdje se iz okolnog planinskog područja radijalno stiče nekoliko dolina na koje se oslonio promet, predstavlja prirodno predisponiran prostor, koji je fiksirao ne samo stjecište dvaju velikih prometnih pravaca nego i najveće raskršće puteva u kotlini **(Sk. 1)**. Treba istaći da se saobraćajnica Sarajevo—Busovača, koja u svojoj trasi objedinjuje tri interregionalna puta, proteže duž cijele kotline. Međutim, taj fakat zbog krajnje perifernog smještaja u izduženoj kotlini nije mogao u potpunosti osigurati urbanom naselju sarajevskog kraja ulogu isključivog centra Sarajevsko-zeničke kotline. Ovaj prostor nema odgovarajućeg mjesta s centralnim funkcijama — na periferiji Travnik i Zenica, a u središtu kotline drevno Visoko, participiraju u toj ulozi. Nadalje, za gradska naselja Sarajevsko-zeničke kotline od posebnog je značaja činjenica što je njihov interregionalni i mezoregionalni položaj određen istim geografskim elementima — najznačajniji gradovi razvili su se u blizini pomenutih vrata položenih na dva suprotna kraja kotline — Sarajevo uz prevoj Vitez i probojnicu Željeznice te nešto udaljeniji Ivanjski prevoj, Travnik, doskora iza Sarajeva najveće i po funkcijama najrazvijenije mjesto u kotlini, uz prevoj Komar i Karaulu te Zenica uz Vrandučku sutjesku.

S druge strane mezoregionalni položaj Sarajeva karakterizira rubni smještaj na onom dijelu Sarajevsko-zeničke kotline gdje je njen planinski

okvir najširi i koji seže sve do doline Drine. S položajem na dodiru različitih prirodnih i komplementarnih privrednih cjelina, od kojih je ona planinska bez iole značajnih urbanih naselja, Sarajevo fungira kao centralno mjesto tog pretežno brdsko-planinskog i velikog prostora.

Naprotiv, odlike mikroregionalnog položaja Sarajeva nemaju isti stepen vrijednosti kao one inter — i mezoregionalnog položaja i njih treba da posmatramo u zavisnosti od vremena u kojem je grad nastao. Sarajevo se smjestilo i formiralo kao kompletna urbanistička cjelina u doba kada su dolinom Miljacke sjedinjenom trasom vodili glavni putevi. Smještaj u proširenoj i dobro zaklonjenoj dolini gdje se pitomi predjeli dodiruju sa planinskim i šumom obraslim pružao je određene prednosti u vrijeme postanka grada. Međutim, za savremeno Sarajevo takav smještaj je veoma nepodesan. To se na prvom mjestu odnosi na nepovoljne topografske prilike zbog čega Sarajevo ima izuzetno lošu prostornu urbanističku strukturu te na nastalu mikroklimatsku situaciju zbog jakog aerozagađivanja kao posljedice slabe cirkulacije vazduha a zatim na periferan položaj u odnosu na optimalne trase postojećih i po smjeru novih saobraćajnica koje u Sarajevsko polje ulaze sa njegove zapadne i od Sarajeva suprotne strane.

Složeni značaj geografskog položaja ogleda se na prvom mjestu u prometno-geografskim relacijama određenih tačaka ili prostora. U razvoju svakog gradskog naselja najvidniju ulogu ima prometna komponenta. Svaki grad, naročito veći, u osnovi je funkcija prometa — »gradovi i putevi zajedno nastaju i zajedno se razvijaju, jednako međusobno djeluju i jednako se odnose prema prostoru«. Privredne funkcije grada zasnivaju se u najvećoj mjeri na razmjeni dobara a neophodno sredstvo te razmjene su saobraćajnice. Stabilnost prometnih veza objašnjava stabilnost gradova, dekadencija komunikacija dovodi do opadanja gradova. Najpostojaniji i najviše uslova za razvoj imaju oni gradovi koji su nastali na stjecištu prirodnih puteva. Osnovni geografski problem urbane geografije jest problem geografije saobraćaja, bez obzira koja je funkcija grada dominantna, ona je podređena povoljnostima kretanja ljudi i dobara — ističe Pierre Georges. (2) Tokom cijele prošlosti razvoj gradskog naselja u užem sarajevskom kraju, njegov uspon ili stagnacija zavisio je od prometnih prilika.

Nema oblika prometa na koji ne utiču posredno ili neposredno geografski faktori — često puta njihove prednosti ili nedostaci posljedica su geografskih prilika —, jer reljef usmjerava prometna kretanja i koncentrira ih duž prirodnih prolaza. Izraženi i veoma raščlanjeni planinski reljef Bosne i Hercegovine daje posebne karakteristike pravcu i trasi puteva. Svojom visinom, koja se i klimatski odražava u debljini i trajanju sniježnog pokrivača, pravcem, strmim nagibom padina, planinsko zemljište čini prepreke putevima zbog čega oni vode nižim terenima — riječnim dolinama, dolinskim stranama, pevojima i presjedlinama, visoravnima. Zato su putevi u pravilu vezani za određene linije i kao takvi čvršće su fiksirani u prostoru. To objašnjava postojanost trase nekih puteva u vremenu i njihov uticaj na okolinu. Međutim, uz ove prirodne, na pravac i trasu puteva djelovali su i tehnički faktori, koji se prvenstveno očituju u vrsti prometnih sredstava. Tako, u doba karavanskog prometa, sa konjem kao transportnim sredstvom koji lakše savladuje uspone, bilo je omogućeno stvaranje kraćih puteva. Nadalje, zbog životne nesigurnosti i ograničenih tehničkih mogućnosti, sutjeske su nekada predstavlja-

le za kretanja teže prepreke nego uzvišenja pa su ih komunikacije zaobilazile, vodeći više otvorenim zemljištem. Zato karavanski putevi nisu uvijek slijedili riječne doline ili pak njihove pojedine dijelove. Tek izgradnjom cesta, i još više željezničkih pruga, postaju doline u cjelosti prometnim arterijama.

TRAJNA VRIJEDNOST U VREMENU I PROSTORU — BITNA ZNAČAJKA GEOGRAFSKOG POLOŽAJA SARAJEVSKOG KRAJA

Proizvod kompleksnog djelovanja faktora, geografski položaj, koji je prvenstveno određen regionalno-geografskim odnosima, odnosno konstelacijom prometnih arterija, u pravilu je dinamičan i podložan promjenama. Međutim, bitna je značajka geografskog položaja sarajevskog kraja da je u svim istorijsko-civilizacijskim epohama zadržavao svoju vrijednost. Jer, iako su državni organizmi, koji su se tokom vremena formirali u našim zemljama i na Balkanskom poluotoku uopće, njihova konstelacija i veličina teritorija, pravac političke i ekonomske inicijative davali različitu važnost pojedinim saobraćajnicama ipak se energija geografskog položaja sarajevskog protora nije suštinski mijenjala — snagu jednog uvijek je kompenzirala snaga drugog prometnog pravca. Sarajevsko polje nije stjecište lokalnih puteva, nego prirodno sabiralište transverzalnih komunikacija koje povezuju udaljene i geografski različite prostore.

Pojava i smještaj neolitskih naselja kakanjske i butmirske grupe u dolini Bosne i njenoj blizini čija materijalna kultura čini mješavinu kulturnih elemenata neolitskih grupa balkansko-anadolskog kompleksa u južnom Podunavlju, a zatim osnivanje naselja panonske kulture i bronzanog doba u basenu Lašve i Debelom Brdu u Sarajevu pokazuju da su u to doba kulturno-civilizacijski impulsi dolazili sa sjevera (3) i da je prohodna i pitoma dolina Bosne fungirala kao važna saobraćajnica.

Za željeznog doba, već od IV v. prije n. e., kada razvijenije proizvodne snage izazivaju jaču razmjenu dobara kojoj je more glavna saobraćajnica i kada u zavisnosti od te činjenice grčkom kolonizacijom Jadransko more postaje dio svjetskog trgovinskog puta, civilizacijski, i što je još značajnije, ekonomski front dinarskog prostora okreće se i stabilizuje na zapadnoj strani. Pogotovo je to vrijedilo za rimskog doba s obzirom da Apeninski poluotok, jezgro Rimske imperije, i Balkanski leže nasuprot jedan drugom i kada u zapadnoj polovici našeg poluotoka dominiraju prometna strujanja po transverzalnim putevima. Sve dok je jadransko primorje predstavljalo glavno i možemo reći jedino ekonomsko pročelje svog zaleđa (odnosno zapadnog dijela Balkanskog poluotoka), a to je trajalo do otvaranja oceanskih puteva u svjetskoj trgovini, i posebno u vrijeme dok je pretežni dio ovog prostora, kao za praistorijskog doba u odsustvu državnih organizacija bio bez međa ili pak egzistirao, npr. za rimske epohe, kao jedna državna cjelina, transverzalni pravci su predstavljali magistralne puteve.

Međutim, iako sarajevski kraj participira na dvije važnije rimske arterije (Salona—Podrinje i Narona—Podrinje), a njegov je interregionalni položaj karakterizira kao spojnica udaljenih prostora — jugoistočnog dijela Podunavlja (Dacije) i jadranskog primorja odnosno Apeninskog poluotoka — time ipak nisu dati i svi uslovi da sarajevski prostor po svojim geografskim predispozicijama dođe do punog izražaja kao prometno i gravitaciono čvoriš-

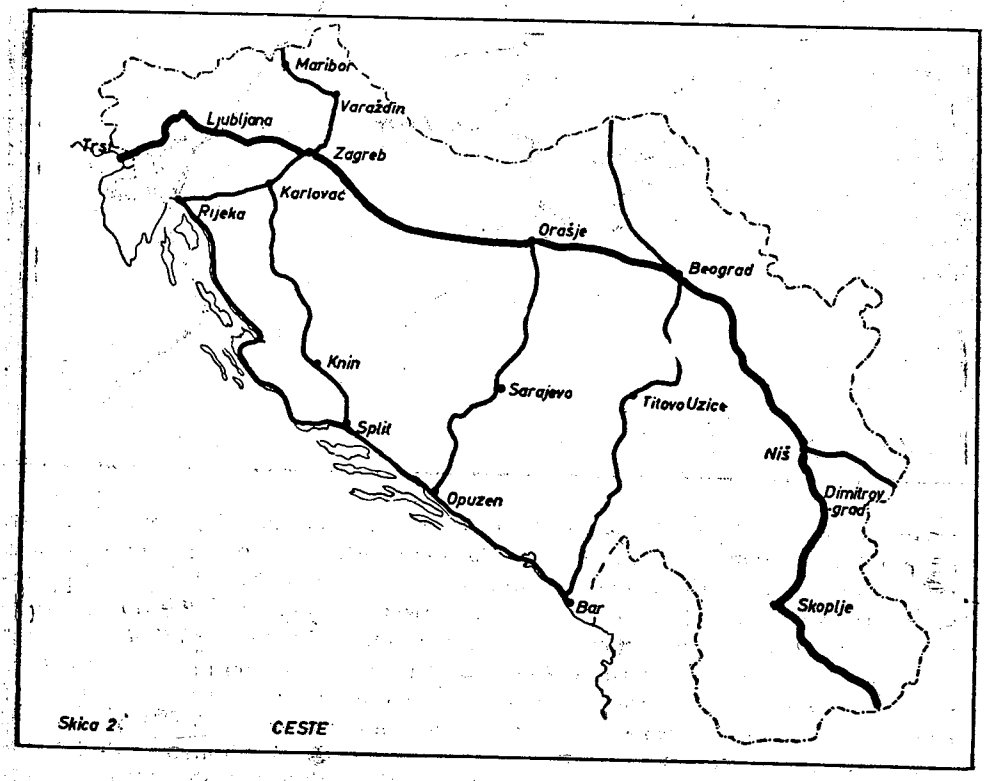
te šireg regionalnog značaja. Ma kako važna i po prometu intenzivna, dominantna prevaga jednog saobrćajnog pravca, a posebno u prilikama prostorno velike političke cjeline, ima jednostran značaj. Stoga sarajevski kraj postaje pravo prometno a time i jače gravitaciono središte onda, kada se aktiviraju i ostali prometni pravci. A to je nastupilo, ili tačnije, nastupalo je procesom formiranja državnog organizma srednjevjekovne Bosne, kada se nužno pojavljuje potreba za postojanjem njegovog geografskog i društvenog središta, a isto tako i procesom aktiviranja ekonomskih potencijala i osnivanjem novih privrednih uporišta koja su dala inicijativu i impuls, prometnim strujanjima. Tada, uz postojeću jednu ili dvije magistralne saobraćajnice, aktiviraju se na sarajevskom prostoru i drugi prometni pravci kao i oni prema Olovu, Prači, Zagorju, Visokom, po kojima se, uporedo s pojačanim razvitkom proizvodnih snaga, sve intenzivnije kretao promet. Tim društvenim zbivanjima ovaj kraj postaje najvažnije prometno stjecište Bosne.

Prednosti geografskog položaja sarajevskog kraja, povezanog prirodnim putevima sa svim dijelovima Bosne i Hercegovine, dobivaju specifičnu vrijednost poslije turskog osvajanja srpskih i bosanskih zemalja, odnosno u vrijeme kada dotada za Bosnu malo značajni Bosanski drum, koji se s obzirom na njegov transbalkanski smjer mogao maksimalno razviti tek u politički cjelovitom Balkanskom poluotoku, preuzima vodeću i složeniju ulogu. Državno jedinstvo većih teritorija favorizira tranzitne komunikacije kao najvažniji faktor u održavanju unutrašnje kohezije te ekonomske organizacije. Društvenim individualiziranjem bosansko-hercegovačkog prostora, procesom veoma intenzivnim u ovom perifernom dijelu turske carevine, sarajevsko čvorište postaje još izraženije gravitaciono središte i središte interregionalnog značaja. Nalazeći se u politički integriranom prostoru Balkanskog poluotoka vezanim, svojim trupom a još djelotvornije Jadranskim morem s evropskim na jednoj a naslonjenim na azijsko kopno na drugoj strani, čiji su osnovni morforgrafski i hidrografski pravci potencirali tu prostornu povezanost, te ležeći ujedno u najzapadnijem dijelu evropskog teritorija Turske i u neposrednom zaleđu Jadrana, još dugo jednog od najvažnijih svjetskih pomorskih puteva, zaleđa koje je bez ikakvih ekonomskih i carinskih prepreka u neprekinutoj i najkraćoj liniji bilo povezano sa središnjim područjima poluotoka i egejsko-maloazijskim prostorom, imala je Bosna a s njom ponajviše sarajevski kraj, njeno geografsko središte, značajnu posredničku ulogu u trgovini između istoka i zapada.

Priključivanjem Bosne i Hercegovine austrougarskoj monarhiji, kada dolazi do krupnih promjena regionalno-geografskih odnosa, gubi se interregionalni značaj sarajevskog prometnog čvorišta i bitno se mijenja važnost pojedinih puteva. Magistralna saobraćajnica sada prelazi na komunikaciju suprotnog i dotad sekundarnog pravca, na dolinu Bosne. Međutim, u regionalnim razmjerama, sada definitivno formiranog bosanskohercegovačkog prostora, ne mijenja se prometna vrijednost sarajevskog kraja, jer i prema novom gravitacionom, odnosno državnom središtu ova u granicama Bosne centralno položena dolina pruža odlične prometne pogodnosti. Saobraćajnice, koje iz sarajevskog kraja vode na istok, povlačenjem granica novih balkanskih nacionalnih država, gube funkciju interregionalnih, balkanskih spojnica ali zbog agresivnih planova austrougarske prema nezavisnoj Srbiji postaju u vojnostrateškom pogledu veoma važne što se očito vidi po izgradnji

s jadranskim primorjem preko sarajevskog kraja. Time je ponovo oživljela terenski teških i nerentabilnih pruga kanjonima Paljanske Miljacke, Prače i Drine do Vardišta i dolinom Lima do Uvca. Presijecanje puteva prema istoku a posebno eliminisanje vjekovne granice na Savi učinilo je da su prema Panonskom basenu reljefno otvoreni sjeverni dijelovi Bosne počeli gravitirati središtima izvan bosanskog prostora, čime je dotada istaknuto sarajevsko stjecište gubilo na svojoj gravitacionoj snazi. Što se to nije u jačoj mjeri ispoljilo posljedica je izvjesne zatvorenosti specijalnog teritorijalnog »državljanstva« Bosne i Hercegovine u monarhiji, te uspostavljanje uskotračnih željeznica, koje se, vodeći isključivo riječnim dolinama, u ovoj geografskoj sredini jedino mogućim pravcima, radijalno stiču u Sarajevskom polju. S druge pak strane, željeznice i novosagrađene ceste učvrstile su i osigurale sarajevskom kraju obilježja najvećeg prometnog raskršća u Bosni i Hercegovini.

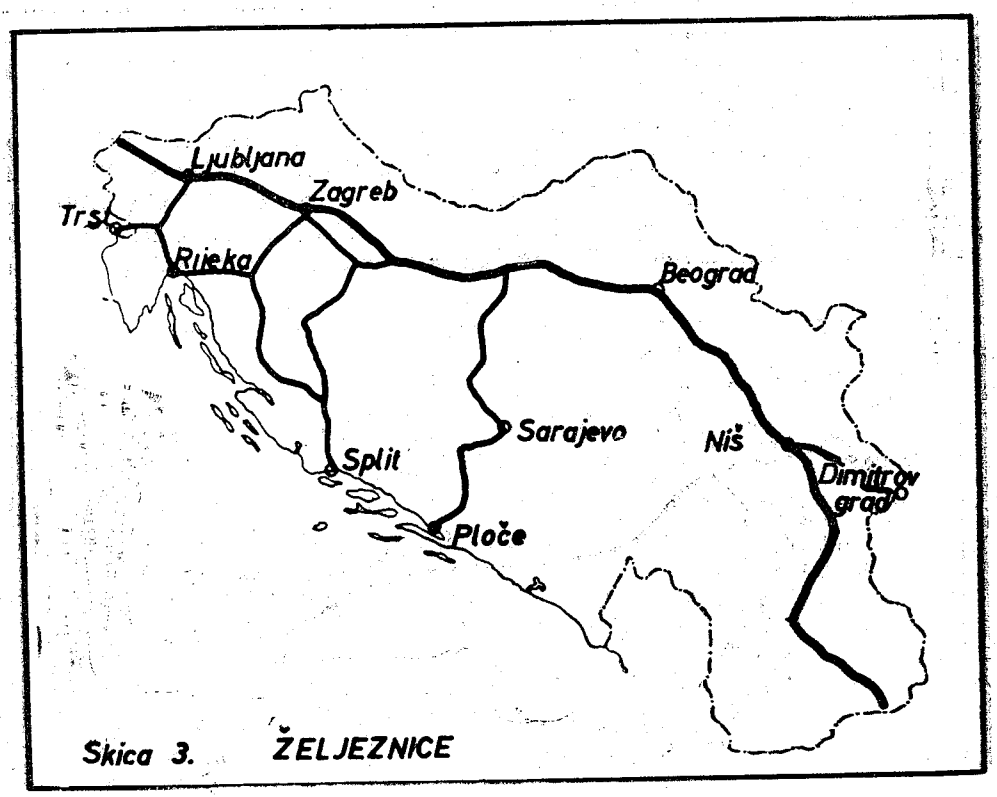
Položaj sarajevskog kraja u geografskom središtu centralno smještenog bosanskog pa unekoliko i dinarskog prostora u ujedinjenoj Jugoslaviji dolazi do jačeg izražaja. Jer, nestankom neprirodne granice na Drini uža Srbija je svojom, sve do Timoka razgranatom mrežom uskotračnih pruga kao i cestovnim vezama komunicirala najkraćim, mada ne osobito frekventnim, pravcem

Sk. 2 i 3 U centralno sještenom i prirodno predestiniranom prostoru sarajevskog kraja nužno se stječu transverzalne saobraćajnice središnjeg dijela Jugoslavije

tradicionalna tranzitna funkcija ovog čvorišta što mu je dalo i određeni jugoslovenski značaj.

Nakon Drugog svjetskog rata nastupile su izvjesne promjene u prometno-geografskim odnosima sarajevskog raskršća. Dobre veze sa zaleđem i veliki lučki kapaciteti prisajedinjene Rijeke privuklo je prema kvarnerskom primorju onaj dio tranzita koji je dotada iz istočnih dijelova zemlje išao preko sarajevskog čvorišta. Isto tako, novoizgrađene pruge normalnog kolosjeka Šamac—Sarajevo i Bihać—Knin usmjerile su najveći dio prometnih strujanja između Bosne i kvarnerskih te srednjedalmatinskih luka mimo sarajevskog

Skica 3. ŽELJEZNICE

raskršća. Međutim, u sklopu podunavsko-jadranskog položaja naše zemlje, dovršenjem normalne pruge Šamac—Sarajevo—Ploče kada se valorizovala najlakša prirodna linija između Podunavlja i jugoslovenskog Jadrana, iz osnova se mijenja predašnja situacija, čime prometno-geografski položaj sarajevskog kraja definitivno stiče stanovit općejugoslovenski značaj. **(Sk. 2 i 3.)**

Geografski položaj sarajevskog kraja uvijek je bio aktivan — njegova vrijednost određena je kombinovanim djelovanjem prirodnih elemenata i društvenih faktora, odraženih u prolaznom dolinskom reljefu i prostornoj konstelaciji društveno-ekonomskih snaga. U tom odnosu elemenata i faktora više su se isticali oni prvi, jer, bez obzira s koje strane dolazila društvena inicijativa, geografska sredina Bosne ne dozvoljava bitnije izmjene osnovnih prometnih pravaca. Vrijednost geografskog položaja sarajevskog kraja odraža-

vala se naizmjeničkom promjenom važnosti postojećih pravaca a ne stvaranjem novih. Ovim činjenicama dati su osnovni uslovi za genezu i razvitak Sarajeva kao velikog urbanog središta.

POJAVA SARAJEVA

KONTINUITET NASELJA U SARAJEVSKOM KRAJU

Geografska vrijednost Sarajevsko-zeničke kotline i komunikativnost sarajevskog kraja u relacijama središnjeg dinarskog prostora vidno se očitavala u ekumeni i naseljima, čiji se kontinuitet može pratiti od neolita. Prehistorijski i historijski ostaci su ovdje obilni i odgovaraju značaju jednog velkog grada. U određenim razdobljima, na prirodno predestiniranom tranzitnom i čvorišnom prostoru sarajevskog kraja, razvila su društvena i gradska središta. U rimsko doba ovdje se na stjecištu dviju tranzitnih cesta između srednjeg Jadrana i istočnog Podunavlja razvija, kako to zaključujemo po njegovom statusu kolonije, jedno značajnije gradsko naselje, Aquae S....., na mjestu današnje Ilidže. Na osnovu fragmentarnih ali relativno čestih ostataka oko Marindvora na današnjem području Sarajeva smatra se da se u sarajevskom kraju nalazila još jedna gradska aglomeracija kao privredno središte i putna stanica na cesta Salona odn. Narona — od Drinum a da su Aquae S... bile upravno središte i banjsko naselje. (4) Osim materijalnih ostataka, među kojima posebno ističemo egzistenciju prehistorijskog i rimskog groblja (u parku oko zgrade Filozofskog fakulteta), i lokalni prometno-geografski odnosi, tj. da navedene sjedinjene ceste izlaze iz Sarajevskog polja i da se u blizini nadvora bilo smješteno ovo drugo urbano središte. Postojanje dviju gradskih aglomeracija na maloj udaljenosti od kojih desetak kilometara ne iznenađuje, jer je to specifično za rimsko doba, čiji primjer nije usamljen u Bosni. (5) To je u slučaju urbanog kompleksa sarajevskog kraja potencirano pojavom terma lazio rimski refugium na Debelom brdu, upućuje da je na području Marinlne izvore. Invazijom varvarskih naroda i doseljavanjem Slovena uništena su i nestala gradska naselja među kojima i ona u sarajevskom kraju.

U raščlanjenom reljefu brdovite Bosne i naturalnoj privredi rodovski organizovanih ratarskih slovenskih skupina agrarno izdašnije župne doline i kotline predstavljale su središte života. Iz ovih tamnih vremena ranog srednjeg vijeka nema nikakvih vijesti o sarajevskom kraju sve do polovice 13. vijeka, kada jedan dokumenat potvrđuje aktivnu društvenu ulogu ovog prostora spominjući župu Vrhbosnu u kojoj se nalazilo crkveno središte tadašnje bosanske države sa katedralnom crkvom. (6) U oskudici vijesti sve do poznog srednjeg vijeka ogleda se pored ostalog i sekundarna uloga sarajevskog kraja u životu feudalne Bosne, čije se vladarsko sijelo nalazilo oko Visokog, u centralnom i najplodnijem dijelu Sarajevsko-zeničke kotline.

Nedovoljno razvijene proizvodne snage srednjevjekovne Bosne, podržavane njenim specifičnim feudalnim odnosima, dugo vremena nisu favorizovale jači razvoj gradskih aglomeracija kao proizvodnih i trgovinskih središta. Tek snažniji razmah rudarske djelatnosti, povezanom s uvođenjem robnonovčanih odnosa u privredi u drugoj polovici 14. i početkom 15. vijeka, izazivaju primjetno jačanje prometnih strujanja. U to vrijeme nastaje u sarajevskom kraju gradsko naselje koje se u izvorima naziva Vrhbosanjem.

PROMETNO-GEOGRAFSKI USLOVI ZA SMJEŠTAJ SREDJEVJEKOVNOG VRHBOSANJA

Doskora nepotpuno riješeno pitanje topografskog smještaja a donekle i egzistencije srednjevjekovnog trga Vrhbosanja potrebno je i s geografskog stanovišta pretresti, tim više, što se u današnjim razmatranjima geografskim elementima pridavalo veoma malo ili nimalo pažnje. Općeusvojena, a tek odskora dokazana egzistencija i lokacija Vrhbosanja nalazi svoju potporu i u geografskoj stvarnosti sarajevskog prostora, koja se ogleda u njegovoj funkciji prometnog čvorišta regionalnih pa donekle i interregionalnih razmjera. Teško je pretpostaviti da se na takvom stjecištu saobraćajnica nije razvilo neko urbano središte u doba kada su to opće ekonomske prilike iziskivale.

Svim autorima koji su obrađivali pitanje smještaja Vrhbosanja, ubicirajući ga od izvora Bosne (7) preko Gornjeg Kotorca i Toplika u jugoistočnom dijelu Sarajevskog polja, (8) onda kompleksa između Marindvora i Koševskog potoka (9) pa do današnje gradske četvrti između Miljacke, Zrinskog i JNA ulice, (10) zajedničko je, što nisu ili su ovlaš uzimali u obzir prometno-geografske faktore.

Opće pravilo da se gradske aglomeracije s primarnim ekonomskim funkcijama smještaju uz važnije puteve i raskršća vrijedi u najvećoj mjeri za Vrhbosanje i mlađe Sarajevo. Morfografsko-hidrografskim odnosima uslovljene trase glavnih, u ovom slučaju tranzitnih puteva, bitni su geografski elementi pomoću kojih ćemo pokušati da kompletiramo dosadašnje interpretacije o smještaju ovog naselja. Pri opisivanju trasa, ponovo to naglašavamo, treba da imamo u vidu da su karavanski putevi, a to su najčešće nogom utvrvene staze, bili maksimalno prilagođeni povoljnostima reljefa.

Analiza mikroreljefnih odnosa Sarajevskog polja i njegovog najistočnijeg dijela, sarajevskog erozionog proširenja pokazuje da su se srednjevjekovni tranzitni putevi dolazeći s jugozapada, juga i sjeverozapada, spojivši se u Blažuju i na Marindvoru u jednu trasu, nastavljali dolinom Miljacke prema istoku i da su u vrhu Baščaršije prelazili na brdovito zemljište.

U Sarajevsko polje sa zapada ulaze dva puta: poprečni Ivanjski i uzdužni Bosanski drum. Ovaj posljednji od Viteza u Travničkom polju objedinjuje tri važnije bosanske saobraćajnice: Bosanski drum — Bosanska Krupa ili Bihać—Ključ—Jajce—Travničko polje, Splitski put—Livno-Prusac—Travničko polje i Sjeverni put, odnosno put dolinom Bosne. Ivanjski put i Bosanski drum spajaju se na zapadnom rubu Sarajevskog polja kod Blažuja, odakle se, sjedinjeni u jednu arteriju, koju ćemo sada zvati Zapadni put, smjerom zapad-istok nastavlja u dolinu Miljacke. Ustanovljena rimska naselja u Blažuju i Ilidži, veoma staro, od prehistorijskog doba pa sve do prvih godina austrougarske okupacije upotrebljavano groblje na Marindvoru, stari naziv Carina za taj lokalitet, dva turska kamena mosta, jedan na rijeci Bosni, koji još postoji i drugi na Željeznici, porušenim 1936. godine, staro muslimansko groblje na Stupu, ostaci kaldrme od velikih komada kamenja ispod nivoa ulice Vojvode Putnika pred zgradom Zemaljskog muzeja dokazuju da je pravac Zapadnog puta ostao neizmjenjen sve do naših dana. S obzirom na put i kroz Sarajevsko polje slijedi povišenije i ocjeditije zemljište kako po njegovoj ravni tako i na prelazima preko rijeeka to nema ni geografskih

razloga da se njegov pravac smatra drugačijim. Tako je smjer puta od Blažuja do Ilidže uslovljen najlakšim prelazom preko rijeka, na Bosni preko male ade a na Željeznici, koja inače kroz polje te.e širokim i plitkim koritom, na mjestu gdje su njene obale nešto uzdignute a korito suženo. Vodeći dalje dolinom Miljacke put prelazi rijeku kod Alipašinog Mosta na mjestu gdje ona u meandru poprijeko presijeca dolinu. Od crkve kod stare željezničke stanice pa do mosta kod Zemaljskog muzeja pravac puta je određen nekadašnjim tokom potoka Sušice, koji je prije regulacije kod tog mosta naglo skretao prema zapadu i uticao u Miljacku nešto uzvodnije od novog mosta na Grbavici. Sve do Marindvora put ide aluvijalnom ravni gdje se njegov blago krivudavi pravac podudara s pravcem toka Miljacke, odnosno Sušice. Nešto užom i asimetričnom dolinom od Marindvora do Bentbaše završava se erozino proširenje Miljacke. Kod Marindvora Zapadni put prelazi iz aluvijalne ravni na ocjeditiju nižu riječnu terasu (2—3 m rel. vis.) po kojoj je, smjerom sadašnje Titove ulice, išao neposredno ispod strmog otsjeka 20—30 m više riječne terase sve do Baščaršije. Tu, u vrhu Baščaršije, gdje je usijecanjem asimetrične pobočne doline potoka Ramića Banje nešto ublažen pad strmog otsjeka više terase, penje se put, nazovimo ga sada Istočni put, ulicom Kovači na tu terasu odakle ulicama Širokac i A. Šantića u četvrti Vratnik prelazi u dolinu Mošćanice vodeći dalje prema sjeveroistoku i jugoistoku. U istočnom putu, slično Zapadnom, sjedinjeno je nekoliko važnijih arterija i to Podrinjski put, Olovski put i višegradski krak Bosanskog druma. Pored istorijskih vijesti na njegov karakter važnijeg puta upućuje stari naziv Carina za ulicu Alekse Šantića na Vratniku, kojom je izlazio odnosno ulazio u Sarajevo, a isto tako i sami naziv Vratnik. Iz sarajevskog erozionog proširenja polazila je još jedna saobraćajnica prema istoku, a to je čajnički krak Bosanskog druma, nastavljajući se, za razliku od Istočnog puta, samom dolinom Miljacke, koja uzvodno, nadomak Baščaršije, na dodiru tercijalnih jezerskih naslaga i trijaskih krečnjaka iz proširenja prelazi u sutjesku. Kako je njena desna strana neprohodna zbog visokih litica, put je vodio manje strmom, suprotnom stranom sutjeske do Kozje ćuprije, bez sumnje trasom danas još uvijek dobro očuvanog starog puta, i negdje ovdje, sudeći po topografskim prilikama, prelazio preko rijeke idući dalje uzvodno desnom stranom doline do lokaliteta Šehitluka. Ovdje se u blizini sastaju doline Mokranjske i Paljanske Miljacke. Do paljanskog basena dolina Paljanske Miljacke ima obilježja izraženog kanjona pa se put dalje nastavlja drugim, lakšim pravcima. Jedan je, poprijeko presjekavši dolinu i tok Mokranjske Miljacke vodio uz strme padine prostranog i zaravnjenog uzvišenja Klokočevika. Drugi nešto duži ali lakši pravac nastavljao se uz ovu dolinu do Ljubogošće a odavde preko niskog razvođa Mokranjske i Paljanske Miljacke na Karauli do Pala. Onaj prvi pravac predstavljao je staru saobraćajnicu, kako se to može zaključiti po ostacima rimske kaldrme u Mrkojevićima i Halilucima. (11)

Treća tranzitna saobraćajnica, Zagorski put, dolazila je s juga, ulazeći u eroziono proširenje Miljacke preko Vrataca, mjestu gdje je pet kilometara dugi greben tercijarnog Mojmila najviše snižen, odakle se spuštao do povišenog ocjeditog ruba dna doline vodeći njime sadašnjom Zagrebačkom ulicom do Vrbanje, gdje prelazi Miljacku, i dalje ulicom B. Čosića do Marindvora, gdje izbija na Zapadni put. Za geografsku ocjenu ovog prometnog pravca naročito je važno da je to u reljefnim prilikama šireg prostora južno od Sa-

rajevskog polja jedino moguća linija kretanja i da je njegov završetak kod Marindvora terenski najlakši pravac. To upućuje da je u širim lokalnim razmjerama bila od određenog značaja, a u jednom istorijskom razdoblju fungirala je i kao interregionalna komunikacija. Ovdje, dakle, na Marindvoru bilo je najveće stjecište odnosno raskršće glavnih srednjevjekovnih puteva. Nedaleko, kojih 750 m prema istoku, na završetku pobočne koševske doline, nalazilo se i drugo raskršće gdje se sa Zapadnim putem sastajao zgošćanski krak Sjevernog puta, u Srednjem vijeku značajnijom unutrašnjom saobraćajnicom. Geografski je opravdano što autori novih shvatanja o ubikaciji Vrhbosanja, uglavnom na osnovu arheoloških i istorijsko-topografskih podataka, ovo srednjevjekovno naselje traže na prostoru između ili oko dva raskršća. (12)

S juga, tačnije s jugozapada, iz sela Miljevića u podnožju zapadnih obronaka Trebevića, dolazio je još jedan put u sarajevsko eroziono proširenje. Postepeno se penjući od spomenutog sela uz zapadnu padinu Trebevića ulazio je taj put u dolinu Miljacke na visini od 810 m preko prevoja između ostenjka Kamenite Babe i brda Zlatišta (827 m) i nastavljao se ulicom Cicin han i Širokača. Priličnu visinsku razliku od Širokače do dna doline (oko 83 m) kod Careve džamije savlađuje put jednom zaobilaznom ali manje strmom trasom, koja se ulicom Balibegovića spušta u bistrički amfiteatar, ili drugom, kraćom ali vrlo strmom trasom niz Huseinkapetana ulicu.

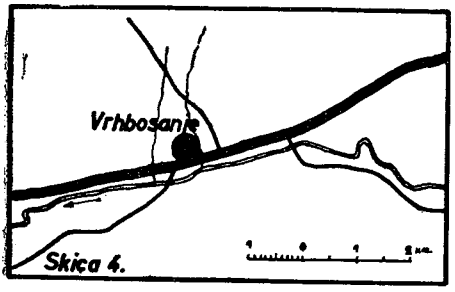
Zagorski put spominjemo ovdje stoga što se o njemu govori kao »nekada važnom drumu« u Skarićevom radu o teritorijalnom razvoju Sarajeva. Na osnovu njegovog mišljenja da je taj put bio važan, da je sa Titovom ulicom Kovači formirao raskršće »uvrh Baščaršije« i da je srednjevjekovno selo Brodac koje se nalazilo u blizini Baščaršije dobilo ime po njegovom brodu na Miljacki kod Žerajićevog mosta smatrali smo da put Miljevići—Zlatište—Baščaršija treba da predstavlja završni dio Zagorskog puta ili njegovu varijantu. Međutim, promatranja na terenu nisu to potvrdila. Pratili smo pretpostavljeni put njegovim najvjerovatnijim topografskim smjerom od Zlatišta preko Miljevića, Tilave, Kleka, Slapova, Tvrdinića, Ulobića i Graba do Ilovica (blizu Trnova) i došli do saznanja da, s obzirom na visinske razlike koje savlađuje i strme uspone, ovaj pravac predstavlja ne samo mnogo tegobniji nego i zaobilazniji put od onoga koji je vodio povoljnijim nižim terenom od Graba preko Klanca, Kasindola — Kobiljdola i Vrataca. Nemamo, dakle, opravdanog geografskog razloga da put Grab—Tvrdinići—Zlatište smatramo važnijom, a još manje na tom potezu cjelovitom, komunikacijom a prema tome ni značajnijim faktorom u stvaranju raskršća na Baščaršiji. U prilog ovome možemo navesti podatak da stanovnici zabačenog sela Ulobića ne komuniciraju sa Sarajevom ovim, nego opisanim Zagorskim putem. Prometno značenje puta Miljevići—Baščaršija vidi se po njeegovoj očiglednoj usmjerenosti prema Baščaršiji. Tek kada se u blzini ovog raskršća formiralno gradsko naselje, a upravo tu i njegova najvažnija četvrt, došlo je do uspostavljanja ovog puta kao lokalne spojnice s određenim dijelom gradske okolice.

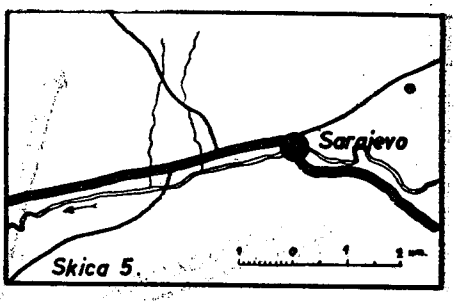
Sarajevsko eroziono proširenje i dolina Miljacke uzvodno, jedino dolinsko udubljenje u istočnom planinskom okviru Sarajevskog polja nužno je, dakle, koncentriralo tranzitne prometne pravce u jednu trasu, što je Zapadnom putu dalo izuzetan značaj. Tačke gdje su se spajale ove prometne transverzale nalazile su se na zapadnom i istočnom rubu Sarajevskog polja, u Blažuju i na Marindvoru. Baščaršija, nije, dakle, raskršće a još manje veliko čvorište

glavnih puteva, nego je to Marindvor, gdje se, kako to historijske vijesti upućuju, smjestilo srednjevjekovno urbano središte.

Geografska analiza, nadamo se, dopunjuje i potkrepljuje historijske vijesti da je u poznom srednjem vijeku u prostoru sarajevskog kraja i to na kompleksu oko današnjeg Marindvora nastalo Vrhbosanje ili Vrhbosna dubrovačkih ili Trgovište turskih izvora, urbana aglomeracija iz koje se razvilo mlađe Sarajevo. **(Sk. 4)**

Objašnjenjem pitanja smještaja Vrhbosanja nisu razjašnjeni i uzroci smještaja Sarajeva, koje se smjestilo nešto podalje od ovog srednjevjekovnog trga i to u vrhu erozionog proširenja s obje strane Miljacke između Baščaršije i kompleksa oko Careve džamije. To pokazuje da su, za razliku od Vrhbosanja, u izboru smještaja Sarajeva bili odlučujući novi faktori. Jedan od njih je formiranje dotad sporednog puta dolinom Miljacke u magistralnu saobraćajnicu (koja je to ostala tokom cijelog turskog razdoblja) a ulaz ove komunikacije iz prostranog subplaninskog i planinskog područja i iz sutjeske u ero-

Sk. 4 Srednjevjekovno urbano naselje sarajevskog kraja smjestilo se oko raskršća u to doba frekventiranih puteva

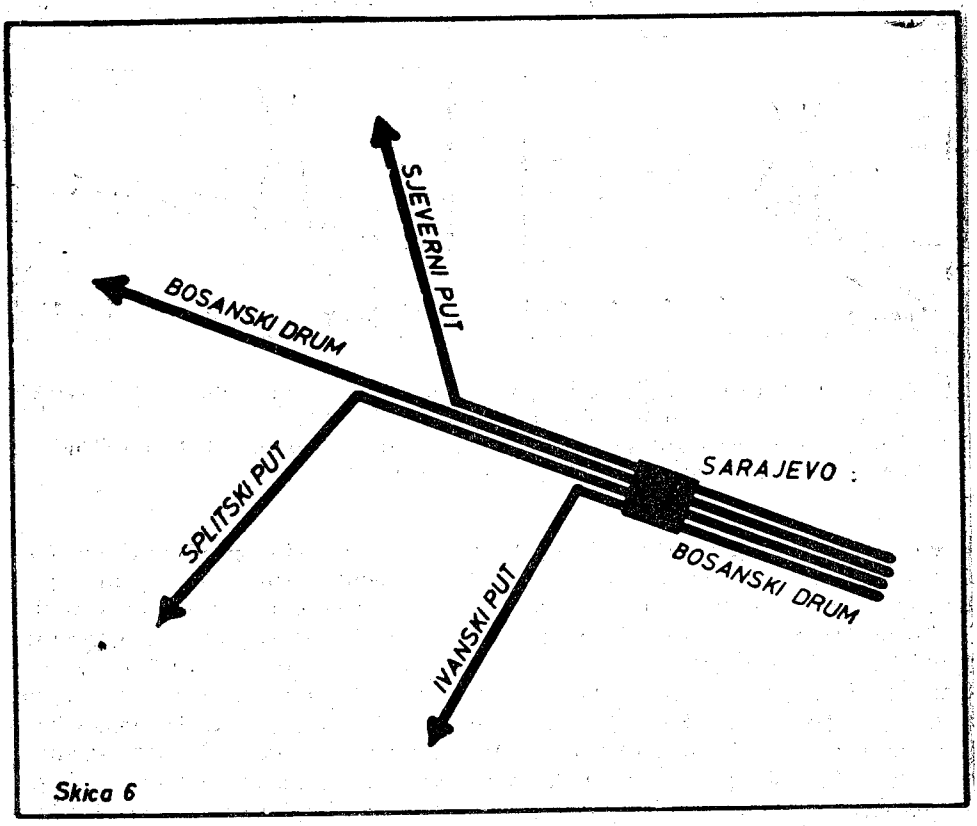
Sk. 5 Smještaj gradskog jezgra Sarajeva određen je prelazom dominirajuće saobraćajnice preko rijeke Miljacke

ziono proširenje blizu mjesta Careve džamije je prirodno predestinirana tačka za smještaj gradskog naselja. Drugi, možda, ponajvažniji faktor u promjeni smještaja urbanog središta sarajevskog kraja je prelaz nove magistrale preko Miljacke na mjestu Žerajićevog mosta, trajno fiksiranog solidno građenim objektom Careve ćuprije već u samom početku turske okuapacije. **(Sk. 5)** Svakako ovakav smještaj Sarajeva imao je svog opravdanja i u nekim drugim razlozima. Naime, Sarajevo je osnovano prije konačnog pada bosanske kraljevine, u vrijeme kada se turska granica, koja nije sezala dalje od zapadnog okvira Sarajevskog polja, nalazila u njegovoj neposrednoj blizini. Smještaj u najistočnijem dijelu polja, što dalje od granice i koliko toliko bliže tvrđavi Hodidjedu, odgovarao je prijekim potrebama u datoj strateško-geografskoj situaciji.

OSNIVANJE GRADA

Suštinsko je pitanje zašto se u uslovima snažno intenziviranog procesa urbanizacije za turskog vremena u prostoru sarajevskog kraja ponovo osnova-

lo gradsko naselje i zašto je ono po funkcijama i veličini izraslo u najveće gradsko središte u Bosni i Hercegovini i jedno od najvećih na Balkanskom poluotoku u to vrijeme. Odgovor na to pitanje nalazi se u veoma povoljnom geografskom položaju sarajevskog kraja (13) odraženoj u konstelaciji i stjecištu interregionalnih saobraćajnica. Za izrazito osvajačku i prostorno veliku državu kao što je Turska carevina putevi i uopće prometne pogodnosti bile su od fundamentalnog značaja. Dok su se u sarajevskom kraju u srednjem vijeku sastajala dva, za ovaj prostor isključivo tranitna puta, a inicijativa dolazila sa zapada, dotle se u tursko doba samo jedan, po funkcijama mnogo složeniji a po prometu mnogo frekventiraniji, put ovdje razilazio na više strana a inicijativa kretala sa suprotne istočne strane. Tek na ovom mjestu tim novim društvenim snagama otvarahu se na sve strane prirodni putevi — do Jadrana, Hrvatske, Kranjske, Slovenije — među kojima se po svojoj specifič-

Sk. 6 Velika energija geografskog položaja sarajevskog prostora u uslovima preovladavajuće prometne uloge longitudinalnog Bosanskog druma ogleda se u prirodnom razlazištu puteva

noj ulozi najviše isticao Bosanski drum. **(Sk. 6)** Ovo je odlučujući geografski faktor u osnivanju i izrastanju Sarajeva u vodeće gradsko središte central-

nog dinarskog prostora i Bosne posebno. To je činilac, koji je u ovakvoj prostornoj konstelaciji prometnih linija pružao optimalne uslove egzistenciji i ekonomskom prosperitetu Sarajeva, iako su prirodna bogatstva njegovog okolnog »upola planinskog« i šumovitog prostora nedovoljna, i pored činjenice što Sarajevsko polje predstavlja jedno atraktivno agrarno područje. Sarajevsko čvorište postaje prometno uporište prvog reda onda kada se ono transformira u razilazište. Razilazište iziskuje pregrupisavanje i usmjeravanje prometnih strujanja, ono, dakle, noseći u sebi dinamične aktivnosti dirigovanja prostorom, postaje ona tačka u kojoj će se skoncentrisati organizacija svih društvenih funkcija. Sarajevo je crpilo svoju životnu snagu iz daljine, ono je kao rezultat alohtonih uticaja u geografskom pogledu tvorevina balkanskih relacija. Logična je posljedica takve geografske stvarnosti što se Sarajevo razvilo kasnije u jednu jugoslovensku metropolu. Jednom formirano u veliko gradsko središte središnjeg dinarskog prostora, koji je i u burnim historijskim zbivanjima i različitim kulturno civilizacijskim prilikama ostajao istom društveno-političkom cjelinom, s geografskim položajem regionalnih i interregonalnih razmjera, Sarajevo je imalo one elemente da i u kasnijim, po svom sadržaju drugačijim razdobljima, zadrži i pojača, posebno u uslovima socijalističke društvene stvarnosti, svoju ulogu metropole. Povoljan geografski položaj ujedno je i garancija njegovog budućeg prosperiteta.

Bilješke

1. *Yves Chategnau,* Le bassin de Sarajevo, Annales de géographie 1928, str. 306.
2. Précis de géographie urbaine, Presses universitares de France, Paris 1964, strana 41.
3. *A. Benac,* Studien zur Stein und Kupferzeit im nordwestlichen Balkan, Sonderdruck aus 42. Bericht der Römisch-Germanischen Komission, Berlin 1962.
4. *Esad Pašalić,* O antičkim naseljima uz mineralna vrela na području Bosne, Godišijak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, God. VII, str. 81—94.
5. Tako na primjer u Glamočkom polju postojala su dva gradska naselja. — *Dimitrije Sergejevski,* Arheološki nalazi u Sarajevu i okolini, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Nova serija ii, God. 1947, str. 13—15.
6. *Smičiklas,* Codex dipl. IV, br. 208, str. 236—240.
7. Zemljopis i povjestnica Bosne od *Slavoljuba Bošnjaka,* U Zagrebu 1852, str. 52., *Johann Roskiewicz,* Studien über Bosnien und Herzegovina, Leipzig und Wien 1868, str. 175., *P. Matković,* Putovanja po Balkanskom poluotoku, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti XLIX, U Zagrebu 1979, strana 146—147.
8. *Mihovil Mandić,* Postanak Sarajeva, Narodna starina 14, Zagreb 1929, str. 1-14.
9. M. Hj, Vrhbosanje i Sarajevo, Pitanje topografskog smještaja vrhbosanske varoši, Dobri pastir, Svezak 1—4. godina IX, Sarajevo 1959. str. 88—110., *Hazim Šabanović,* Postanak i razvoj Sarajeva, Poseban otisak, Sarajevo 1960.
10. *Hamdija Kreševljaković,* Esnafi i obrti u Bosni i Hercegovini (1463—1878)., Sarajevo, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, knj. XXX/1935, sv. 1, str. 55., *Vladislav Skarić,* Postanak Sarajeva i njegov teritorijalni razvoj, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, God. 1929, str. 41—53.
11. *Vladislav Skarić,* Sarajevo od najstarijih vremena do austrougarske okupacije, Sarajevo 1937, str. 25.
12. M. Hj, nav. djelo, *Šabanović,* nav. djelo.
13. U brojnim radovima u kojima se spominje Sarajevo i sarajevska okolina često puta se ističe njihov povoljan geografski položaj. Ova pravina konstatacija,

međutim nigdje se detaljnije ne obrazlaže. Samo je poznati historičar Sarajeva *V. Skarić* u svojoj monografiji »Sarajevo od najstarijih vremena do austrougarske okupacije« posebno naglasio povoljan položaj Sarajeva ali bez dublje analize što je razumljivo s obzirom na intencije navedene monografije. Navešćemo njegove misli o toj geografskoj odlici Sarajeva: »Geografski položaj, koga ima sarajevski kraj, glavni je razlog što je Sarajevo postalo najveća i najvažnija varoš u Bosni i Hercegovini, jer privredne prilike ovog kraja nisu osobito povoljne. Upola planinski, sarajevski kraj nije nikada imao, niti će imati vrlo naprednu i rentabilnu zemljoradnju. Sa stočarstvom je do sada bilo isto tako. Bogati rudnici su izvan uže sarajevske oblasti, te nijesu nikada, a teško da će i ubuduće u znatnijoj mjeri utjecati na razvitak privrednih prilika u Sarajevu. Najbolje ću okarakterisati privredne prilike ovoga kraja napomenom, da stanovništvo u samom Sarajevu podmiruje svoje potrebe dovozom glavnih životnih namirnica iz manje i veće daljine, jer ga njegova bliža okolina ne može hraniti. S te strane nije Sarajevo imalo uslova da se razvije u veću varoš. Mnogo su povoljnije komunikacione prilike. Izvorni kraj rijeke Bosne leži na sredokraći putova, koji vode sa raznih strana i sastaju se u sarajevskom i visočkom kraju. Radi toga je u srednjem vijeku Visoko sa svojom okolinom bilo središte bosanske države. Strateški i politički interesi turskog carstva pomakli su doduše centar pokrajine Bosne, ali ne mnogo, ni izvan ovoga kraja. Mjesto Visokog podigla se opet u istom kraju, samo za tridesetak kilometara dalje na jugoistoku, nova varoš Sarajevo, koja je je postala strateško i političko središte turskog dijela Bosne, a poslije 1463. i docnijih godina i njeno privredno središte. Ni docnije preseljenje vrhovnih administrativnih i vojničkih vlasti u Banja Luku i Travnik nije unazadilo Sarajevo. Njegov povoljan centralni geografski položaj očuvao mu je rang najnaprednije varoši u provinciji.«

Résumé

GENESE DE SARAJEVO

Sulejman Bakaršić

En ce qui concerne le complexe des factuers géographiques qui concourent au développement des agglomerations urbaines, celui qui ressort le plus, est la situation, autrement dit la situation envisagée également au point de vue circulation.

Quant à la situation interregionale de Sarajevo, la position de cette ville dans le bassin de Sarajevo—Zenica, et la situation de la région de Sarajevo, sur les points finaux des trouées, causées par l'erosion des temps et dirigées dans des direction concentriques sont de grande importance; l'une de ces trouées se dirigeant du littoral adriatique par la vallée de la rivière Neretva, l'autre du bassin pannonien par la vallée de la rivière Bosna, toutes deux transversales, dans la région dinarique, montagneuse, région des vallées profondement enfoncées et la troisième venant de Nord-est et Sud-est, dans la vallée de la Miljacka et de Praca qui sont deux rivierès.

Dans la foule de vallèes et de vallons dans la région dinarique montagneuse, le point central est occupé par le bassin de Sarajevo—Zenica qui en est également la plus grande étendue. En tant que position naturelle de voies de circulation de transit dans les direction longitudinale et transversale qui au point de vue géographique ont un effet de centralisation, le bassin de Sarajevo—Zenica a toujours eu un role très actif dans ce monde de montagne et notamment dans la Bosnie et l'Herzegovine. Le plus grand carrefour naturel dans ce bassin est la région de Sarajevo.

L'importance capitale de la position géographique de la région de Sarajevo d'avoir gardé son importance à toutes les époques historiques. Les avantages de la situation géographique de cette region, prennent une grande et spécifique valeur après la conquête des territoires serbe et bosniaque par les Turcs, c'est à dire au temps, ou pour la Bosnie, jusque là, voie de communication de peu d' impor-

tance, en longueur de la Bosnie, et qui étant donné sa direction transbalkanique pouvait se développer au Maximum seulement dans la sphère des territoires compactes de la péninsule des Balkans, prend alors un rôle dirigeant et plus complexe. Par l'occupation de la Bosnie et de l'Herzegovine à l'Autriche, d'importants changements s'en suivirent dans les rapports régoinaux, à cause desquels l'importance interregionale de la région de Sarajevo perdit de sa valeur, et l'importance de certaines lignes de communication shange essentiellement. Cependent, en ce qui concerne les rapports régionaux de l'étendue de la Bosnie et de l'Herzégovine l'importance de la circulation de la région de Sarajevo ne change pas, car la position centrale de la vallée de la rivière Bosna en Bosnie offre d'excellentes possibilités pour la circulation vers le centre de gravitation nouvel c'est à dire, vers centre de l'Etat nouvel. La position de la région de Sarajevo dans le cadre géographique de la Yougoslavie unifiée, comme centre de l'étendue de la Bosnie, parvient à un effet plus éxpressif. Etant donné la situation de la Yougoslavie dans la composition pannonienne-adriatique, par la construction d'une voie ferrée normale Samac—Sarajevo—Ploče, quand la ligne la plus naturelle entre le bassin pannonien et l'Adriatique yougoslave a été mise en valuer, la situtation de la région de Sarajevo, obtient définitivement une importance interregionale, et un importance yougoslave.

La position géographique de la région de Sarajevo a toujours été active; sa valeur est déterminée par l'effet combine d'éléments naturels et de facteurs humains exprimés dans le relief de la vallée passagere et dans la spcieuse constelation des forces humaines et économiques. Dans ce rapport d'éléments et de facteurs, les premiers se sont fait remarquer le plus, car, sans tenir compte de quel côté soit venue l'initiative humaine, la position géographique centrale de la Bosnie, ne permet pas dechangements plus important dans les directions fondamentales de la circulation.

L'existence d'agglomeratin urbaine dans la région de Sarajevo à la fin du moyen-âge a son fondements en fonction du carrefour de chemins de proportion régionale et même interregionale de cette etendue. En plus de cela il est difficile de supposer que dans un pareil centre de voies de communication, il ne se doit pas développé quelque centre urbaine, à l'époque ou les circonstances économiques générales l'exigeaient.

La question essentielle est de savoire pourquoi dans les conditions du processus fortement intensifié de l'urbanisation sous le régime turc, dans l'étendue de la région de Sarajevo a été, de nouveau, fondée une agglomeration urbaine, et quelle est la raison pour laquelle d'après ses fonctions et sa grandeur elle est développée en un centra urbaine le plus important en Bosnie et Herzegovine, et en un des plus grands centres dans la péninsule des Balkans, dans ce temps là. La réponse à cette question s'explique par la position geographique très favorable de la région de Sarajevo, remarquable dans la constelation et la carrefour des voies de communication interregionales. Pour un grand pays, conquerant et de grande etendue come l'était l'empire turc, les chemins et les facilités de circulation en général, étaient de fondamentale importance. Tandis que au moyen-âge, dans la région de Sarajevo, seulement deux voies de communication se rencontraient pour cette étandue, et, exclusivement les voies de communiction transit, et l'initiative venaient de l'Ouest; au contraire, pendant l'époque turque, il en existait seulement une, beaucoup plus complexe par ses fonction, et beaucoup plus frequentée au point de vue de la circulation, et ce chemin se divergeait de plusiers côtés, et l'initiative était dirigée du côté opposé, c'est à dire de l'Est. C'est alors, par le fait de ces nouvelles forces humaunes, des voies nouvelles se sont ouvertes dans tous les sens, jusqu' à l'Adriatique, la Croatie, la Slovenie et lesquelles se fit remarquer le chemin longitudinal, dit le Chemin de la Bosnie, par son rôle spécifique. C'est là le facteur géographique déterminatif pour la fondation et la développement de Sarajevo en centre urbain dirigeant de la région dinarique centrale et de la Bosnie en particulier. C'est le facteur qui, dans une telle constelation étendue de lignes de circulation, a offert des conditions d'existence excellentes pour la prospérité de Sarajevo, bien que les richesses naturalles de ses environs »a demi montagneux« et faits d'une étendue boissée, fussent insuffisates, et malgré le fait que la campagne de Sarajevo represante un contre interessante au point de vue agricole. Sarajevo, carrefour de communications

devient un centre de premier ordre au point de vue de circulation quant il sera transforme en endroit d'ou partiront les voies de communications dans toutes le directions. Un endroit de divergence des lignes de communication exige le groupement, et la direction le règlement de transport il porte en lui-même l'activité dynamique de la direction d'étendue, et devient le point sur lequel se fera la concentration des organisations de toutes les foctions humaines. Sarajevo s'est procuré sa force vitale de loin est le resultat des relations balkaniques. La création d'une telle realité géographique qui a fait que Sarajevo s'est développé plus tard en une des métropoles yougoslave est logique. Une fais transformé en un grand centre urbaine, au milieux de l'étendue dinarique qui au cours d'événements historiques violents et de conditions culturelles et civilisatrices différentes, a pu rester un ensemble politique, possédant une situation géographique d'importance regionale et interregionale, Sarajevo a eu les éléments nécessaires pour pouvoir garder et renforcer même a des époques différentes, et, particulièrement sous la réalité du régime socialiste, son rôle de métropole. La position géographique favorable, est en même temps la garantie de sa prospérité a l'avenire.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

SAVREMENE MIGRACIJE STANOVNIŠTVA KOMUNE KUPRES
(u periodu 1941.—1966. g.)

Prilog poznavanju kretanja stanovništva

NOVAK ZUBIĆ

O kretanju i porijeklu stanovništva u ovom kraju zapadne Bosne pisao je neposredno poslije prvog svjetskog rata B. Ž. Milojević (1, 5—102). U pomenutoj studiji Milojević je opisao kretanje stanovništva na cijelom području današnje komune Kupres. Međutim, u periodu poslije drugog svjetskog rata kretanje stanovništva na ovom području samo je djelimično obrađeno u članku »Iseljavanje stanovništva Blagajskog polja kod Kupresa (2, 109—121). Kako pomenutim radom nismo obuhvatili veći dio komune, imamo namjeru da to učinimo ovim prikazom.

U vremenskom razdoblju od 1941—1966. god. odigrale su se u našoj zemlji velike društvene i ekonomske promjene, koje su, pored ostalog, prouzrokovale intenzivna kretanja stanovništva u raznim pravcima. One su prouzrokovale kod nas nove vidove kretanja ljudi. Na prvom mjestu radi se o velikoj kolonizaciji agrarnog stanovništva iz pasivnih i prenaseljenih dinarskih krajeva u Vojvodinu, poslije drugog svjetskog rata, te o iseljavanju seoskog stanovništva u gradska naselja, prouzrokovana intenzivnom industrijalizacijom naše zemlje, a o kojima ima vrlo malo geografskih radova.

Polazeći od navedenih činjenica, pokušaćemo da objasnimo uzrok, proces i posljedice migracije na području ove komune u periodu od 1941—1966. god.

UTICAJ PRIRODNE SREDINE NA ISELJAVANJE STANOVNIŠTVA

Komuna Kupres obuhvata prostor visokih kraških polja zapadne Bosne: Kupreškog, Vukovskog i Ravanjskog, koja leže između planina Vitoroge (1907 m) i visoravni Hrbine na SSZ, Z i JZ; Stražbenice (1504 m), Velike (1704 m) i Male Plazenice (1556 m), Malog (1629 m) i Velikog Stožera (1758 m)

na S i SI koje je odvajaju od doline Vrbasa. Na I i JI komuna je odvojena od doline Rame planinom Radušom (1956 m) i Ravašnicom (1565 m), dok na jugu Ljubuša (1798 m), zaravan Paklina i Javorni vrh (1468 m) odvajaju Ravanjsko od Duvanjskog i Šujičkog polja. Unutar ovih prirodnih granica, s kojima se uglavnom podudaraju i administrativne granice, komuna Kupres zahvata prostor od oko 620 km² sa oko 19 st. na km² **(Karta 1).**

Prirodne karakteristike ovog područja date su u raspravama J. Cvijića **(3,59—81)** i J. Roglića **(4)** i **(5).** Oslanjajući se na ta razmatranja i na vlastita zapažanja, ovdje ćemo dati glavne prirodne karakteristike.

Područje komune Kupres se sastoji iz tri kraška polja: Kupreškog, Vukovskog i Ravanjskog, koja po svom geografskom položaju, prirodnim i privrednim odlikama čine jednu cjelinu, mada su međusobno odvojena niskim kraškim zaravnima i prevojima između njih. Nadmorska visina polja kreće se između 1120—1200 m, tako da su to najviša polja u kršu u našoj zemlji.

Kupreško polje sa površinom od oko 94 km² zahvata centralni dio kupreške komune. Na JI je kraškom udolinom spojeno s Vukovskim i Ravnim poljem. Ono je nepravilnog oblika. Pruža se od SSZ—JJI u dužini oko 24 km. Širina mu varira od 2—11 km. Sastavljeno je od tri dijela koje je Cvijić, prema riječnim slivovima, nazvao barjemovačkom, mrtvičkom i milačkom kotlinom **(3,61).**

Barjemovačka kotlina zauzima krajnji SZ dio Kupreškog polja, u širem smislu, koje smo u našim ranijim razmatranjima obradili i nazvali Blagajsko polje kod Kupresa **(2,109—121).**

Mrtvička kotlina odvojena je na JI i J od milačke nizom niskih, uglavnom tercijarnih, uzvišenja, kao što su Fatelj i Ovčevina, a na SZ od barjemovačke — Blagajskog polja brežuljcima od dolomita i jurskog krečnjaka. U mrtvičkoj kotlini su rječice: Gornja Mrtvica, Karićevac, Bili Potok i Kvrcuća. Gornja Mrtvica ima vode i ljeti i zimi. Kad gubi svu vodu u ponorima pod Kurljajem (1593 m), tada Blagajsko polje u koje povremeno teče, u proljeće i jesen, za vrijeme naglog topljenja snijega i velikih kiša, ostaje bez ikakvog vodenog toka, što stvara velike probleme u snabdijevanju vodom stanovništva i stoke. Blagajsko s Ravnim poljem najbezvodniji je dio ovog područja. U SI dijelu Blagajskog polja, gdje leže sela, nema ni jednog izvora zbog vodopropusnih stijena. U JZ dijelu ovog polja ispod sela Barjemovaca postoji tzv. »Česma« — pištalina odakle se, djelimično, stanovništvo snabdijeva vodom. Za vrijeme sušnih godina kad presuši i »Česma« stanovništvo Blagajskog polja snabdijeva se vodom iz Jezera u Japagama, južno od sela Blagaja, koje nikad ne presuši. Jezero je veoma zagađeno, jer se na njemu tokom cijele godine napaja stoka, kiseli lan i konoplja.

Na JI od mrtvičke leži milačka kotlina. Ona zauzima SI i JI dio Kupreškog polja. Na njenoj SI, višoj strani, na dodiru verfenskih škriljaca i krečnjaka s dolomitima, izviru mnogobrojna jaka vrela, naročito ispod Stožera, od kojih nastaju izvorišni kraci rječice Milača: Jurkovača, Kadinac, Otinovačka Rijeka, zbog čega je milačka kotlina vodom najbogatiji kraj Kupreškog polja. U ovom dijelu Kupreškog polja, gdje se nalazi najveći dio sela, ne zna se za oskudicu u vodi.

Na JI od Kupreškog su Vukovsko i Ravno polje. Ona su morfološki dva samostalna basena vezana kratkom sutjeskom Ravanjskim Vratima kroz koja

PREGLEDNA KARTA KOMUNE KUPRES

Karta br. 1

rječica Vođenica teče iz Vukovskog u Ravno polje. Vukovsko polje na sjeveru ograđeno je ispresijecanim dolomitskim brežuljcima koji su obrasli crnogoričnom šumom, uglavnom jelovom. Istočnu granicu Vukovskog polja čini Raduša koja je građena od dolomita. Južni okvir Vukovskog polja čini nizak zaravnjen greben Ravašnice koji je građen od jurskog krečnjaka. U istočnom kraju Vukovskog polja nema jačih vodenih tokova, već samo nekoliko slabih izvora koji se u izduhama izgube. U zapadnom dijelu je Mali Studeni potok koji se gubi u nekoliko dolomitskih ponora i pukotina. Glavna voda u ovom polju je Vođenica koja gubi vodu u izduhama Vukovskog polja, ali ipak se održi i teče kroz Ravanjska Vrata u Ravno polje. U ovom polju ne zna se za oskudicu u vodi, jer su sva sela u SZ dijelu, u kome se nalaze izvori Vođenice. Vukovsko polje je veliko oko 30 km² **(3,74/75).**

Ravanjsko polje leži JI od Vukovskog i ima dinarski pravac pružanja SZ—JI. Cijeli okvir ovog polja je od kaprotinskog krečnjaka, koji čine gola, krševita zaravnjena brda i grebeni sa tipskim oblicima karsta. SI okvir čini Ravašnica (1565 m) koja se strmo lomi prema ravni polja. Na jugu ga ograničava kraška visoravan Paklina. Dno mu je gotovo ravno, po čemu je i dobilo ime. U cijelom polju nema ni jednog izvora. Jedina rječica je Vođenica. Njeno korito u Ravnom polju skoro je cijelo vještačko, jer narod njeno korito »vodi« sklanjajući ga od ponora. Zimi sasvim oslabi i do dna zamrzne. Ono je, prema Cvijiću, najsuvlje polje u BiH u kojem poplave nikad ne nastaju. Ljeti stanovništvo uzima vodu iz Vođenice, a zimi, kad se do dna zamrzne, tope snijeg i piju sočnicu.

Zbog nedostatka izvorskih voda, stanovništvo ovog kraja pravi bunare i čatrnje u koje sakuplja vodu s krovova kuća koji su podešeni u ovu svrhu. Čatrnje i bunari susreću se usvim selima komune gdje nema izvorskih voda, u Zvirnjači u Ravnom polju, u Zanoglini u Rilić polju, u Brdima u Kupreškom polju i u svim selima Blagajskog polja. Na okolnim planinama, usljed nedostatka izvorskih voda, stanovnici prave lokve na kojima se napaja stoka. Nije rijedak slučaj da i stanovništvo iz ovih lokava uzima vodu za svoje potrebe. Pred kraj zime stanovnici sakupljaju snijeg u duboke vrtače i jame i pokrivaju ga sijenom ili pak granama smrče i jele da ne okopni. Ljeti ga vade i stavljaju na krovove kuća da se topi na suncu. Ispod krovova stavljaju korita u koja se sakuplja sočnica za piće. U ovom kraju nedostatak vode, uz druge faktore, čini život težim, što dovodi do iseljavanja stanovništva u druge krajeve.

Zbog velike nadmorske visine, u ovom kraju vlada prava planinska klima. Visoke okolne planine, s kojih duvaju hladni vjetrovi naročito sa sjevera preko prevoja Prosjeka (1173 m) u S dijelu Blagajskog polja, Malih i Velikih Kupreških vrata (1384 m), pospješuju niske temperature. Srednja godišnja temperatura (1895—1912) niska je i iznosi svega 5,6°C. Srednje dnevne temperature od 5°C se javljaju tek u drugoj polovini aprila, a prestaju u drugoj polovini oktobra. Snijeg se javlja po okolnim planinama već u drugoj polovini septembra, a u poljima sredinom oktobra. Snježni pokrivač u poljima se održi od sredine novembra do druge polovine aprila i dostiže visinu višu od jednog metra. Mrazevi se javljaju veoma rano, već u drugoj polovini septembra. Međutim, ponekad se javljaju, istina rijetko, i u ljetnim mjesecima kada nanose velike štete usjevima, pa i prirodnoj vegetaciji. Znatna je godišnja količina padavina koja iznosi 1351 mm. Padavine su približno jednako raspo-

ređene na sva godišnja doba. Ljetne kiše su nedovoljne za vegetaciju zbog poroznosti zemljišta. Učestalost vjetrova je veoma velika i iznosi 72,65% što ukazuje na veliku vjetrovitost koja daje bitno obilježje klimi ovog kraja. Bura (36,8% i jugo (36,1%) su dominantni vjetrovi ovog kraja. Ponekad imaju takvu brzinu da dižu krovove s kuća, lome i čupaju drveće promjera i do 50 cm debljine, te ostavljaju iza sebe pravu pustoš. Dakle, područje Komune ima pravu planinsku klimu s oštrim i hladnim zimama, koje karakterišu velike količine padavina, naročito snijega. Ljeta su svježa, gotovo prohladna. Ovakve klimatske karakteristike, uz veliku nadmorsku visinu, uslovile su i određeni tip vegetacije u poljima i planinama, gdje preovladava travna i šumska vegetacija .Kako ljeto ne traje dugo, a temperature nisu visoke, to vegetacijska sezona traje manje od 6 mjeseci. Zbog toga na području Komune ne mogu uspijevati: kukuruz, pšenica, neke vrste povrća (grah, paradajz, paprika i dr.), kao ni voće (šljiva, jabuka i dr.). Od žitarica jedino uspijeva jari ječam i zob. Pojava suša i malo kolebanje ljetnih kiša nepovoljno se odražavaju na travnu vegetaciju tankog humusnog sloja na poroznoj, pjeskovitoj i krečnjačkoj podlozi zbog čega se znatno smanjuje prinos sijena, još uvijek glavne hrane za ishranu stoke u ovom izrazito stočarskom kraju. Prema tome, prirodna sredina ovog kraja predodredila je poljoprivredu kao stočarsko-planinsku privredu.

UTICAJ DRUŠTVENIH FAKTORA NA ISELJAVANJE STANOVNIŠTVA

Najvažniji uzrok iseljavanja jeste nedovoljna agrarna proizvodnja, iako današnja agrarna gustoća nije velika — svega oko 1 st. na 1 ha. Područje Komune je tipični planinski kraj, s naturalnom poljoprivredom, gdje na poljoprivredno stanovništvo otpada 92% od ukupnog broja. Privredni život Komune karakteriše se time što stočarstvo preovladava nad zemljoradnjom, jer, od ukupnih poljoprivrednih površina, na oranice i vrtove otpada 25,2%, a na pašnjake i livade 74,8%. Uzrok ovoj nesrazmjeri leži ne samo u povoljnim uslovima za stočarstvo, već i u nepovoljnim prilikama za razvitak zemljoradnje, koja je veoma ovisna od stočarstva zato što se đubre upotrebljava za njive i vrtove. Preovlađuju sitni i rasparčani posjedi veličine 4,01—10,00 na na koje otpada 40,35% gazdinstava. Plodnost zemljišta je vrlo slaba, pa su prinosi minimalni. Prosječan prinos ječma, kao glavne žitarice, kreće se oko 8 m. tc. po ha, a godišnja proizvodnja tokom godina u prosjeku varira od 2.500 do 3.000 tona. Ječam u ishrani stanovništva ovog kraja učestvuje sa oko 77%, od njegovog brašna stanovnici prave ječmeni hljeb. Međutim, godišnja proizvodnja ječma nije dovoljna, jer je velika godišnja potrošnja i iznosi preko 325 kg po glavni stanovnika. Iz toga proizlazi da je za godišnju ishranu oko 12.500 stanovnika, koliko ima danas, potrebno blizu 4.000 tona. Manjak od 1.000 do 1.400 tona ili 25% do 35% uvozi se sa strane, a za vrijeme nerodnih godina i više. Uvoze se sve vrste žitarica i njihove prerađevine. Pored žitarica, uvoze se sve vrste voća i neke vrste povrća. Od prehrambenih artikala jedino se ne uvoze meso, mlijeko i mliječni proizvodi. Za manjak hrane potrebna su znatna novčana sredstva. Novac, kojim se plaća uvezena hrana i druga roba, dobija se najvećim dijelom od prodane stoke.

Iako je stočarstvo najvažnija privredna grana stanovništva ovog kraja, ipak ni u tom pogledu situacija nije nimalo zavidna, jer su pašnjaci i livade

oskudni travom, a prinosi mali — 7 do 8 m. ct. po ha. Istina, prihoda sa vještačkih livada su daleko veći — 40 do 50 m. tc, mada i jedni i drugi iz godine u godinu variraju, zavisno od klimatskih prilika i cijene koštanja proizvodnje jedne metričke cente sijena. Za zimsku ishranu jedne ovce, odnosno jednog govečeta, u uslovima klime ovog kraja, potrebno je oko 2,5 odnosno 10 q sijena. Iz tog proizlazi da je za 38.000 ovaca i 8.250 grla goveda, koliko je bilo prema popisu 1960. god., potrebno 180.000 do 200.000 q sijena, količina koja je dovoljna u normalno rodnim godinama. Međutim, prinosi sijena kao i ostalih kultura veoma su nestabilni, zbog čega proizvodnja sijena u nerodnim godinama ne zadovoljava potrebe ovog kraja. Za stanovnike komune Kupres nedostatak stočne hrane u dugom zimskom periodu, kada se cijena sijena gotovo izjednačava sa cijenom ljudske hrane, predstavlja problem veći od problema vlastite ishrane. Prema tome, odnos potrebne i proizvedene količine stočne hrane najbolji je pokazatelj potencijala stočarstva. Jedan od velikih problema, za trenutne interese agrarnog stanovništva i utrenutnoj situaciji, koji ometa povećanje kvantiteta i kvaliteta stoke je zabrana napasanja stoke u šumama i šumskim zemljištima, kao i ograničenje veličine posjeda, što za sobom povlači smanjenje površina pod livadama i pašnjacima, a time i količine zimske hrane za stoku. Sve su to smetnje povećanju broja stoke u uslovima današnjeg ekstenzivnog stočarenja, koje je glavna ekonomska baza stanovništva, bez koje se ovdje ne može zamisliti život. Rezultat ovog i drugih faktora čini da je današnji odnos od 3 ovce i 0,6 grla goveda na jednog stanovnika nepovoljan, budući da postojeći broj stoke ne može podmiriti potrebe stanovništva.

Jedan od uzroka iseljavanja je i nedovoljno razvijen saobraćaj čije normalno održavanje zimi onemogućavaju sniježni smetovi, kako unutar Komune tako i s okolnim krajevima. Za vrijeme dugotrajnih i vrlo teških zima prekida se skoro svaki saobraćaj, pa čak i tovarni i nosački. U takvim prilikama ljudi često ostanu bez dovoljno sredstava za život. Zbog toga su prisiljeni da se probijaju kroz sniježne nanose, izlažući se životnim opasnostima, da dođu do naselja u kojim se mogu snabdjeti potrebnom robom i životnim namirnicama.

Iako su uslovi pod kojim je živjelo stanovništvo ovog kraja prije drugog svjetskog rata bili mnogo slabiji nego danas, ono se nije iseljavalo, jer u uslovima kapitalističke privrede predratne Jugoslavije nisu postojale mogućnosti većeg zapošljavanja, naročito u nepoljoprivrednim djelatnostima.

Među važne uzroke iseljavanja spadaju rat i ratna pustošenja koji su u ovom kraju imali takve dimenzije i posljedice kao rijetko gdje u našoj zemlji. Sela su 90% bila spaljena, a imovina opljačkana. Tim je, i inače oskudna, ekonomska baza stanovništva bila svedena na najmanju mjeru, čije se posljedice još uvijek osjećaju. Sve su to, uz druge faktore, bili uzroci iseljavanja stanovništva već u prvim godinama drugog svjetskog rata.

Jedan od motiva iseljavanja u periodu poslije drugog svjetskog rata je i želja za daljim školovanjem. Zbog toga znatan broj djece, po završetku osnovne škole, odlazi na školovanje u druga mjesta odakle se najčešće više ne vraćaju jer ne mogu naći odgovarajući posao u svom kraju. Kuprešaci se iseljavaju i zbog želje za boljim životom svoje djece, jer je ovdje prirodni priraštaj veliki (20%), broj članova u porodicama znatan, iznosi i 7 članova, a ekonomske mogućnosti su ograničene.

Vrlo su važni i faktori psihološke prirode koji utiču na iseljavanje. Iseljenici, posebno oni koji su se iselili u prvim godinama poslije drugog svjetskog rata, posjećuju stari zavičaj. Od njih se saznaje da se bolje živi u novom kraju, što pobuđuje interes i želju za iseljavanjem u druge krajeve, naročito gdje ima poznanika koji su se ranije iselili, a koji pomažu dok se i novodoseljenici ne snađu u novom kraju.

Relativna agrarna prenaseljenost i agrarno siromaštvo uz veliku mogućnost zapošljavanja u drugim krajevima naše zemlje glavni su pokretači velikog iseljavanja u raznim pravcima naše zemlje u periodu poslije drugog svjetskog rata.

Pred sam početak drugog svjetskog rata (1941. g) na području današnje komune Kupres živjelo je oko 20.500 stanovnika.[1] To je bio najveći broj stanovnika kojeg je ikad imao ovaj kraj od prvog popisa stanovništva 1879. do 1961. god **(Tabela 1)** i **Grafikon 1).** Prema tome, današnji broj stanovnika (1961) čini tek 57, 62% broja stanovnika iz 1941. god. Uzrok ovome je u prvom redu iseljavanje, a zatim posljedice drugog svjetskog rata u kome je nastradalo vrlo mnogo stanovništva.

TABELA 1

KRETANJE BROJA STANOVNIŠTVA NA PODRUČJU KOMUNE KUPRES OD 1879—1961. GODINE

God. popisa	Ukupan br. stanovništva	Muških	Ženskih
1879.	8.530	4.439	4.091
1885.	10.950	5.693	5.357
1895.	11.630	6.097	5.533
1910.	13.922	7.283	6.639
1921.	13 974	7.217	6.757
1931.	16.094	8.076	8 018
1941.	20.500	10.500	10.000
1948.	11.082	5.203	5 879
1953.	11.617	5.545	6 072
1961.	11.813	5.635	6.178

Na osnovu vlastitih ispitivanja u ljeto 1965/66. god. došli smo do slijedećih rezultata o iseljavanju stanovništva sa područja komune Kupres **(Tabela 2).** Od 1941. pa do kraja 1966. god. iselilo se iz svih sela Komune oko 8.850 lica ili 43,17% u odnosu na broj stanovnika 1941. god. **(Dijagram 2).** Prema tome, u pomenutom periodu se godišnje iseljavalo oko 354 lica ili 4% od ukupno iseljenog stanovništva. Iseljavanje je bilo veće od prirodnog priraštaja (236), jer se smanjivanjem broja stanovnika smanjivao i taj priraštaj. U periodu od 1941—1966. god. mogu se izdvojiti dvije faze iseljavanja: ratna (1941—1945. god), vremenski kraća ali po intenzitetu znatna, i poslijeratna s jačim intenzitetom iseljavanja neposredno poslije rata — period koloniza-

[1] Neobjavljeni podaci u NOO Kupres — procjena od 25%.

TABELA 2.

KRETANJE BROJA ISELJENIKA PO GODINAMA SA PODRUČJA KOMUNE KUPRES (U PERIODU OD 1941—1966. GODINE

Redni broj	Ime naselja	Iseljeno za vrijeme rata	Emigranti: Za vrijeme rata	Emigranti: Poslije rata	Iseljeni uč. NOR-a	Kolonisti 1945/46. god.	Poslijeratno iseljavanje po godinama: 1945	1946.	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.	1954.	1955.	1956.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.	1964.	1965.	1966.	ukupan br. iseljenih	Broj st. 1961. g.	Odnos u % između: iseljenog 1941—1966.	broja st. 1961. g.
1.	Barjemovci					21													4				12	10		3			50	199	25,12%	74,88%
2.	Begovo Selo	5								13	2	3		2	7	1				19		9	3	5	2	7			78	231	33,76%	66,24%
3.	Bili Potok														3		4	5	3		8	12		1	4	4			44	255	17,25%	82,75%
4.	Blagaj	7	6	12	114	3	2		4	3	2		3	3	4	7	12	16	22	12	10	15	9	4	8	4	2	284	347	81,84%	18,16%
5.	Botun	2	2				2	5	4				2	3	2				3	7	6	5	1	3		2		49	163	30,06%	69,94%
6.	Brda		5							2	9			12	1	2	4		2		7	2	2	5	28		3	84	279	30,10%	69,90%
7.	Bućevača	2		5	390														8	10	18		6	13	27			479	613	78,14%	21,86%
8.	D. Ravno			4	324																			12	5			345	349	98,85%	1,15%
9.	D. Vukovsko			28	301						2							8	7	6				8	2		1	363	432	84,02%	15,98%
10.	D. Malovan	46	12	15	68				11	2		1		2		2	6	8	5	11	14	6	29	9	18	8	15	288	543	53,03%	46,97%
11.	Goravci	1														8			13					2				24	241	9,95%	90,05%
12.	G. Ravno	3		3	187																2	4	15	4		1		219	326	67,17%	32,83%
13.	G. Vukovsko			6	339																		4	3	3	19	9	383	261	146,74%	—46,74%
14.	G. Malovan	6	6	18	101			8	1	1		7	15		10		8		11		10	3	4	8	17	9	16		259	303	85,48%	14,52%
15.	Kućilji	7		29	224			2		14						5		2		4	5	9	2	4	17	2	8	9	343	299	114,00%	—14,00%
16.	Kukavice	1	3									8	1				1	1	2	4	5	4	1			3	2		36	177	20,33%	79,67%
17.	Kupres	2																											2	550	0,40%	99,60%
18.	Kute			3					3	2		1			2				1			1	2		1	4	7		27	247	10,94%	89,06%
19.	Mlakva	1						2	1						1				2		3		4		3	1	5		23	106	21,70%	78,30%
20.	Mrđebare		2					10										3	4	16		19	6						60	88	68,18%	31,82%
21.	Mrđenovci	19	16	20	123	13			2	1	4		5	3	4	2		7	17	29	17	41	22	26	11	8	6	4	400	563	71,10%	28,90%
22.	Mušići	6		3	131														1			4	5	10					160	265	60,37%	39,63%
23.	Novo Selo	3	4	23	172	37	6		17	5	4	7	4	5	2	4	3	6	26	13	19	20	4	12	8	7			411	635	64,72%	35,28%
24.	Odžak		5						6	1	2		1			1	4	3	6	10	2	6		7	1	4	3		62	164	37,80%	62,20%
25.	Olovo	1										3							6		5	7		2	1				25	95	26,31%	73,69%
26.	Osmanlije	5									18	12	11		4			4	32	43	20	4	9		5	4	1		172	532	32,33%	67,67%
27.	Otinovci	2							3											16	2	5		2		2			32	155	20,64%	79,36%
28.	Rastičevo	7	7	2	18			7	14	11	17			15		9	26	46	26	7	17	45	16	6	43	7	20	5	371	647	57,34%	42,66%
29.	Rilić	16		13	296			4						3				5			4	3		15	5	3	6		373	474	78,69%	21,31%
30.	Stražbenica	2							10					2			4			13	8	4				2	1		46	94	48,93%	51,07%
31.	Suhova		2					16	8		2			7	3	6	8	10	6	13		8		15	19	7	14		142	100	142,00%	—42,00%
32.	Šemenovci	7	3	13	56				2	12	7	2	3		5	7				2									119	541	22,00%	78,90%
33.	Vrila		4	2				4								4		3		3									20	54	37,00%	63,00%
34.	Zanaglina	1	16	112					1								8	2		4	3		1		1		2		151	204	74,02%	25,98%
35.	Zlosela	2	13	1					60			5	4	9	2		25	3	9	50	51	76	25	7	10	18	26	6	402	877	45,81%	45,19%
36.	Zvirnjača		2									4						2		13						4			24	404	5,94%	94,06%
	Svega za vrijeme rata	2.500																										2.500				
	UKUPNO:	2.500	154	92	216	2.977	53	66	115	89	66	62	48	47	66	44	111	129	167	331	213	336	164	186	215	191	158	54	8.850	11.813	74,91%	25,09%

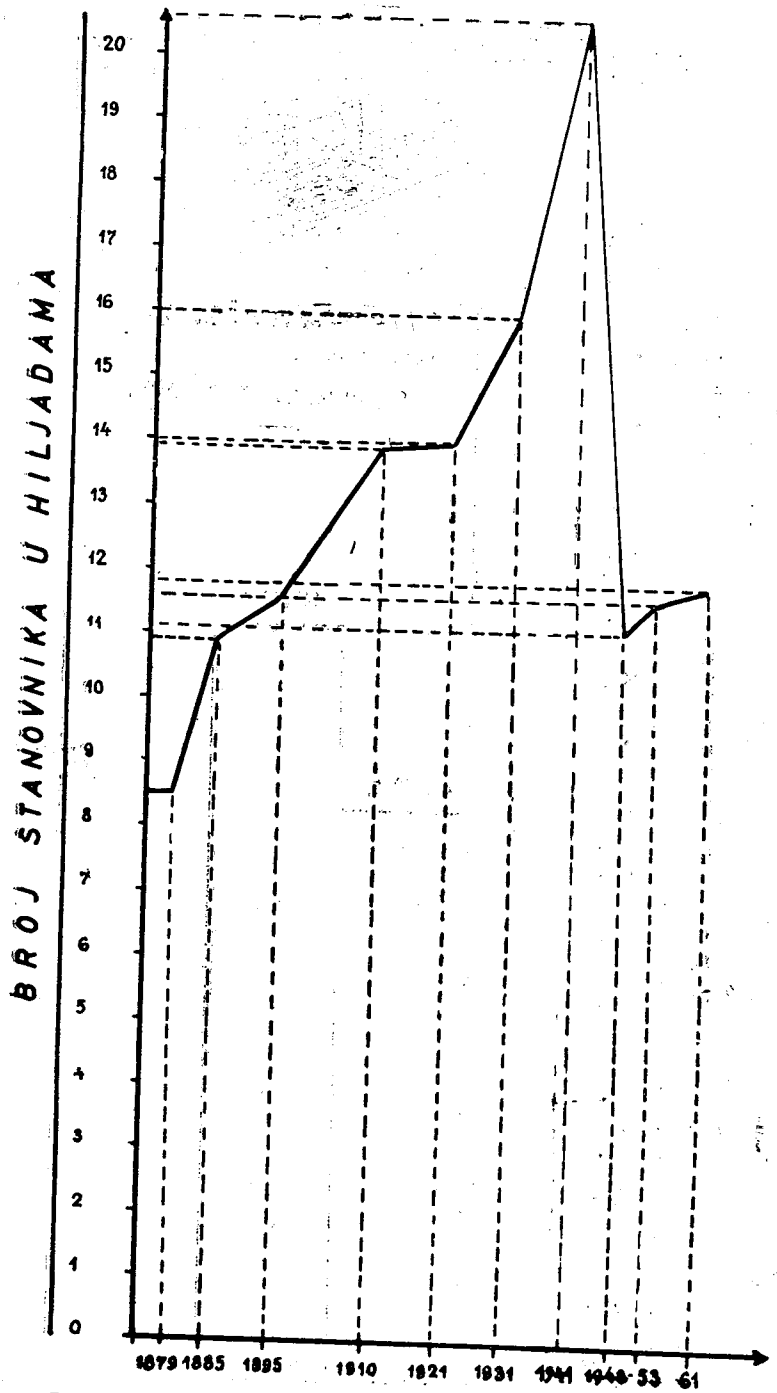

Diagram 1. Kretanje broja stanovnika na području komune Kupres od 1879. — 1961. god.

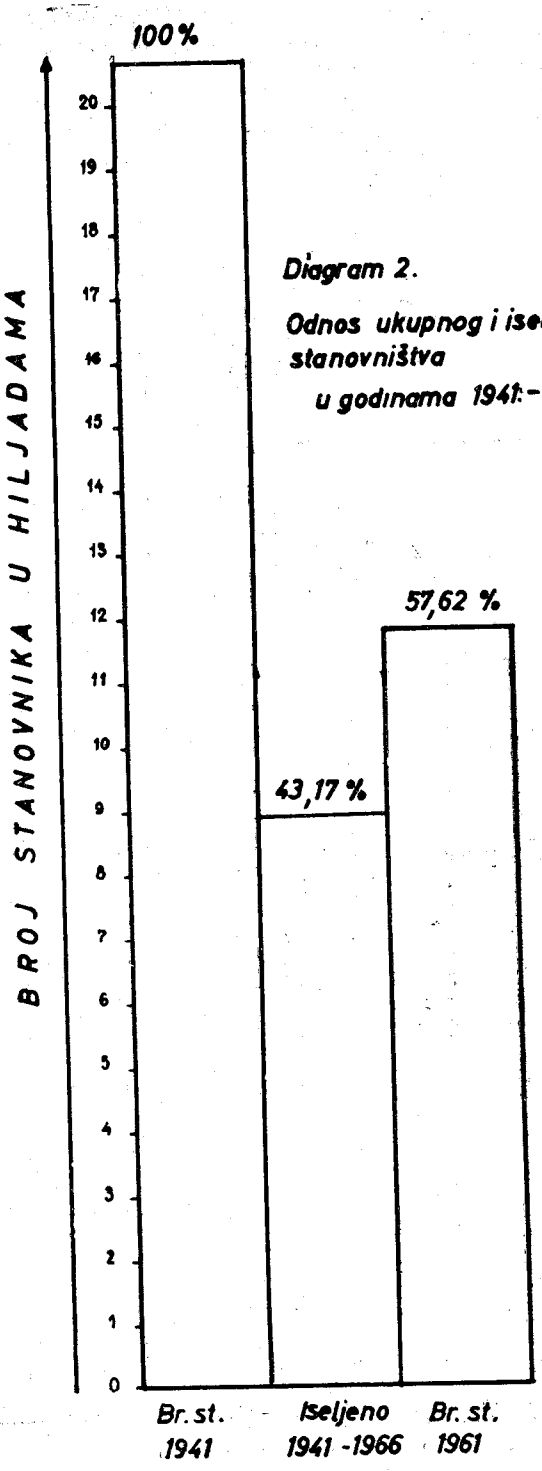

Diagram 2.

Odnos ukupnog i iseljenog stanovništva u godinama 1941. - 1961.

cije od septembra 1945. do oktobra 1946. god. **(Dijagram 3).** Tokom rata se iselilo u svemu oko 2.500 lica ili 28,24% od ukupnog broja iseljenika, koje je, uglavnom, činilo hrvatsko stanovništvo. Uzrok njihovom iseljavanju su ratne neprilike, jer su na ovom području vođene dugotrajne borbe čije su posljedice bile katastrofalne. To je, pored ostalih, bio jedan od glavnih uzroka iseljavanja tokom rata. Ovaj dio iseljenika najviše se naselio u predjelima istoč-

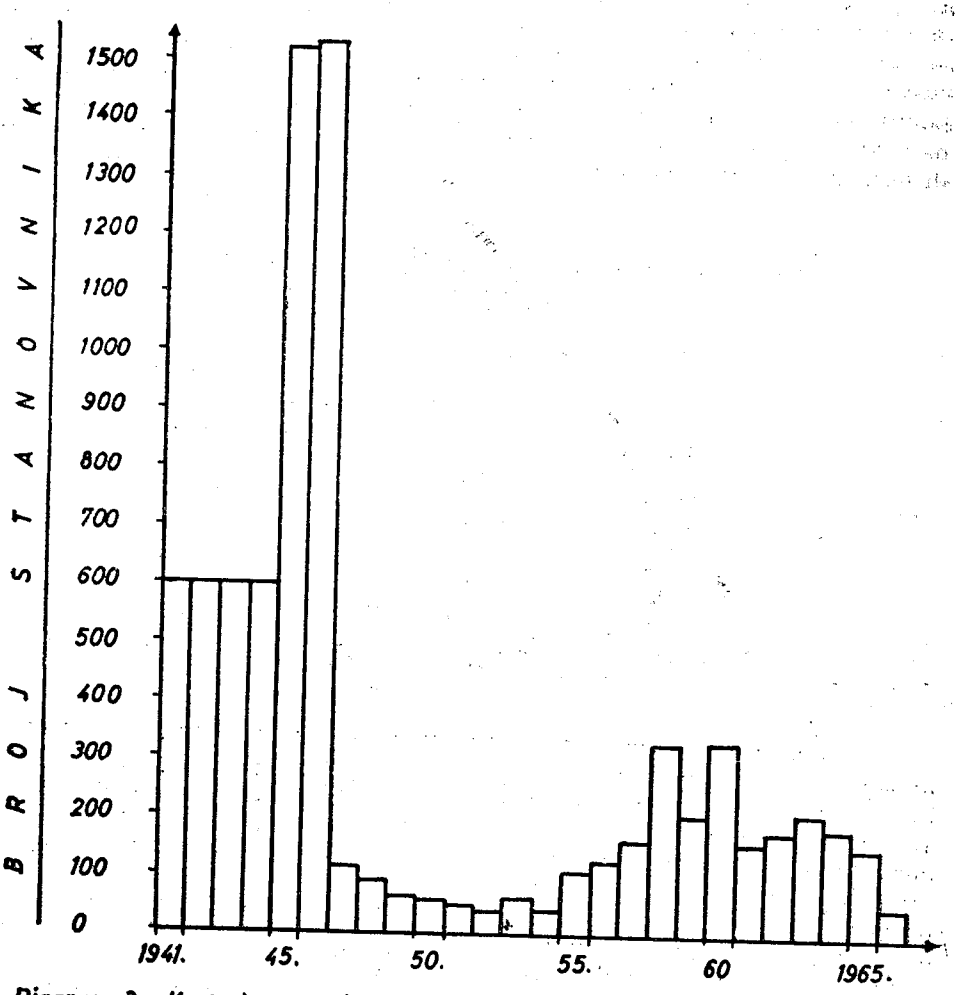

Diagram 3. Kretanje broja iseljenika po godinama sa područja komune Kupres (1941. — 1966)

ne Slavonije, Baranje i Bačke, a manje u druge krajeve naše zemlje. Oni su se najčešće naseljavali na napuštena imanja stanovništva koje se još tokom rata iselilo iz naše zemlje. Drugu grupu ratnih iseljenika po uzroku iseljenja predstavljaju politički emigranti koji su tokom rata bili na neprijateljskoj

strani i emigrirali do maja 1945. god. van granica naše zemlje. Na ovaj način se iselilo 154 lica ili 1,74% od ukupnog broja iseljenika. Oni koji su ranije bili oženjeni preveli su u poslijeratnom periodu, po odobrenju naših vlasti, i članove svojih porodica. Među njima je i neznatan broj djevojaka koje su se na poziv ranije iseljenih neženjenih muškaraca iselile i udale za njih. Na ovaj i druge načine u poslijeratnom periodu su se iselila oko 92 lica, tako da danas ukupan broj emigranata van granica naše zemlje iznosi 246 lica ili 2,77% od ukupno iseljenog stanovništva. Današnji geografski raspored emigranata po državama prikazan je u tabeli 3. Oni su najviše emigrirali u industrijski visoko razvijene zemlje svijeta, jer su se tamo mogli najlakše zaposliti. To su mahom bili muškarci od 20 do 50 godina starosti. Većina njih na neki način održava vezu sa bližim rođacima u matičnom kraju pomažući ih materijalno. Istina, iz godine u godinu ove veze postaju sve slabije.

TABELA 3

GEOGRAFSKI RASPORED EMIGRANATA SA PODRUČJA KOMUNE KUPRES OD 1941—1966. GODINE

Država	Broj iseljenika	% od br. emigranata
1. V. Britanija	87	35,36%
2. SAD	65	26,38%
3. Z.Njemačka	57	23,17%
4. Argentina	12	4,87%
5. Kanada	7	2,84%
6. Australija	5	2,03%
7. Švedska	4	1,62%
8. Austrija	3	1,21%
9. SSSR	2	0,81%
10. Francuska	2	0,81%
11. Italija	2	0,81%

Prve iseljenike 1945. god. predstavljali su, najvećim dijelom, pojedinci, učesnici NOR-a, koji su još tokom rata napustili svoja sela, a po završetku rata se nisu demobilisali i vratili u matični kraj. Oni su, po potrebi službe u JNA i po vlastitoj želji, svakako zbog boljih uslova života, ostali na raznim dužnostima u JNA ili nekim drugim službama u raznim krajevima Jugoslavije. Na ovaj, posredan način, iselilo se oko 216 lica ili 2,44% od ukupnog broja iseljenika. To su mahom bili muškarci od 20 do 45 godina starosti. U poslijeratnom periodu najintenzivnije iseljavanje bilo je septembra 1945. i oktobra 1946. god. kad je izvršena planska kolonizacija u Vojvodinu. Tom prilikom se iselilo oko 3.000 lica ili 33,84% od ukupnog broja iseljenog stanovništva. U Vojvodinu su se naseljavali borci — učesnici NOR-a s porodicama. Velik dio iseljeničkih porodica kolonista činile su porodice poginulih boraca, kao i porodice koje su ostale bez kuća i sredstava za proizvodnju. Njihov današnji geografski raspored prikazan je na karti 2. Kolonisti, naviknuti u matičnom kraju na drugačiji način života i rada, teško su se u prvim godinama prilagođavali uslovima nove geografske sredine. Stanovnici kupreškog kraja su bili tipični stočari sa drugim navikama, a ekstenzivna zemljoradnja bila im je dopunsko zanimanje. Međutim, nova sredina u koju su došli izra-

žita je ravničarska i zemljoradnička oblast, u kojoj je način obrade zemlje sasvim drugačiji, što je od doseljenika iziskivalo mnogo više znanja i marljivosti nego u kraju iz kojeg su se doselili. Ali s vremenom su sve više sticali radne navike i vještine u obradi zemlje i drugim poslovima s kojima su se sretali u novoj sredini. U ovom pogledu mnogo im je pomoglo uključivanje u seljačke radne zadruge koje su imale savremenija sredstva za obradu zemlje (traktore, sijačice, vršalice i dr.). Zato se vrlo malo vratilo (svega 4%) u stari zavičaj. Među povratnicima najviše ima onih koji su se vratili zbog zdravstvenih razloga, kao i zbog nesnalaženja i težeg prilagođavanja uslovima života u novoj sredini.

Dakle, za vrijeme rata i prvih poratnih godina do popisa stanovništva 1948. god. iselilo se oko 6.081 lice ili 68,48% od ukupnog broja iseljenika. Upoređivanjem predratnog broja stanovnika (1941.) sa brojem popisa 1948. god. proizlazi da je u ovom razdoblju broj stanovnika smanjen za oko 9.418 lica ili 45,94% u odnosu na predratni (1941.) broj stanovnika, od čega je tokom rata izginulo i pomrlo oko 3.337 lica ili 16.27%.

Nakon velikog ratnog i poratnog iseljavanja — planske kolonizacije — nastaje treća etapa koja bi se, za razliku od prethodnih, mogla okarakterisati kao etapa laganijeg stihijskog iseljavanja, a obuhvata iseljenike od 1945 god. pa dalje, bez učesnika NOR-a i kolonista. U ovom razdoblju se iselilo oko 2.911 lica ili 32,89% iseljenika. U ovoj etapi se izdvajaju dvije faze — jedna sa slabijim a druga s jačim iseljavanjem. Prva faza obuhvata period od 1945. do 1954. god. a druga od 1954. do 1966. god. U prvoj fazi iseljavanje pokazuje tendenciju opadanja sve do 1954. god., a podudara se s periodom obnove i prve faze izgradnje naše zemlje, kada nisu postojale veće mogućnosti zapošljavanja stanovništva. Ovome je uzrok i neposredni period poslijeratne kolonizacije, kada se odlio znatan višak agrarnog stanovništva. U ovom periodu su se najviše iseljavali pojedinci, mahom omladina koja se zapošljavala u nepovoljnim djelatnostima, kao i đaci srednjih škola koji se po završetku školovanja nisu više vraćali u ovaj kraj. U drugoj fazi povećava se iseljavanje u periodu od 1954. do 1958. god. Ono je posljedica brže industrijalizacije naše zemlje. To je period planskog razvitka naše privrede koji je tražio ne samo stručnu i nekvalifikovanu radnu snagu sa sela. U ovom periodu broj iseljenika manji je od prirodnog priraštaja. On se karakteriše više pojedinačnim a manje grupnim iseljavanjem. Pojedinci i domaćinstva, koja su se iseljavala u ovom periodu, najviše su se naseljavali u blizini manjih i većih industrijskih mjesta u kojima su se mogli zaposliti i gdje su im djeca mogla pohađati srednje i više škole. Među takvim mjestima ističe se najbliže industrijsko naselje Bugojno. Neki od njih, koji su bili imućniji, kupili su malo zemlje i napravili kuće. Oni se i dalje, pored toga što rade u industriji i drugim privrednim granama, bave djelimično zemljoradnjom kao dopunskom granom zanimanja. Te porodice znatno bolje žive od onih kojima je rad u industriji ili nekoj drugoj privrednoj grani jedino zanimanje. U ovoj fazi najviše su se iseljavali stanovnici iz onih sela gdje nije bilo ratnih, a naročito kolonističkog iseljavanja. Kako se u novije vrijeme smanjuju mogućnosti zapošljavanja u industriji i drugim privrezdnim granama, to oni koji se iseljavaju sada prodaju zemlju i ostalo imanje, a kupuju u drugom kraju, najčešće u onom gdje već ima ranije iseljenog stanovništva iz ovog kraja. Zbog ovog manje se iseljavaju stanovnici iz sela Rilićkog, Vukovskog i Ravnog polja gdje je

poslije stvaranja (1947. god.) poljoprivrednog dobra »Vojin Zirojević« u Riliću, izvršeno kompletiranje posjeda pri čemu je individualnim gazdinstvima oduzeta bolja zemlja u ravni, a dato manje i lošije zemlje na rubu polja na trajno uživanje. Ovu zemlju ne mogu prodati. Pomenuto dobro je imalo namjeru i obavezu da ovom stanovništvu obezbijedi stalno zapošljenje na svom imanju. Međutim, uslijed provedene mehanizacije u proizvodnji dobra, znatan dio stanovništva je ostao i bez dovoljno zemlje i zapošljenja zbog čega se djelimično iseljava iz ovog u druge krajeve.

U ovom periodu neženjeni iseljenici ženili su se iz svojih sela, pa je tako i udaja bila jedan od razloga osipanja stanovništva.

Stanovnici kupreške komune iseljavali su se najviše u sjeverne djelove naše zemlje, jer su tamo bolji uslovi za život nego što su u poljima ovog kraja. Iseljavanje u druge krajeve i mjesta bilo je znatno slabije zbog manjih mogućnosti zapošljavanja kao i kupovine zemlje. **(Karta 2).**

Sezonske migracije. — Kao posljedica nedovoljne proizvodnje sredstava za život u prvom redu žitarica, javljaju se i sezonske migrarcije stanovništva iz ovog kraja. Svake godine, prije rata znatno više, u proljeće i jesen, nakon obavljenih poljoprivrednih radova u svom kraju — omladina, a i srednjovječni ljudi odlaze u Vojvodinu i Slavoniju na poljoprivredne radove. Na sezonske radove prosječno godišnje ide od 1.500 do 2.000 ljudi ili 12% do 16% stanovništva. Oni na tim radovima ostaju od 20 do mjesec dana, dok traje sezona rada i dok ne prispiju poljoprivredni radovi u njihovom kraju. Rad u Vojvodini i Slavoniji privlači ljude i zbog većih zarada koje su najčešće izražene u robi-žitaricama — češće u kukuruzu manje u pšenici — koje dovoze u svoj kraj. Kukuruz upotrebljavaju za svoju i stočnu ishranu.

Posebnu grupu sezonskih migracija čine dugotrajnije sezonske migracije radne snage van granica naše zemlje. Njih bismo mogli nazvati sezonskim migracijama u zemlje zapadne Evrope. Prije drugog svjetskog rata sezonske migracije bile su neznatne, kao i u prvim poratnim godinama kada se više moglo naći stalnih i sezonskih poslova i u našoj zemlji, sve do 1959. godine, kada te migracije postaju intenzivnije. Njima je obuhvaćeno oko 565 lica ili 4,78% sadašnjeg stanovništva, uglavnom mlađih muškaraca, a manje žena. Oni danas rade na raznim poslovima, najviše fizičkim, u Austriji, Z. Njemačkoj i drugim zemljama gdje ostaju od 6 mjeseci do dvije, tri godine. Zarade su im dosta velike, tako da šalju novaca članovima porodica u zavičaju. Za taj novac se kupuje zemlja, prave kuće, nabavlja bolji i savremeniji namještaj, ili pak kupuje zemlja i kuće u drugim krajevima. Zbog toga je sve veći broj zainteresovan za povremeni odlazak u pomenute i druge zemlje, pa čak i u onim porodicama u kojima niko od sposobne radne snage ne ostaje kod kuće. Pomenuti broj sezonskih emigranata bio bi veći, kad ne bi postojala administrativna ograničenja.

Migracije unutar područja Komune su dosta velike, a njima je, u prvom redu, uzrok udaja. Zbog ovog razloga 1814 lica je napustilo mjesto u vremenu od 1940., i ranije, do 1961. god. ili 15,33% od ukupnog broja stanovnika u 1961. godini. Neznatan dio napustio je mjesto rođenja unutar Komune i zbog zapošljavanja. To su lica koja su se naselila u naselje Kupres, kao i lica koja rade u P. D. »Vojin Zirojević« u Riliću.

Za ovo područje nisu značajne imigracije. Uzrok tome su teški uslovi života i rada u ovom kraju. Prema popisu stanovništva 1961. god. naselilo se

Maribor
Celje
N. Gorica
Ljubljana
Zagreb
Bjelovar
D. Selo
Karlovac
Sisak
Rijeka
Pakrac
S. Požega
Novska
N. Gradiška
Bos. Dubica
Srbac
Sl. Brod
Pula
Bihać
Sanski Most
Laktaši
Derventa
Prnjavor
Banja Luka
Doboj
Brčko
Tuzla
Teslić
Zavidovići
Jajce
Travnik
Zadar
Knin
D. Vakuf
Vlasenica
Glamoč
Bugojno
Ženica
Visoko
Ilijaš
Livno
Kupres
G. Vakuf
Kiseljak
Sarajevo
Sokolac
Prozor
Ilidža
Višegrad
Sinj
Duvno
Split
Posušje
Mostar
Kalinovik
Metković
Stolac
Nikšić
Titograd
Sombor
Kula
Ravno
Zmajevo
Nešice
Osijek
Vdin
Kikinda
N. Kozarci
N. Crnja
Karađorđevo
Žabalj
Ban. Despotovac
Tikel
Slankamen
Vrsac
Jabuka
Pančevo
Beograd
Županja
Smederevo
Mladenovac
Valjevo
Svilajnac
Kragujevac
Titovo Uzice
Vrnj. Banja
Kruševac
Niš
Leskovac
Skoplje
Đevđelija
Rudo

0 50 100 km

GEOGRAFSKI RASPORED
ISELJENIKA SA PODRUČJA
KOMUNE KUPRES (1941 - 1966.)

legenda :

• — 1 stanovnik

◎ — 1 mm² površine 5 stanovnika

u ovaj kraj oko 448 lica ili 3,79% u odnosu na broj stanovnika 1961. godine. Najvećim dijelom useljenike sačinjavaju šumski radnici, stručna lica — učitelji i nastavnici, a manjim dijelom druga stručna lica — inženjeri i tehničari. Ovi doseljenici poslije nekoliko godina napuštaju ovaj kraj i odlaze u druge krajeve naše zemlje. Ovome je, donekle, razlog i sve veće uključivanje stručne i nekvalifikovane radne snage sa područja ove komune.

Posljedice iseljavanja. — Procesom iseljavanja stanovništva sa područja komune Kupres odlio se višak agrarnog stanovništva, iako agrarna gustoća nije velika — svega 1 stanovnik na 1 ha. Pri ovome treba imati na umu činjenicu da je ovo stočarski kraj, da je za stočarsku privredu potreban znatan prostor, bez usitnjenih posjeda, što nije slučaj na ovom području. Ovim iseljavanjima se stvaraju bolje mogućnosti za život stanovništva koje ostaje u matičnom kraju, jer se stvaraju veći i širi posjeda za uzgoj stoke, a stočarstvo je glavna privredna baza stanovnika ovog kraja. Jedna od daljnjih posljedica je i veći broj žena (52%) nego muškaraca (48%), jer se muškarci više iseljavaju nego žene. Istina, ovakav omjer muškog i ženskog stanovništva dijelom je i posljedica rata. Po dobnoj strukturi stanovništva (1953. god.) najmanje ima muškaraca rođenih od 1914. do 1928. godine, a koji su 1941. godine imali 15 do 30 godina starosti. **(Dijagram 4.)** Mnogi od njih su nastradali u zarobljeništvu ili su na razne načine izginuli i nestali tokom rata. Smanjenje broja tih stanovnika osjeća se posredno u smanjenju broja stanovnika rođenih od 1944. do 1948. godine, koji danas imaju 18 do 22 godine starosti. Smanjenje broja muškog stanovništva očituje se i u većem broju djevojaka, dok je prije drugog svjetskog rata bila obrnuta pojava. Sve ovo dovodi do postepenog smanjenja stanovništva, odnosno vrlo sporog porasta stanovništva u ovom kraju. Posljedice iseljavanja se očituju u smanjenju broja stanovništva najsposobnijeg za rad, a u povećanju broja starijih ljudi i djece.

S obzirom na nepovoljne prirodne uslove, nedovoljnu i nestabilnu poljoprivrednu proizvodnju ovog kraja, tendencija iseljavanja nešto ublažena će se nastaviti, bez obzira na smanjene mogućnosti zapošljavanja u industriji i drugim privrednim granama, zato što se iseljenici u posljednje vrijeme ne zapošljavaju toliko u industriji koliko u poljoprivrednim djelatnostima tamo gdje je poljoprivreda stabilnija i uslovi za život bolji.

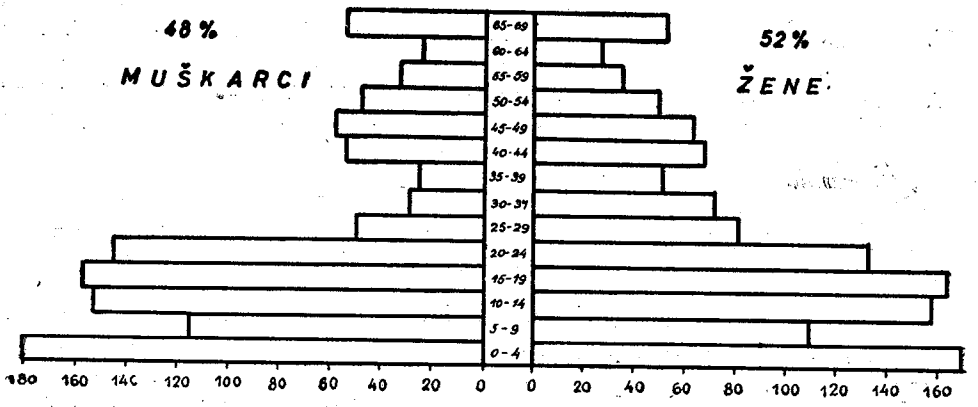

Diagram 4. Dobna struktura stanovništva komune Kupres po popisu 1953.

Literatura

1. B. Ž. Milojević: Kupreško, Vukovsko, Ravno i Glamočko polje. Naselja i porijeklo stanovništva. Knjiga XIII. Izdanje SKA. Beograd, 1923. god.

2. N. Zubić: Iseljavanje stanovništva Blagajskog polja kod Kupresa. Geografski pregled br. VI, Sarajevo, 1962. god.

3. J. Cvijić: Karsna polja zapadne Bosne i Hercegovine. Glas SKA br. LIX, Beograd, 1900. god.

4. J. Roglić: Morphologie der Poljen von Kupres und Vukovsko. Zeitschrift der Gesellschaft fur Erdkunde. Heft 7/8. Berlin, 1939. god.

5. J. Roglić: Polja zapadne Bosne i Hercegovine. III kongres geografa FNRJ. Izdanje G. D. BiH. Sarajevo, 1954. god.

6. T. Kanaet: O nekim problemima hidrografije u slivu rijeke Plive. Geografski pregled br. III, Sarajevo, 1959. god.

7. Statistika mijesta i pučanstva Bosne i Hercegovine. Službeno izdanje. Sarajevo, 1880. god.

8. Statistika mijesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu 1. maja 1885. god. Sarajevo, 1886. god.

9. Glavni rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od aprila 1895. Izdanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo, 1896.

10. Rezultati popisa žiteljstva u Bosni i Hercegovini od 10. oktobra 1910. Izdanje Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu. Sarajevo, 1912. god.

11. Predhodni rezultati popisa stanovništva u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca od 31. januara 1921. Izdanje Direkcije državne statistike u Beogradu. Sarajevo, 1924.

12. Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. Knjiga I. Beograd, 1937. god.

13. Uporedni pregled rezultata popisa 1948., 1953., i 1961. Sarajevo, 1964. god.

14. Popis stanovništva 1953. Knjiga XI. Beograd, 1960. god.

15. Popis stanovništva 1961. Knjiga XII. Migraciona obilježja. Beograd, 1966. god.

Summary

CONTEMPORARY MIGRATIONS FROM THE COMMUNE OF KUPRES (1941.—1966.)

Novak Zubić

The purpose of this article is to explain the causes, process and consequencies of the migration from the territory of Kupres, in the period from 1941 till 1966.

The natural environment of this part of the country: high altitude, chalk characteristics of the ground, aridity, severe mountain climate, plus some other

factors, reflect themselves negatively on the mountain — wise agriculture. The ground is unfertile, profits regarding the units of the cultivated area are very low, 7—8 m. ct./ha.

The results of this is undeveloped agricultural production, where 92% falls unto the people dealing with the agriculture.

25%—35% of the cereals is imported, amounting to more in the bad years.

During the Second World War, this part of the country suffered a great damage, for 90% of the villages had been burnt down, and the properties distroyed.

In regard to that, the economic basis of this mountain-like country, already very poor, and being reduced to its minimum, has forced the migration.

After the war, the conditions under which the economy could grow and develop, and greater opportunities for the employment, had been established.

Those were the basic reasons for the migrations, after II World War was ended. From the beginning of 1941 till the end of 1966 the migration from the commune of Kupres has taken place in 8.850 instances, which makes 43,17% regarding the number of inhabitants.

During the war there migrated about 2.500 persons, which makes 28,24% from the total sum of the migrants.

The reason for this migration are the war difficulties, because this part of the country was the battlefield, were many, long struggles with catastrophic issues, had taken place.

The migrants moved, mostly, to the territory of east Slavonia. The second group of war migrants consisted of the political emigrants, who were participating on the enemy 's side.

On that occasion there migrated 154 persons, which makes 1,74% from the total sum of migrants. They migrated mostly to the highly developed countries of western Europe and U.S.A.

In the phase after the war, the first migrants of 1945. were the participants of the National Liberation Movement, who preserved their positions, both, in the Yugoslav National Army, and some other places. In this way, interectly, there migrated about 216 persons, or 2,44% of the total sum.

Most intensive migration took place in 1945 and 1946. when the planned collonization in Vojvodina was performed. On that occasion there migrated 3.000 persons, which makes 33,84% of thetotal sum of migrants. After the period of planned migration, came another period of spontaneous migration, which encompasses the migrants from 1945 onwards, without the war patticipants and the collonists. In that period migrated about 2.911 persons, which makes 32,89% of the total sum. The migrants from Kupres moved, mostly, to the northern parts, and far less intoother parts of the country, because the living conditions in those parts were much better than in the others.

As a result of undeveloped agricultural production, with cereals in the first place, there are season migrations to Vojvodina and Slavonia, which take 1.500 to 2.000 of the inhabitants, or 12% to 16%. Special group of migrants, men mostly, consists of the season migrations abroad, which take about 565 persons or 4,78% of the present-day population.

Migration within the commune itself are very often, owing its cause, mostly, to the marriages. Therefone, in the period from 1940—1961 1.814 persons changed their birth-place, which makes 15,33% of the total population in 1961.

This territory, however, isn't known by the immigration. The reason for this is to be found in the difficult living and working conditions. Only 448 persons or 3,79% the total sum in 1961. moved into those parts. But, soon, after few years, they leave these parts for the better ones, elsewhere.

Owing to the process of migration the majority of agriculture-minded people have left those parts, which gave the opportunity for cattle breeding and provided good pastures. This is today the basic economy of the people in that part of the country.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

EKONOMSKO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE CENTRALNOG DIJELA ISTOČNE BOSNE (1)

RADOVAN PAVIĆ

NAZIV I GRANICE REGIJE. Bitna je postavka regionalno-geografskog tretmana da se granice što jasnije povuku, jer to predstavlja prostornu definiciju same regije.

»Istočna Bosna« u širem smislu je sav prostor između Save (nizvodnije od ušća Tinje), na sjeveru, Maglićko-zelengorskog masiva na jugu, nepovezanog niza zapadna Majevica—Konjuh—Romanija — Zelengora na zapadu i republičke granice na istoku. Ovaj prostor predstavlja po svom položaju zaista Istočnu Bosnu, ali ga je, zbog izduženosti i drugih geografskih specifičnosti, moguće dalje podijeliti u tri različite cjeline — sjeveroistočni dio panonskih osobina, centralni dio čije središte čine platoi i planinska jezgra Romanija—Javor i jugoistok, koji za okosnicu ima Drinu s obje njene obale. Ovako shvaćen prostor centralnog dijela Istočne Bosne nije teško i detaljnije odrediti — kompleksni kriteriji ističu dosta jasne granice. Na sjeveru to je niz Konjuh—Javornik koji odvaja planinske regije šarolikijeg petrografskog sastava i starosti od tercijarne Peripanonije; na jugu transverzalno teško prohodna klisura Prače; na zapadu niz Konjuh—Zvijezda—Romanija koji ograničava Sarajevsko-zenički basen i nekadašnju prvobitnu jezgru bosanske države oko gornjeg toka Bosne sa župama Vrhbosna, Lepenica, Brod i dr.; na istoku se nalaze historijska i današnja republička granica, koja se djelomično podudara s drinskim tokom. (2)

Centralni dio Istočne Bosne razlikuje se od svih okolnih regija — jedino ovdje nalazimo prostrane, visoke i pitomije zaravni (Glasinac); izolacija je bitna karakteristika, jer glavne interregionalne saobraćajnice obilaze ovaj prostor zahvatajući samo njegove rubove — dok na sjeveru i jugu glavni saobraćajni pravci prolaze upravo kroz središnji dio regije; ovdje nema centralno položenih većih naselja koja bi bila okosnica kraja, kao što je to slučaj

sa konurbacijom Lukavac—Kreka—Tuzla—Simin Han, ili u naseljima uz Drinu od Foče do Višegrada; samo u ovom kraju nalaze se rude olova koje su imale tako veliko historijsko značenje; velik dio ovog prostora, osim Osata, pripadao je, kao zaokružena cjelina feudu Pavlovića (XV st.).

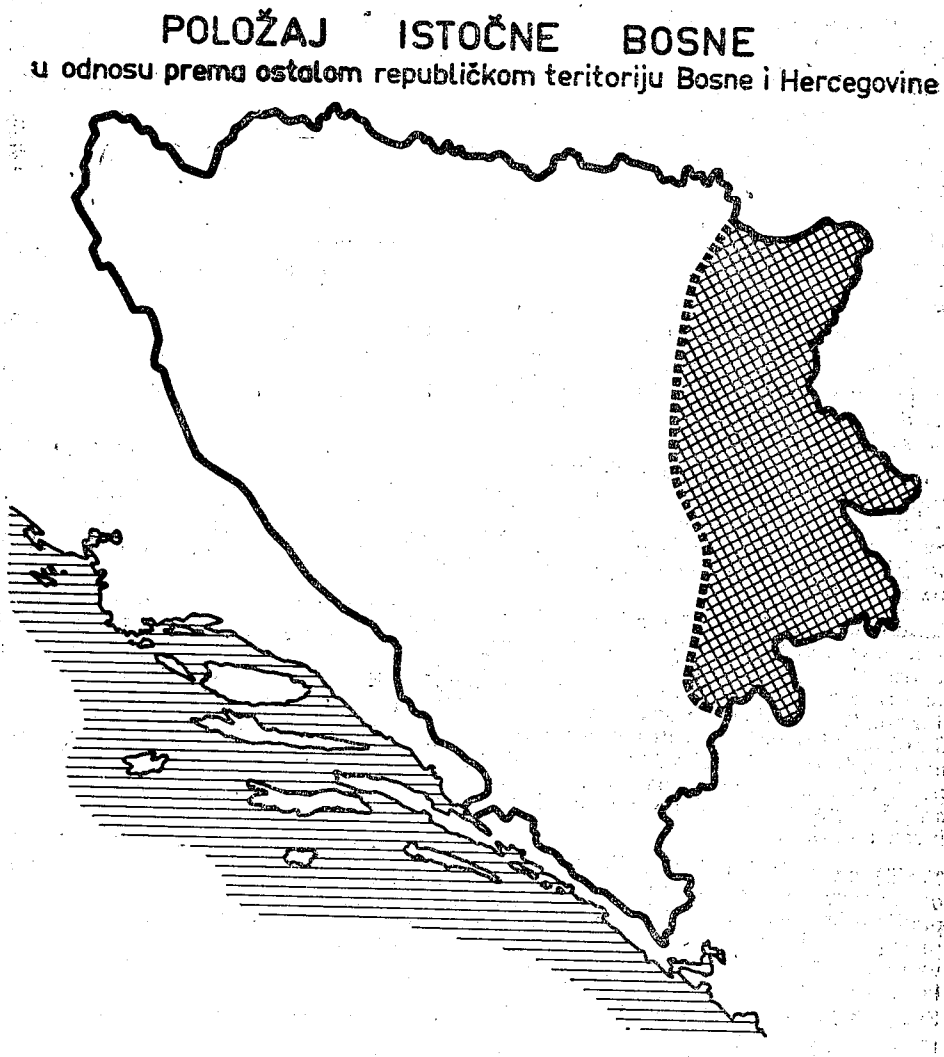
Ovakav naziv regije — centralna Istočna Bosna — i njezine granice u većoj su mjeri rezultat realnog shvaćanja suvremenih prostornih i funkcionalnih odnosa negoli naslijeđenih gledanja. Ispitivanja u ovom prostoru bitno olakšava to što je u velikoj mjeri ostvareno podudaranje regije s teritorijama općina Bratunac, Kladanj, Olovo, Rogatica, Sokolac, Srebrenica, Višegrad i Vlasenica.

Granično značenje kraja bilo je uvijek izrazito. U političko-geografskom smislu značajno je djelomično poklapanje historijske i republičke granice sa jednim riječnim tokom — Drina je često imala graničnu ulogu koju je zadržala i danas. Po svojim prirodnim karakteristikama Drina je pogodan elemenat za demarkaciju političkih granica — često je strma i kanjonska i nije mogla biti gospodarska i saobraćajna okosnica. Zbog toga je teritorijalni opseg nekadanje Drinske banovine (za vrijeme kraljevine SHS), koja je obuhvaćala dijelove istočne Bosne i zapadne Srbije, bio prilično nelogičan; na Drinu poprečno ne izlaze nikakve prohodnije doline zbog čega nije vršila ulogu spajanja koja se naročito opaža u dolinama Bosne, Save i donje Une. U donjem toku, iako pristupačnije sa zapada i istoka, ipak je dovoljno široka da otežа veze i prijelaze. Osim toga donje je Podrinje bilo samo po sebi granični i izdvojeni kraj dovoljno udaljen od glavnih historijskih jezgri Bosne i Srbije, pa je u takvom prostoru postojanje širokog toka bila povoljna mogućnost za uspostavljanje granice. Upravo u svom donjem toku, približno od prostora Drinjača—Zvornik do Rače, Drina je najduže i najkontinentalnije vršila graničnu ulogu. Iako »terra nullius« i »frontier«[1] predstavljaju najčešće tipove srednjevjekovnih granica, moguće je u slučaju prirodnih pogodnosti, kakve pruža riječni tok, postojanje i fiksiranih linijskih granica. Sredinom IX st. Drina je između Rače i ušća Čehotine granica Bugarske, Serblia-e i Crobatia-e; ista je situacija i sredinom XIII st. (1244. god.) za bana Mateja Ninoslava. Za Dragutina (1276—1316. god.) Drina je granica između Zvornika i ušća Lima. Slične se prilike ponavljaju i kasnije, u novije i najnovije doba — granica Turske i Bosne, prije njezinog pada, išla je Drinom između njenog ušća i planine Zvijezde, a zatim se nastavljala prema jugoistoku; takva je granica i u prvoj polovici XIX st. između turske Bosne i oslobođene Srbije, zatim krajem stoljeća između austro-ugarske Bosne i Srbije, a istu situaciju nalazimo i danas. Suprotni primjeri koji bi ukazivali na to da političke granice nisu respektirale drinski tok mnogo su rjeđi. Također su izuzetni slučajevi u kojima su dijelovi Podrinja pripadali jednoj administrativno-političkoj cjelini — takvu situaciju nalazimo, npr., početkom XVII st. kada je čitavo donje Podrinje pripadalo Zvorničkom sandžaku.

Sve ovo ukazuje da je kraj imao historijski pretežno izrazito granično značenje, osim u turskom razdoblju od XV do XIX st. Na to upućuje i raspored srednjevjekovnih burgova s bosanske i srpske strane, koji su najkoncentriraniji upravo uz Drinu. *Osim Srbrenice, ovdje nije bilo atraktivnijih i bogatijih lokaliteta. Zato su i atropogene transformacije ovdje znatno manje.*

[1] Pojam »frontiera« mogao bi se izjednačiti s našim nazivom »krajina«.

gospodarski razvoj slabiji, a prirodni pejzaž više sačuvan. Konačno je prostor izgubio granični karakter tek iza I svjetskog rata, ali i tada je Drina djelimično bila oblasna i kotarska granica Šabačke, Tuzlanske i Užičke oblasti. Međutim, i tada je prva regionalna željeznička transverzala (Sarajevo—Titovo Užice) konačno povezana na južnom perifernom dijelu regije.

Skica 1.

Uzimajući u obzir republičke granice SR Bosne i Hercegovine, naziv »Istočna Bosna« dobro odgovara položaju ovog prostora. Geografski pojam Istočne Bosne odnosi se na širi teritorij nego što je to uobičajeno kod narodnog naziva.

PRIRODNE KARAKTERISTIKE I IZGLED PEJZAŽA. Izuzevši specifično rudno blago, koje je samo djelimično korišteno, i šumsko bogatstvo, koje je u najvećoj mjeri još uvijek ograničeno na primarnu preradu, prirodne osobine kraja nisu povoljne za gospodarski razvoj. Zbog graničnog karaktera i relativnog siromaštva, intervencija čovjeka bila je uvijek slabija, pa su izvorni pejzaži ostali u većoj mjeri sačuvani čak i u okolici rudarskih lokaliteta. Najveće promjene odnose se na smanjenje prostora visokih šuma (od kraja XIX st.) i na stvaranje velikog Drinskog jezera 1966. god., što, međutim, zahvaća samo rubni dio regije. (3)

Sastav podloge, reljef i vegetacijski pokrov imaju u ovom prostoru daleko veće značenje za gospodarsko iskorištavanje negoli klima. Najveći dio regije zauzimaju trijaski i kredni vapnenci — jedino su Birač i Osat drugačijeg sastava, zato što se nalaze u najvećoj zoni drinskog paleozojika, koja zahvaća prostor od Perućca do Zvornika. (4) U ovakvoj osnovnoj podlozi nalaze se manje zone drugačijih stijena čije je gospodarsko značenje općenito daleko veće od onog osnovnog supstrata — u Osatu se nalazi velika zona eruptiva koja je nosilac olovne i cinkane rude, a u pojedinim plitkim depresijama i na zaravnima ima paleogena (ugljen kod Rogatice), diluvija i aluvija (travnjaci na Glasincu). Navedeni sastav ima veliko ekonomsko i pejzažno značenje. Krški su dijelovi svakako najsiromašniji, ali zbog, ne uvijek čistih, vapnenaca, učešća dolomita i klimatskih modifikacija visinom, krš je u velikoj mjeri pokriven, ozelenio i bez utisaka surovosti; pejzaži su često, relativno, dosta pitomi, a visoke zaravni za plitkim depresijama i blagim prečagama uz obilnu travnu ili šumsku vegetaciju daju utisak veće pitomosti kraju. Strmi odsjeci i kanjonske ili duboke doline (Prača, Drina) nalaze se samo na rubovima regije i često su kompozitnog karaktera. Naročito su karakteristični odsjeci Romanije prema Sarajevu i Javora prema Birču. Na nepropusnoj podlozi prevladava normalni blago zasvođeni reljef koji je ipak teže prohodan od otvorenih krških zaravni.

Raspoložive **količine vode** u regiji nisu velike, iako dovolje za rješenje komunalnih i industrijskih potreba. Iako su hidroenergetske mogućnosti, izuzevši Drinu, male — ipak treba spomenuti Praču i Jadar s malim izgrađenim hidrocentralama, dok izvjesne, ali neiskorištene, mogućnosti ima i Drinjača. Najvažniji novi hidrografski elemenat je drinsko jezero koje ima veliko potencijalno turističko značenje.

Klimatske karakteristike odgovaraju umjerenoj klimi kontinentalnih osobina uz uobičajena svojstva planinske jezgre — zimi temperature padaju ispod 0°C a ljeti iznose oko 20°C (u I odnosno VIII mjesecu). Među hladnijim planinskim zonama nalaze se župnije kotlinske oaze s uzgojem voća (šljiva i dr.), a u Podrinju se uzgaja i duhan. Klima više odgovara planinskim žitima, ali se uzgajaju i pšenica i kukuruz. Slabi uzgoj povrća ima druge, a ne klimatske, uzroke. Kraj je dosta vlažan jer prima oko 1000, pa i preko 1200 mm padalina ali značenje ovih količina umanjuje krška podloga. Moguće su i suše, iako visina kraja doprinosi njegovoj svježini. Zimski snježni pokrivač obično ne prekida saobraćaj na glavnim pravcima regije za izvoz sirovina.

Tla(5) su općenito dosta plitka, često skeletna i općenito manje plodnosti, ali i ovdje postoje razlike između vapneničkog i paleozojskog dijela — situacija je na posljednjem nešto povoljnija, iako se manje plodnije zone nalaze u krškim depresijama. Birač i Osat su pokriveni kiselim smeđim i podzolastima tlima, na vapnencu se izmjenjuju rendzine i smeđa zemljišta, a nizvodnije od Perućca nalazimo dugu usku zonu recentnih aluvijalnih nanosa. Antropogenih tala ima malo. Svagdje je potrebno obilno gnojenje.

U izgledu pejzaža prevladavaju ili zaravni sa pošumljenim bilima i travnim zonama (na vapnencu), ili izdiferenciraniji gudurasti i gromadni reljef, također pošumljen ili pod šikarom i sa šarolijikim polikulturnim pejzažem, u kome dominiraju livade i pašnjaci i usitnjena parcelacija. Naseljenost je dosta disperginirana, a gradovi mali. Gospodarski veće značenje ima samo rudarski Osat — ali unatoč tome svagdje prevladava prirodni pojzaž sa slabom intervencijom čovjeka — **jača gospodarska, saobraćajna i uopće životna dinamika kraja nigdje se ne osjeća.**

OSOBINE STANOVNIŠTVA. Gustoća i raspored populacije kao i vrsta zanimanja ubrajaju se među najvažnije demografsk karakteristike nekog prostora. Na teritoriju od gotovo 4250 km² živi oko 192.000 stanovnika, (6) prema tome gustoća iznosi svega oko 45 stanovnika na km², dakle manja je od republičkog prosjeka; ona bi bila još manja kad bi se isključili glavni gradski centri regije. Najmanje naseljen prostor je plato Romanija—Javor (općina Sokolac oko 26, Han Pijesak oko 24 stn./km²), a najgušće su naseljeni srebrenički i bratunački kraj u koji djelomično ulaze niži i izdiferenciraniji reljef i aluvijalna ravan Drine. Zanimljivo je da se uz nekadanju glavnu regionalnu transverzalu — karavanski pravac Zvornik—Glasinac—Sarajevo (s odvojkom za Srebrenicu) nije razvila zona važnijih naselja i uopće gušće naseljenosti — očito je i drumska hajdučija (7) sa bazom u Romaniji znatno utjecala na takvu situaciju. S druge strane, izdvajanje lijevih obala Drine kao gušće naseljenog kraja rezultat je samo muhadžirskih imigracija iz Srbije u prvoj polovici XIX st., a ne posebnih ekonomskih pogodnosti.

Raspon varijacije nataliteta 1964. god. varira od 35,1 u srebreničkoj do 19,9‰ u sokolačkoj općini. Srebrenica ima i najviši mortalitet (12,1‰), dok je on praktički opet najniži u općini Sokolac (5,5‰. (8) Zanimljivo je da ovakav primitivni demografski režim i najveću stopu smrtnosti dojenčadi (117‰) nalazimo u gospodarski danas najrazvijenijoj komuni, koja jedina ima krupnu industriju i najviši nacionalni dohodak. *To ukazuje da su suvremeni gospodarski i društveni utjecaji na život srebreničkog kraja tek u začecima.* Posebno je slabo razvijena zdravstvena služba, jer u čitavom prostoru ima svega 496 kreveta u zdravstvenim ustanovama (bez podatka za Vlasenicu).

Međutim, unatoč male gustoće, a u uvjetima visokog prirodnog prirasta, kraj se odlikuje relativnom prenaseljenošću pa je iseljavanje važan faktor u rješavanju njegovih gospodarskih problema. Ali takvo iseljavanje sprječavaju drugi faktori — objektivni, budući se pritisak nezaposlenosti osjeća i drugdje, a subjektivni, budući je muslimansko stanovništvo samo po sebi male mobilnosti. Stalno iseljavanje je manje zastupano, jače su sezonske migracije, jer se čitave porodice teže pokreću. *Pitanje zaposlenosti i ovdje, kao i u suvremenim jugoslavenskim uvjetima uopće, jedan je od najvažnijih ili, po našem mišljenju, najvažniji socijalni, gospodarski i, posebno, politički problem.* Društveni planovi pojedinih općina predviđaju vrlo malo povećanje broja zaposlenih ili čak njegovo smanjivanje. Jedina značajna iznimka je srebrenička komuna u kojoj će širenje rudnika cinka i olova »Srebrenica« zahtijevati još nekoliko stotina radnika. Posao je općenito može naći vrlo teško — ali je i ovdje srebrenički rudnik ponovno važna iznimka. Zbog jake fluktuacije radne snage u pogonu »Jama«, ovdje se uvijek može naći zaposlenje. Ali ova je mogućnost pristupačna, uglavnom, stanovnicima Osata. Po zanimanju stanovništva ovo je ekstenzivno poljoprivredni prostor — naročito to vrijedi za bratunačko-srebrenički kraj u kojem je udio poljoprivrednog i od njega izdržavanog stanovništva iznosio 1961. god. od 70—77%.

U regiji preovladava srpsko i muslimansko stanovništvo. Staro katoličko stanovništvo, naročito oko franjevačkih centara (Srebrenica, Olovo), praktički je posve nestalo, iako je nekada bilo brojnije zastupano. Još u prvoj polovini XV st. svi su se oblasni feudalni gospodari iskazivali kao katolici. (9)

Izgled naselja je vrlo raznolik. U fizionomiji sela često su još uvijek drvene gradnje, naročito na platou Romanija—Javor. Veći su centri vrlo karakteristični: ili su po svom izgledu posve novi (Rogatica, Han Pijesak, Sokolac), ili imaju dosta dobro izdiferencirani stari i novi dio (Gornje i Donje Olovo), ili se orijentalno, austrijsko, starojugoslovensko i suvremeno lice grada neprestano miješaju (Srebrenica). Industrija ne mora biti locirana u samom naselju, tako da su ponegdje formirani i mali posebni industrijski centri. Takav je slučaj s Olovskim Lukama kraj Olova. Bitna je značajka da su orijentalni tragovi svedeni na vrlo malu mjeru, a i dalje su u nestajanju, jer, osim mostova, ovdje nema drugih značajnijih kulturnoistorijskih spomenika. Stepen urbanizacije je vrlo nizak. Početkom 1960-tih godina sva su veća naselja bila u fazi intenzivnih (ponegdje i dovršenih) rješenja osnovnih komunalnih problema (vodovod i dr.).

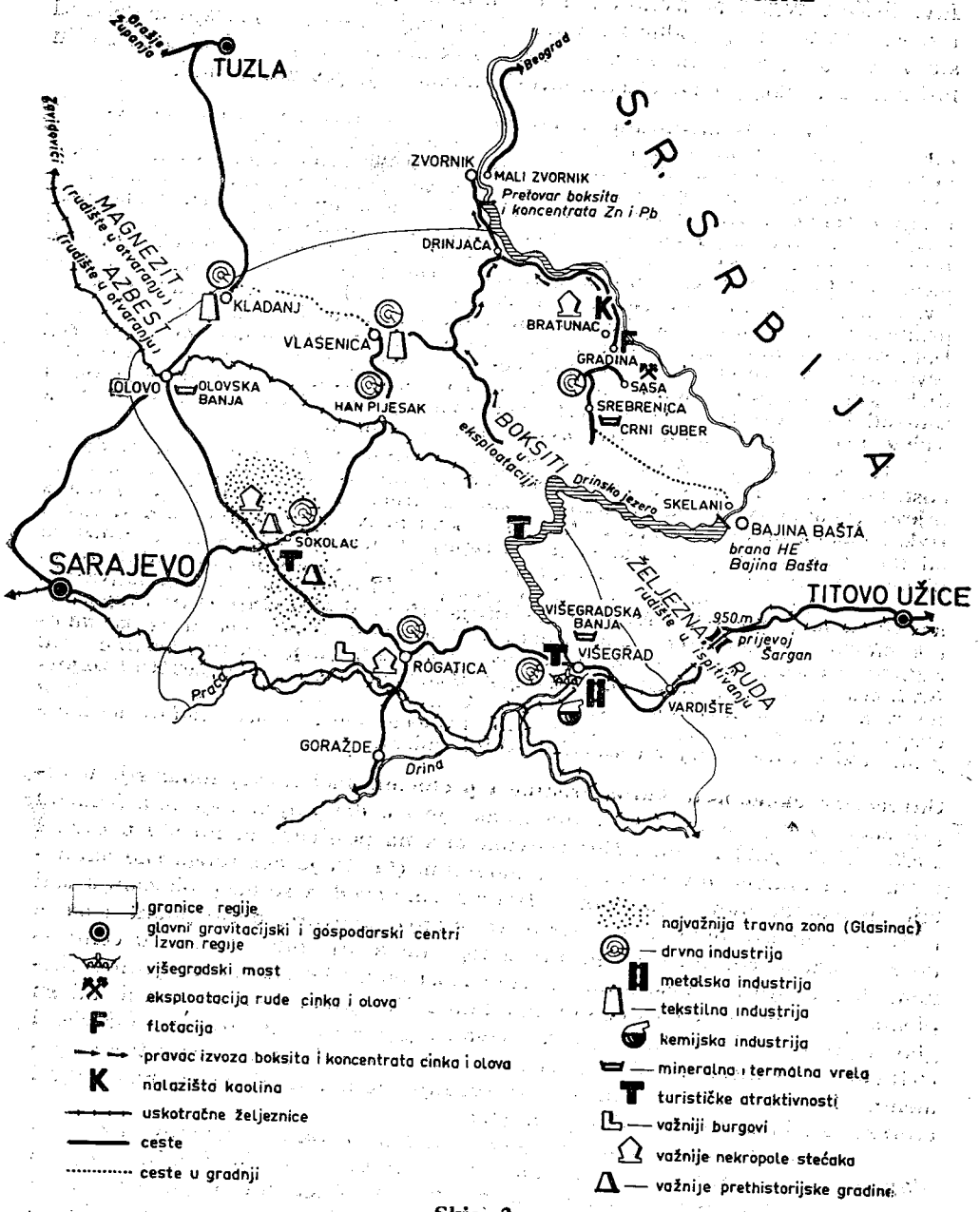
Političko-teritorijalna organizacija prostora. Prije ukidanja kotareva u Bosni i Hercegovini (1966. god.) regija je djelomično pripadala tuzlanskom i sarajevskom kotaru. Tradicionalne funkcije pojedinih centara kao političko-teritorijalnih središta imale su bitnog utjecaja na njihov razvoj i urbanu fizionomiju. Centri nekadašnjih austrougarskih kotareva nastavili su svoju funkciju, uglavnom, i za stare Jugoslavije i iza oslobođenja. Ali suvremena se politička-teritorijalna podjela sve više pojednostavljivala, dok kotarevi nisu uopće ukinuti. Međutim, teritorijalna usitnjenost je ostala, pa neke općine i sada imaju zaista male dimenzije (Han Pijesak 352 km^2, Bratunac 293 km^2), a postojanje općine ne bi nikako opravdavalo svega 8.400 stanovnika (Han Pijesak). Zato bi se moglo očekivati pripajanje komune Han Pijesak Vlasenici ili Sokocu. Isto tako bi bilo logičnije da Bratunac i Srebrenica čine jedinstveni komunalni teritorij. Jedino bi slaba saobraćajna povezanost i reljefna izdiferenciranost kraja donekle opravdavale raštrkanost servisa u manjim gravitacijskim centrima. Granice općina se najčešće poklapaju s prirodnim međama — kanjonskim dolinama (Prača, Drina), razvodima ili strmim reljefnim odsjecima. Teritoriji pojedinih komuna najčešće imaju tri karakteristična dijela, tj. 1) gospodarski slabo razvijeni p l a n i n s k i o k v i r, 2) prohodniju i vrijedniju d o l i n u, u kojoj se na nekom kompozitnom župnom proširenju nalazi 3) c e n t r a l n o n a s e l j e.

Osim suvremenog gradskog izgleda, bitna karakteristika pojedinih centara je njihova izuzetna kompletiranost tercijarnih servisa **(10)** (osim zanatskih), što im daje zaista prave karakteristike »centralnih« mjesta« iako su po broju stanovnika i to, zapravo, posve mala naselja.

OPĆE PRIVREDNE KARAKTERISTIKE REGIJE. Centralni dio Istočne Bosne je privredno izrazito nerazvijen prostor položen između triju privredno važnijih zona — Tuzlanske kotline, Sarajevsko-zeničkog bazena i zapadnog Pomoravlja. Nerazvijenost se najjasnije očituje u problemu zaposlenosti i dosta niskom standardu. Međutim, povoljna je okolnost što se te osobine odnose, ipak, na relativno mali broj stanovnika, jer je regija slabo naseljena (svega oko 192.000 stanovnika 1965. godine.

Po zanimanju stanovništva izrazito se ističu, primarne, a zatim slijede sekundarne i tercijarne djelatnosti (I — II — III), što je tipična karakteristika nerazvijenih krajeva. Zaposlenost u društvenom sektoru vrlo je mala i varira od cca 1.800 (općina Kladanj) do 2.800 uposlenih (općina Višegrad). **Nacionalni dohodak (11)** je općenito nizak i jedino se nešto više izdvaja u srebreničkoj i sokolačkoj općini (preko 200.000 st. din. 1965. god.). S druge strane, najčešće je ispod 150.000 st. din, pa čak i ispod 100.000 st. din.

GRANICE I REGIONALNA PODJELA ISTOČNE BOSNE

Skica 2.

Zbog veličine i niza geografskih specifičnosti moguće je u ovom prostoru izdvojiti tri različite ekonomsko-geografske cjeline. Centralno položen prostor bio je važna gospodarska baza u prošlosti (ilirska kultura), dok u savremenim uvjetima također ima relativno povoljne perspektive (rudarstvo olovne i cinkove rude, magnezita, azbesta i boksita).

investicije u regiju ne samo da su dosta oskudne, nego moraju zadovoljavati i specifične uvjete pogodne za nerazvijene krajeve — one moraju angažirati što veći broj zaposlenih, imati što kraći rok aktivizacije, i općenito ne smiju biti suviše velike, jer su vlastiti izvori akumulacije još dosta mali.

Gospodarsko iskorištavanje u prošlosti. Pored stočarstva, rudarstvo **(12)** je bilo najvažnija dosadašnja privredna orijentacija regije, čija se tradicija, međutim, posve izgubila u turskom razdoblju. Osim u starom vijeku (oblast Argentaria), u Bosni se sigurno bavilo rudarstvom već početkom XIV st., dok kulminacija djelatnosti pada u prvu polovicu XV st., dakle upravo u doba kada, zbog husitskih ratova, iscrpljenosti rudnika i zastoja u tehnologiji, ta djelatnost u Evropi stagnira. U XIV i početkom XV st. spominje se u Bosni 8 rudnika (Ostružnica, Srebrenica, Fojnica, Busovača, Kreševo, Olovo, Deževica, Dusina), koji proizvode najviše olovo i srebro, ali i nešto željeza i bakra. Razvoju rudarstva doprinijeli su, s jedne strane, Sasi svojim tehničkim iskustvom, a, s druge strane, Dubrovčani svojim trgovačkim i organizacionim sposobnostima. Zbog turskog osvajanja i konkurencije plemenitih metala iz Novog svijeta (XVI i XVII st.), djelatnost postepeno zamire, iako su se neki primitivni oblici dobivanja olova zadržali i u XVII st. Tako se 1626. god. spominje da riječni nanosi kod Olova sadrže trosku koju stanovništvo pretapa i dobiva metal.

Turski zakon o rudarstvu iz 1869. god. više nije mogao oživjeti staru djelatnost. Moderno rudarstvo je obnovljeno tek u najnovije doba i samo na jednom mjestu (Gradina-Sase kod Srebrenice), iako ne treba zaboraviti da je proizvodnja rude i metala olova postojala u Podrinju i krajem XIX i početkom XX stoljeća: od 1875. god. do 1929. god. radila je u Krupnju topionica olova koja je proizvela ukupno oko 1888 t metala. U razvoju našeg rudarstva uvijek se proizvodnja olova naročito isticala — između 1870. i 1944. god. po vrijednosti proizvodnje najvažniji su bili rudnici: Bor (Cu), Trepča (Pb), Idrija (Hg) i Mežica (Pb). *Osim eksploatacije olovne i cinkove rude, nove rudarske mogućnosti kraja temelje se na nalazištima boksita (jugoistočno od Vlasenice), magnezita (u Konjuhu), kaolina (kod Bratunca) i azbesta (kod Olova).* Iako neki podaci navode čak i 200,000.000 t željezne rude kod Vardišta **(13)**, izgleda da će njihova slaba kvaliteta onemogućiti eksploataciju. Svemu treba dodati i obilje kamena, kao i istražne radove na manganu (kod Sekovića — sjeverozapadno od Vlasenice).

Suvremene ekonomske karakteristike i problemi. Jači razvoj industrije u regiji zabilježen je tek u novije doba, iako je i u današnjim uvjetima (između 1947. i 1963. god.) Bosna i Hercegovina bila na posljednjem mjestu u državi računajući ukupne investicije po stanovniku. **(14)** Prije austrougarske okupacije cjelokupna industrija Bosne i Hercegovine svodila se na proizvodnju soli u Tuzli, zanatsko dobivanje željeza, tri manje pivovare, dvije pilane i dvije dobro uređene vodenice, ali od svega toga ništa nije bilo locirano u centralnom dijelu Istočne Bosne. Za vrijeme Austrougarske razvila se jedino eksploatacija šume uz Krivaju, oko Kladnja i Višegrada i na Romaniji, ali su glavni prerađivački kapaciteti ostali izvan regije — u Zavidovićima (»Eisler i Ortlieb«) i Živinicama (»M. Lisska i sin«). Osim eksploatacije šume treba spomenuti još samo manufakturnu proizvodnju ćilima u Kladnju, kao filijali erarske tkaonice ćilima iz Sarajeva. **(15)**

U savremenim uvjetima broj industrijskih pogona se povećava i oni postaju sve raznovrsniji, iako su rudarstvo i drvna industrija i dalje osnovne grane. Prostorni raspored industrije postaje sve dislociraniji, ali su pogoni usitnjeni, iako modernizirani. U drvnoj industriji se često računa na istu sirovinsku bazu, **(16)** zbog čega se kapaciteti ne mogu potpuno iskorištavati pogotovo u nastojanju da godišnji etat ne pređe obujam prirodnog prirasta, u čemu su postignuti već dobri rezultati. Međutim, gazdovanje šumama još nije na zadovoljavajućoj visini, zbog čega gubar predstavlja veliku opasnost.

Glavni prerađivački centri za sirovine ovog prostora nalaze se izvan regije, jedino će dobivanje sintermagnezita u Kladnju biti, uz flotaciju u Sasama, značajnija iznimka. Boksit i drvo su glavni proizvodi regije koji su zastupljeni u jugoslavenskom izvozu. Poljoprivredna proizvodnja je mala i polikulturnog karaktera — krumpir, zob, duhan i šljiva jedini su važniji tržni viškovi. Nepovoljna je orijentacija na uzgoj pšenice — u srebreničkoj komuni 86% gospodarstava uzgaja pšenicu, od čega čak 80% na površinama 0,5 do 1 ha. Znatne poljoprivredne površine ostaju pod ugarom. Tradicija u uzgoju povrća je vrlo slaba, pa se snabdijevanje vrši iz Semberije ili mediteranske Hercegovine. Postojeće poljoprivredne zadruge više se bave trgovinom, otkupom ili, naročito, prodajom građevinskog materijala, a manje unapređivanjem poljoprivredne proizvodnje. Bliži dijelovi Sarajevu samo neznatno sudjeluju u njegovom snabdijevanju stočarskim proizvodima, što jako odudara od mogućnosti i tradicionalne orijentacije ovog planskog stočarskog kraja. **(17)** Stočni fond je u stagnaciji ili opadanju, u čemu je rogatička komuna značajna iznimka. Novi zakon o šumarstvu, **(18)** koji ograničava mogućnost šumskih ispaša, ne može se svuda striktno primjenjivati, i negativno se održava na količinu stočnog fonda, naročito na ovčarstvo. Niske cijene merino vune također su nestimulativni faktor pogotovo kad se uzme u obzir ponegdje vrlo uspjela merinizacija (općina Han Pijesak).
Trgovina je također slabo razvijena i po broju prodavaonica i, naročito, asortimanu, tako da se vrši **odliv novca** iz ove regije u Sarajevo, Tuzlu ili Titovo Užice kao opremljenije centre.

SAOBRAĆAJ — GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE I TURISTIČKO ZNAČENJE REGIJE. Geografski položaj je prostorni i funkcionalni odnos nekog teritorija prema povezanim i međusobno ovisnim prirodnim i društvenim karakteristikama u bližoj i daljnjoj okolici. On je historijska kategorija čije se značenje mijenja. Svoju vrijednost očituje najviše u potencijalnim ili ostvarenim saobraćajnim karakteristikama.

U saobraćajnoj orijentaciji kraja uvijek je bila važna povezanost od sjeveroistoka prema jugozapadu. Između Drinjače (Ad Drinum) i Ilidže (Aquae S...) prolazila je rimska cesta **(19)** koja je imala odvojke za Domaviu i Argentariu. Ovaj pravac je sigurno išao starijom tradicionalnom rutom, jer su Iliri na Glasincu već upotrebljavali kola sa četiri točka. **(20)** Zbog razvoja rudarstva u srednjem vijeku, Srebrenica postaje važno raskršće karavanskih pravaca — prijelaz preko Drine očito je tada bio u Skelanima. Tursko razdoblje više aktivira pravac Višegrad—Rogatica—Sarajevo, dok se u doba Austrougarske grade osnovna mreža današnjih cesta i penetracijske željezničke pruge kao slijepi krakovi. **(21)** Suvremeno doba više naglašava rubne saobraćajnice, modernizaciju i izgradnju šumskih puteva. Niz naselja dobiva novu ulogu saobraćajnih raskršća (Srebrenica, Olovo i dr.).

Na svojim rubovima regiju danas zatvaraju dvije važne cestovne transverzale — novi suvremeni put Tuzla—Sarajevo—Ploče i još nemodernizirana dionica Titovo Užice—Višegrad na pravcu Beograd—Sutjeska—Dubrovnik. Sredinom 1960-tih godina Tuzla je dobila modernu vezu sa Sarajevom. Time su saobraćajne karakteristike regije znatno promijenjene — u velikoj mjeri izgubila je značenje centralna regionalna transverzala Drinjača—Glasinac—Sarajevo, koja je u svim historijskim razdobljima, od ilirskog do starojugo-

slavenskog, imala karakter centralne saobraćajne okosnice regije; danas, međutim, ovaj se prostor platoa Romanija—Javor sve više prepušta vojnim sadržajima, a Beograd se preko Drinjače, Vlasenice i Kladnja povezuje novom transverzalom za Sarajevo i Jadran. Pravac ima veliko perspektivno značenje, budući se modernizira dionica do Orašja i Županje, čime se ostvaruje veza s autoputem Bratstvo-Jedinstvo.

Druga saobraćajna transverzala (22) još nije modernizirana. Njezine karakteristike slične su onima na trasi jadranske magistrale (Beograd—Titovo Užice—Titograd), ali su prednosti izrazitije. Iako i ovdje treba preći visoke i klimatski nepovoljne prijevoje (Šargan oko 950 m), što posredno ističe značenje i pogodnosti ostalih budućih pravaca prema moru, (23) neke se prednosti naročito ističu — ova bi cesta najkraćim putem (oko 497 km) vezivala dva jako frekventirana i posve različita i specifična turistička centra — Beograd i Dubrovnik; pravac je vrlo povoljan s obzirom na prihvatanje turista trajektom iz zapadne Evrope i Italije, kao i socijalističkih zemalja; duž same trase nalaze se i vlastiti značajni turistički sadržaji, tako da pravac nema samo tranzitni karakter; pored toga, ovaj krak ostvaruje kružnu turističku rutu povezivanjem posavskog autoputa i jadranske magistrale i može nakon modernizacije pruge Nikšić—Titograd i Sarajevo—Ploče, znatnije aktivirati grušku luku. Cesta ima velike perspektive u robnom prometu — 1963. godine prevezeno je u 12 komuna jugozapadno od Titovog Užica manje od 700.000 tona robe žel eznicom, a u cestovnom saobraćaju čak 980.000 tona. Očito je da bi modernizacija ceste još više razvila robni saobraćaj.

Turistički sadržaji regije nisu naročito brojni ni atraktivni, izuzimajući tu posebno značenje višegradskog Mosta i brojne nekropole stećaka. Osim Višegrada, koji se nalazi na pogodnom tranzitnom pravcu, i drinskog toka (24) čije se mogućnosti povećavaju zbog ujezeravanja, atraktivnosti su naročito oskudne za inozemni turizam, pogotovo tamo gdje su lokaliteti nekropola sa stećcima, koji imaju veliko evropsko kulturno-historijsko značenje, posve nepoznatii ili teško pristupačni. (25) Zatvorenost lovišta još uvijek ograničava i domaći i strani lovni turizam. U domaćem turizmu mogućnosti su nešto veće — Glasinac i Romanija ulaze u zonu sarajevskog vikendskog turizma, a Glasinac je i posebno pogodan za dječje ferijalne kolonije. Banje kod Višegrada i u Olovu (posljednje su i ljekovite), a naročito mineralno vrelo Crni Guber, mogu aktivirati i jači stacionarni turizam. U ljetnoj sezoni u budućnosti naročito može privlačiti drinsko jezero, a u zimskoj skijaški tereni na Glasincu. Niz lokaliteta ima veliko značenje u obrazovnom turizmu. Pažnju sigurno mogu privući pojedine džamije (u Knežini kod Sokoca), stari burg Pavlovića kod Mesića (Borač), mostovi u Višegradu i na Žepi, prehistorijske gradine na Glasincu, brojne nekropole stećaka, ostaci Domavjae, itd. (26) Međutim, turizam ima pretežno tranzitni karakter sa čestim neorganiziranim kampiranjem. Za korištenje u svrhu planinarstva uključena je, zapravo, samo Romanija, dok se, osim u Kraljevom dvoru kod Han Pijeska, izuzetne mogućnosti visinskih zračnih kupelji uopće ne iskorištavaju. Kategoriju »turističkih mjesta« (27) imaju samo Guber, Višegrad, Višegradska Banja, Han Pijesak i Olovo. U svih devet općina bilo je 1965. godine svega 483 ležaja, dok je kraj posjetio ukupno 31.821 turist, i to 2.142 strana, što se naravno najviše odnosi na Višegrad (169 ležaja, 7.419 domaćih i 1322 strana posjetioca).

KARAKTERISTIKE I FUNKCIJE NASELJA. Svi najvažniji gradski centri regije nastali su na njezinim rubovima, dok je centralna saobraćajna okosnica, pravac Sarajevo—Drinjača, samo tranzitnog karaktera i sa svega dva značajnija naselja koja su se jače razvila tek iza oslobođenja. (28) Spomenuti pravac ima vrlo dugu, još rimsku tradiciju, a isto tako je dugotrajna i tradicija naseljenosti (Glasinac). Pa ipak ovaj prostor između Romanije i Javora slabo je

napučen i manjeg značenja koje će još i opasti dovršenjem moderne ceste Zvornik—Drinjača—Vlasenica—Kladanj (spoj sa modernom cestom Tuzla—Sarajevo).

Sokolac se nalazi u najvećoj zelenoj oazi pitomine na platou Glasinca (oko 800 m) okruženom višim i šumovitijim zemljištem. Glasinačka zaravan značajna zbog svoje veličine, izoliranog i povučenog položaja u unutrašnjosti mogla je biti u prošlosti stočarska baza jače i šire društvene organizacije (ilirska kultura). Sve do II svjetskog rata Sokolac je neznatno naselje koje je, međutim, 1966. god. imalo već oko 2.500 stanovnika. Značajno je da se Sokolac nije razvio na mjestu lokalnog raskršća za Rogaticu, nego oko 3,5 km sjeveroistočnije. Pri tome je središnji položaj u pašnjačkoj zoni, izgleda, imao veće značenje od uloge raskršća (Podromanija), gdje ni danas ne postoji veće naselje, iako je ovo koncentraciona tačka dvaju najvažnijih puteva istočno od Sarajeva. Ovdje se, naime, spajaju putevi iz pravca Zapadne Morave i donje Drine. U najnovije vrijeme Sokolac je dobio i odvojak za Olovo, ali izgleda da raskršće ne igra važniju ulogu u njegovom razvitku.

Stočarstvo i drvna industrija (pilana sa skromnom finalizacijom) gospodarska su osnova ovog inače pitomog i kultiviranog prostora, u kojem se lako uočavaju neke bitne karakteristike nerazvijenih krajeva. Od ukupno ostvarenog društvenog brutto proizvoda na području općine 1965. godine, (29) gotovo 65% je otpalo na društveni sektor s industrijom kao dominirajućom granom. Za razliku, u individualnom sektoru (oko 35%) najvažnija je grana bila poljoprivreda. Podaci pokazuju da je svega oko 1600 zaposlenih u društvenom sektoru privrede proizvelo daleko više nego sve ostalo poljoprivredno stanovništvo općine, među kojim je latentna nezaposlenost bitna karakteristika.

Unatoč blizini Sarajeva i mogućnosti za stočarsku proizvodnju, glasinački prostor nije jači snabdjevač prehrambenim proizvodima, ako se isključi izvoz konzumnog krumpira i kobasičarskih proizvoda. Iako relativno vrlo malo naselje, Sokolac je neobično značajan po svojim, u velikoj mjeri, kompletnim tercijarnim funkcijama (općina, sud, katastar, zdravstvena stanica, škole, trgovina i dr.), što uostalom, vrijedi i za sva ostala naselja regije. Za vrijeme rata jako je stradao i predstavlja danas, zapravo, posve novo naselje. Ono je cestovnog tipa, iako se razvija sve razvedeniji tlocrt. Nova izgradnja daje Sokocu posve urbanizirani izgled.

Kao jedan od mogućih **rekreacionih centara** u okolici Sarajeva, Sokolac ima veliko značenje, iako ne treba zaboraviti na konkureciju koju vrše Pale. Prostrani, blago valoviti, ravni tereni ljeti mogu da budu idealno mjesto za organiziranu rekreaciju omladine (potreba i ljetnog otvorenog bazena), a zimi za stacionarni ili vikendski skijaški turizam. Veliku atrakciju mogu predstavljati mnogobrojne ilirske gromile, gradine ili akropole stećaka (pod Mednikom i drugdje). Izolacija, prijatan pejzaž i blizina Sarajeva uslovili su da je u Podromaniji osnovana bolnica za duševne bolesti.

Han Pijesak se nalazi gotovo u središtu centralnog dijela Istočne Bosne i ima neke klasične preduvjete koji se smatraju povoljnim za razvoj naselja — funkciju cestovno-željezničkog raskršća. Ali velika visina (preko 1100 m), kao i prostrani i teško prohodni šumski prostor nisu bili povoljan faktor u doba feudalnih odnosa, jer je agrarna baza okolice bila neznatna, a najvažniji karavanski pravac regije, između Drinjače i Sarajeva, obilježen nizom hanova, imao je samo tranzitni karakter, čemu treba dodati i mogućnost hajdućije i pravnu nesigurnost općenito. Značajnija naselja nastala su na mjestu gdje se s višeg zemljišta silazilo u pitomije rubove (Vlasenica, Kladanj, Olovo, Srebrenica, Višegrad). Željeznička pruga izgrađena u doba Austrije imala je izrazito peretracijski i izvozni karakter i nije doprinosila ulozi Han Pijeska kao raskršća.

Eksploatacija šuma za pilanu u Zavidovićima davala je osnovnu vrijednost Han Pijesku u doba Austrije i stare Jugoslavije. I danas je šumarstvo najvažnija gospodarska grana (oko 45% u nacionalnom dohotku općine., 960 zaposlenih 1966. godine (30), ali sa karakterističnim problemima: zbog povećanih kapaciteta s istog šumskog područja snabdijevaju se pilane u Olovu, Han Pijesku i Sokocu zbog

čega su svi nedovoljno zaposleni. »Vojno planinsko dobro« u čijem se sastavu nalazi i pilana daje osnovne ekonomske i uopće životne impulse ovom cestovnom naselju koje ima svega oko 1000 stanovnika (1966. godine). Utjecaj vojnih investicija vidi se najbolje u izgledu naselja koje ima, istina, još dosta neuređen, ali u velikoj mjeri urbani izgled višeg standarda. Okolica je šumovita, s plitkim pašnjačkim depresijama u izrazito zelenom i pokrivenom kršu (karakteristični lokalitet Mekote južno od Han Pijeska). Poljoprivredna proizvodnja je vrlo mala, veće značenje ima jedino krumpir (5.000 mtc u individualnom i 619 mtc u društvenom sektoru 1965. god.). Najvažniji problem za razvoj ovčarstva je zabrana šumskih ispaša. Trebalo bi pokušati da se ovo pitanje riješi davanjem regresa individualnim proizvođačima za kupnju krme i gnojiva za umjetne livade. Turističke mogućnosti kraja su još uvijek vrlo male i ograničavaju se na zadržavanje u cestovnom tranzitu, zato što okolna lovišta još nisu pristupačna komercijalnom turizmu.

I **Rogatica** po svom geografskom položaju i funkcionalnom značenju također ima karakteristike pretežno rubno položenih naselja u centralnom dijelu Istočne Bosne. Postojeće razlike su dosta nepovoljne, jer je tranzitna uloga daleko manja nego u slučaju Kladnja ili Olova, a vlastita sirovinska osnova oskudnija nego na poljoprivrednom Glasincu ili u rudarskom srebreničkom Osatu. Prirodne karakteristike i izgled pejzaža ne izdvajaju se od uobičajenih osobina ovog planinskog kraja **(31)**: među zaravnima trijaskih vapnenaca ističe se nekoliko manjih župnih depresija s većom poljoprivrednom vrijednošću i gušćim stanovništvom (Borike, Osovo, Rogatica). Depresije su male (rogatička u smjeru sjever-jug ima oko 6 km), klisure nisu impozantne (Rakitnica), a zbog obilnih padalina (700—1500 mm) krš je ozelenjen, djelimično pošumljen i pejzaž ne daje utisak izrazite surovosti, iako je oskudica vode jedna od bitnih karakteristika. Kontinentalnost i velike razlike planinskog okvira i župnih depresija vide se najbolje u maksimalnim (35°C) i minimalnim temperaturama (—28°C). Obilje kamena, nešto gline i tercijarnog ugljena iz jezerske faze predstavljaju jedino mineralno blago rogatičkog kraja. Poljodjelske mogućnosti su male ne samo zbog oskudnih poljoprivrednih površina (oranice i vrtovi zauzimaju 7115 ha) i kiselih i siromašnih podzolastih tala, nego i zbog tradicionalne stočarske orijentacije na koju je bitno utjecalo davanje haka **(32)** koje se nije odnosilo na stočarstvo.

Geografski položaj i kontinuitet naseljenosti rogatičke kotline. (33) Lokalni uvjeti za postanak i razvoj naselja u rogatičkoj kotlini bili su uvijek povoljni — nekada se mogao koristiti povišeni okolni rub s izdvojenim uzvišenjima (ilirski Gradac), ali je vrlo brzo (već za Rimljana početkom I st.) naselje sišlo na dno kotline. Nesigurnosti srednjeg vijeka ponovno su istakle značenje Grada, koji je sigurno imao i odgovarajući suburbij — iako se najvažniji tvrđavski i politički centar u srednjem vijeku nije nalazio ovdje nego u Borču, centru Pavlovića iznad Prače, zapadno od Mesića. Od kasnog srednjeg vijeka (prvi sigurni spomen Rogatice potječe iz 1425. god.) naselje je stalno na mjestu na kojem se i danas nalazi.

Regionalni položaj je vrlo specifičan — pored važnog prekoromanijskog izlaznog pravca za Sarajevo i spomena jedva vrijednog puta Pešurići—Međeđa, **(34)** regija centralnog dijela Istočne Bosne na svojoj južnoj fasadi samo iz prostora Rogatice izlazi na jedan značajan republički i jugoslavenski saobraćajni pravac (Sarajevo—Višegrad—Titovo Užice). Na južnom obodu regije Rogatica je centralno i najveće naselje, koncentraciona i distributivna tačka preko koje se izlazi na željezničku stanicu Mesići. Položaj Rogatice ima veliko značenje s obzirom na tranzitne pravce prema Sarajevu i Višegradu. Međutim, nova predviđena orijentacija cestovne mreže može bitno umanjiti saobraćajno značenje naselja, budući se između Sarajeva i Ustiprače predviđa, istina vrlo teškom trasom klisurama Miljacke i Prače, izgradnja

novog cestovnog pravca. Također ne treba zaboraviti ni moguću varijantu koja bi prolazila još nešto južnije (Sarajevo—Pale—Goražde).

Razvoj funkcija. Gospodarske i administrativne, a neko vrijeme i vojne funkcije, kao i relativno veći broj stanovnika i gravitaciona uloga »centralnog mjesta« definirali su Rogaticu još zarana kao gradsko naselje. Već 1462. Rogaticom (Čelebi Pazar) vladaju Turci. U XVI st. naselje već poprima tlocrt izdužen u smjeru sjever-jug, koji je karakterističan i danas. Osnivanje vakufa (zadužbina) bitno je potaknulo gospodarski razvoj, formiralo fizionomiju naselja i doprinijelo njegovom standardu (izgradnja hamama, vodovoda, karavansaraja, dućana itd.). Rogatica je i ranije bila relativno jak stočarski trgovački centar (izvoz za Dubrovnik), dok se za Turaka naročito razvija kožarski zanat, koji je u Rogatici bio najvažniji i najdulje se održao. Za vrijeme austrougarske okupacije jačaju gospodarske i administrativne funkcije, a javlja se i nova vojno-garnizonska uloga koja je potaknula proizvodnju hrane, razvoj novih zanata i propast starijih tabhana.

Krajem i na prijelazu stoljeća podižu se i tvornica likera, ciglana i prva pilana. Samo ova posljednja je imala veće i trajno značenje. Kao nekada za vrijeme Turaka kožarstvo, sada će drvna industrija postati najvažnija gospodarska aktivnost. Oko 90% stanovništva kotara bavilo se poljoprivredom. Oranične površine nešto su se povećavale, tako da je i to prouzrokovalo opadanje stočnog fonda (1895. god. — 87.400 ovaca, 1910. još samo 57.612). Ako se isključi osnivanje ergele u Borikama (1903. god.), poljoprivredna proizvodnja se praktički nije unapređivala, stočarstvo je i dalje najvažnije zanimanje, iako ne u tolikoj mjeri kao ranije. Međutim, najveće promjene koje je unijela Austrougarska predstavlja gradnja suvremenije saobraćajne mreže. Tu izgradnju diktirali su, između ostalog, vojni razlozi ovog graničnog kraja. Tako je 1879. god. potpuno rekonstruiran stari karavanski put Sarajevo—Podromanija—Rogatica—Višegrad, a u 1883. dovršen je put Rogatica—Goražde. Ovakvu cestovnu mrežu zadržao je kraj i danas. Godine 1906. dovršena je i strategijska željeznička pruga do Uvca. Za vrijeme stare Jugoslavije niz uvjeta nije pogodovao razvoju naselja: Rogatica više nije imala granični položaj, prestalo je strategijsko značenje i potreba držanja vojne posade, (35) a začeci drvne industrije iz austrougarskog perioda nisu doživjeli odgovarajući napredak, iako je pilana postojala i dalje. Nova eksploatacija ugljena (od 1919. god.), rad ciglane i izgradnja željezničke pruge do Titovog Užica 1925. god. nisu značili mnogo za neki jači industrijski razvoj naselja. U II svjetskom ratu Rogatica je gotovo u potpunosti spaljena i njezina obnova počela je u izvanredno teškim uvjetima.

Suvremene karakteristike. Unatoč velikim uspjesima u poslijeratnom gospodarskom razvoju Rogatice i njene komune, ekstenzivna poljoprivreda je i dalje ostala glavna karakteristika. Tri visinska pojasa — stočarski (800—1100 m), stočarsko-ratarski (600—800 m) i oranični (480—600 m) pružaju raznolike, ali ipak ograničene mogućnosti. Agrarna prenaseljenost je izrazita i može se najuspješnije rješavati iseljavanjem. Zaposlenost u društvenom sektoru je mala (niti 2500 1965. god.) i teško je očekivati znatnije povećanje. Privreda općine je usitnjena, stupanj tehnologije nizak, a problemi plasmana nekih najvažnijih proizvoda komune (ugljen, kreč, vata, popluni, jastuci) nisu riješeni. Proizvodni kapaciteti su ili preveliki (»Konteks«-vata, popluni i jastuci), ili izra-

zito mali (rudnik ugljena »Mesići« **(36)** sa godišnjom proizvodnjom od oko 30.000 t). Nešto je povoljnija situacija u pogledu drvne industrije koja ima dovoljnu sirovinsku osnovu, ali još uvijek svaštarsku orijentaciju. Osim gospodarskih, Rogatica je uvijek vršila i neke administrativne funkcije, iako tek sa dolaskom Turaka, jer ranije nije bila centar boračke župe. Sa Turcima formira se istoimena nahija u vilajetu »Pavle i Kovač«, dok je od 1878. god. kotarsko središte. Iza oslobođenja konačno postaje samo općina u sarajevskom kotaru. U političko-geografskom smislu vrlo je zanimljivo da se općinske granice vrlo često poklapaju s reljefom ili riječnim tokovima.

Razvoj funkcija Rogatice odražen je i u kretanju broja stanovnika. Već 1895. ona ima oko 2500, a 1910. ima 3378 stanovnika. Pred II svjetski rat dostigla je preko 5.000 stanovnika, ali je iza rata taj broj opao na svega 67 stanovnika. Uspon iza rata je dosta brz, ali predratni brojevi još nisu dostignuti (1953. oko 2500, 1961. oko 3000 i 1966. oko 3500 stanovnika).

Podromanija i Vlasenica predstavljaju dva najvažnija cestovna raskršća regije. Ali, dok je uloga prvog u opadanju, budući će pravac Drinjača—Sarajevo zadržati samo lokalno značenje, a put za Višegrad ići vjerojatno dolinom Prače, dotle je saobraćajno značenje Vlasenice u porastu. Istina je da će pravac za Sarajevo igrati u budućnosti manju ulogu, ali će Vlasenica uvijek ostati ona gravitaciona tačka preko koje se sa visokih platoa Romanija—Javor izlazi prema Podrinju i Beogradu (preko Zvornika), Tuzlanskom bazenu (preko Zvornika ili Kladnja). Naročito veliku ulogu u regionalnom položaju Vlasenice ima modernizacija ceste Drinjača—Vlasenica—Kladanj, **(37)** koja je dio velikog tranzitnog pravca Beograd—Sarajevo. Novu ulogu raskršća dobiva širi prostor Vlasenice i zbog odvojka Milići—Srebrenica, koji je važan za izvoz drvne mase i naročito boksita.
Vlasenica ima vrlo specifičan i lokalan položa koji se razlikuje od svih ostalih naselja u regiji. To je položaj na rtasto izduženoj kosi koju sa sjevera okružju brežuljkasti tereni, a sa juga nekoliko stotina visoki, strmi i posumljeni odsjek Javora. Ovaj »karavanski položaj« ispod planinskog masiva vrlo je karakterističan pogotovo kad se uzme u obzir još rimska saobraćajna tradicija. Pitomiji i valovitiji tereni oko Vlasenice pripadali su srednjovjekovnoj župi Borač s istoimenim gradom, koji se spominje u XIII st. Ali unatoč dugotrajnom tranzitnom značenju Vlasenica se nije nikada razvila u značajnije naselje, iako je već za Austrougarske vršila ulogu kotarskog središta, budući da gospodarski razvoj nije bio potaknut izgradnjom željeznica, jačom eksploatacijom šume ili drvnom industrijom. Tek iza oslobođenja razvija se Vlasenica kao industrijski centar — samom naselju postoje: pilana (sa finalizacijom), poduzeće za proizvodnju sintetske i pamučne pozamanterije i elektrodistributivno poduzeće (1966. god.). Najvažnija je, svakako, drvna industrija koja, iako se nalazi na teritoriju vlaseničke općine djelimično pripada poduzeću »Jadar« u Zvorniku (pilana u Milićima, pogon finala u Vlasenici i pogon za uzgoj i eksploataciju šume u Vlasenici). Međutim, određene koristi u tome ostvaruje i vlasenička komuna zbog zapošljavanja svoje radne snage i doprinosa budžetima.

Najveće gospodarsko i uopće perspektivno značenje na teritoriju općine imaju rudnici boksita koji se nalaze u vapnenačkim slojevima na jugoistoku od Vlasenice, prema Drini, na teritoriju ne samo vlaseničke nego i srebreničke komune. Eksploatacija se vrši kod Paleža i Nazde putem dnevnog kopa, tako da je poslovanje vrlo rentabilno, iako je djelatnost u velikoj mjeri sezonska — ograničena zbog hladnoće, snijega i zamrzavanja rude, a odvoz dosta težak, dalek i sa potrebom pretovara. Skromna eksploatacija počela je već krajem 1950-tih godina, 1962. god. bila je nešto obimnija. 1963. god. proizvedeno je već oko 190.000 t, 1964. god. oko 220.000 t, dok je za 1965. god. planirano 260.000 t. Ukupne rezerve cijene se na cca 15,900.000 t, od čega A+B rezerve iznose 3,100.000 t. **(38)** Prema predviđanjima maksimalne varijante, 1970. god. trebalo bi proizvesti oko 500.000 t. boksita, i, tek tada, u slučaju daljnjih otkrivanja rezervi moglo bi se pristupiti proizvodnji glinice sa količinom bar od 200.000 t, što bi predstavljalo minimalni rentabilni ka-

pacitet. Današnja je proizvodnja namijenjena izvozu i to kamionima preko Milića i Drinjače u Mali Zvornik, gdje se vrši pretovar na željeznicu, dok se slijedeći pretovar na vodeni put vrši u Šapcu ili Vukovaru sa destinacijom u Zapadnoj Njemačkoj. Pored nastavka prospekcije na boksitima, vrše se istražni radovi i na manganu (kod Šekovića). Značajno je za Vlasenicu što ima ulogu regionalnog centra i što se odlikuje prilično kompletnim tercijarnim servisom.

Područje općine je gospodarski izrazito nerazvijen prostor, (39) koji vrlo malo učestvuje u ukupnoj proizvodnji nekadanjeg tuzlanskog kotara — 1963. god. sudjelovale su Vlasenica i druge planinske komune svaka sa manje od 5% u ukupnom društvenom brutto produktu tuzlanskog kotara. Sav predviđeni perspektivni gospodarski razvoj, koji se najviše odnosi na eksploataciju boksita, nije u mogućnosti da riješi pitanje otvorene i, naročito u poljoprivredi, latentne nezaposlenosti, zato je iseljavanje i u društvenim planovima predviđeno kao jedno od najvažnijih rješenja.

U izgledu naselja stalno se izmjenjuju četiri različita lica — imade orijentalnih i patrijarhalnih ostataka, austrougarskih javnih zgrada, starojugoslavenske malograđanske arhitekture, kao i novih objekata sagrađenih iz oslobođenja. Po ovakvoj fizionomiji Vlasenica se bitno razlikuje od Sokoca, Han Pijeska ili Rogatice, koji predstavljaj ugotovo posve nova naselja.

Vlasenica nema pogodnih uvjeta za razvoj stacionarnog turizma. Jedini atraktivniji sadržaj — crkva i manastir Lovnica kod Šekovića — isuviše su udaljeni od glavnog saobraćajnog pravca, tako da Vlasenica može vršiti samo određene usluge u tranzitu. Zbog toga je nužna izgradnja motela pogotovo zbog dovršavanja spojnog puta Vlasenica—Kladanj. Novi moteli predviđeni su još i u Olovu i Drinjači, dok onaj u Kladnju treba proširiti.

Rudarsko značenje Osata. Srebrenica je centralno i najvažnije naselje Osata u kojem se, istočnije (kod Sase), nalazi rudarsko područje; gospodarski najznačajniji dio regije. (Osat je prostor u zavoju Drine koji se približno podudara sa teritorijom srebreničke i bratunačke komune.) U ovom izrazito nerazvijenom poljoprivrednom kraju s malim mogućnostima zapošljavanja, izvanredno visokim postotokom nepismenog ženskog stanovništva, u uvjetima jake izolacije i udaljenosti od svih važnijih regionalnih saobraćajnica, nalazi se perspektivni rudarski centar koji ima veliko općejugoslavensko značenje.

Nerazvijenost kraja očituje se naročito u teškoćama zapošljavanja i nepismenosti. Stanovništvo nije mobilno, zbog čega je emigracija vrlo mala. Postotak nepismenog stanovništva iznosio je 1961. god. u prosjeku 44% (kod ženskog stanovništva 64,7%) u općini Srebrenica, a 44,2% odnosno 65,2% u općini Bratunac, što je iznad republičkog prosjeka. Dosta velika gustoća stanovništva i znatan broj muslimanskog življa rezultat su imigracije starih više od 100 godina: nakon oslobođenja Srbije, početkom XIX st., lijevu obalu Drine naselili su brojni muhadžiri, koji su očekivali skori povratak u Srbiju, do koga, međutim, nije došlo. Zbog toga je ovo stanovništvo ostalo ograničeno na male gospodarske izvore Osata, a to je prouzrokovalo sirmaštvo i nerazvijenost kraja. Planinski i gudurasti (40) pejzaž umanjuju mogućnosti za poljoprivrednu proizvodnju. Sijeno, krumpir i duhan su najvažniji robni proizvodi, dok žita ne zadovoljavaju potrebe. Reljef također utječe na teško otvaranje šumskih područja.

Sve do 1960-tih godina kraj je bio izrazito izoliran i nije izazivao nikakav interes. Za vrijeme Austrougarske nije bio u zoni izgradnje željeznice, a cestovno bio je samo terminus slijepog odvojka iz Podrinja i Bratunca. Austrougarski interes se ograničavao, uglavnom, na iskorišćavanje ljekovite vode Crnog Gubera, ali je kasnije i ta aktivnost prestala. Svoj preporod ovaj kraj doživljava tek početkom 1960-tih godina u vezi sa razvojem rudarstva.

Razvoj rudarstva. Prostor rudarske djelatnosti u Osatu predstavljalo je oduvijek područje oko Velikog Kvarca. Ovdje je u široj drinskoj paleozojskoj zoni u miocenu došlo do intruzija grandioritske magme pri čemu su nastala žična rudišta. Čitavi ovaj kraj obiluje karakterističnim toponimima (Kvarac, Olovine, Majdanski potok, Sase itd.). Eksploataciju su vršili, najvjerovatnije, već i Iliri, a sigurno su je nastavili Rimljani. U ovom kraju na području Gradina—Sase postojao je razvijeni rimski grad Domavia, u kojem je imao sjedište »procurator metallorum« za Panoniju i Dalmaciju. Međutim, rudarska djelatnost nije bila ograničena samo na lokalitet Gradina—Sase. Na »Tabuli Peutingeriani« navodi se i Argentaria, ali nije jasno da li je to današnja Srebrenica. Rudarstvo se obavlja u kasnom srednjem vijeku eksploatacijom rudišta bližih današnjoj Srebrenici, koja se spominje krajem XIV stoljeća. Veliko značenje imao je u Srebrenici i franjevački samostan koji je stradao krajm XVII st. U XV st. bogatstvo Srebrenice dosiže kulminaciju i oko nje se vode stalne borbe. Tako je od 1411. do 1463., tj. kada je definitivno zauzimaju Turci, Srebrenica bila jedanput u ugarskim, pet puta u srpskim, četiri puta u bosanskim i tri puta u turskim rukama. Proizvodilo se tvrdo olovo (»plumbum durum de Srebrenica«) sa dosta srebra i nešto antimona za razliku od mekog olova iz Olova (»plumbum dolce de Olovo«), zatim »glamsko srebro« sa zlatom, »bijelo srebro« s olovom i »plikosrebro« sa dosta troske. Za Turaka rudarstvo je konačno propalo — E. Čelebija ističe da u Srebrenici nema bezistana niti značajnijih građevina, budući da je to izoliran kraj u unutrašnjosti daleko od glavnih drumova.

Nakon konačne propasti rudarstva tokom XVI i XVII st., čemu su doprinijeli ne samo turska okupacija nego i općenita konkurencija priliva srebra u Evropu iz Novog svijeta, izgubila se u ovom kraju, osim u toponomastici, gotovo sva rudarska tradicija. Tek iza austrougarske okupacije počelo je 1880. god. poduzeće »Bosnia« vršiti rudarske istražne radove na mjestu nekadašnjih rimskih i srednjevjekovnih rudišta u prostoru oko masiva Kvarca (1014 m). (Olovine se nalaze na jugu, a Sase na sjeveroistoku.) Uspjeh je, međutim, izostao i nakon nekoliko godina radovi su napušteni. Jedino je malu eksploataciju vršila austrougarska vojna komanda od 1914. do 1917. god. Za srebreničko područje interesirao se 1928. god. britanski kapital (»The central european mines« iz Mežica), a također i njemački i američki poduzetnici. I za vrijeme II svjetskog rata vršili su Nijemci istražne radove, ali su partizanske akcije onemogućavale eksploataciju. Istražni radovi, koji su konačno rezultirali i otvaranjem rudnika sa flotacijom u području Gradina—Sase približno na mjestu glavnih rimskih radova, počeli su u većoj mjeri tek tokom 1950-tih godina, a 1961. god. počela je probna proizvodnja koja je uspješno nastavljena, tako da je 1966. počela izgradnja i »II faze« koju treba pustiti u pogon 1969. ili već 1968. godine. Proizvodnja rude je u slabom porastu ili stagnaciji. Dalje povećanje proizvodnje ovisit će najviše o proširenju rudnika. Godine 1965. proizvedeno je oko 165.000 t rude (oko 7700 tkoncentrata olova i oko 15.000 t koncentrata cinka), a sa predviđenim proširenjem kapaciteta dobivat će se oko 300.000 t rude, pa će, uz Trepču i Mežicu, »Srebrenica« postati naš najznačajniji proizvođač. Navedena tabela ilustrira kretanje ukupne jugoslavenske i srebreničke proizvodnje u posljednjih nekoliko godina.

Kretanje proizvodnje olovno-cinkove rude u Jugoslaviji i rudniku »Srebrenica« u razdoblju 1962—65. godine (u 000 t.)

Godina	SFRJ	»Srebrenica«	Učešće srebreničke u jugoslovenskoj proizvodnji (u %)
1962	2239	118	5,3
1963	2287	152	6,6
1964	2364	165	6,9
1965	2358	165	6,9

Izvor: »SGJ—1966« i podaci rudnika »Srebrenica«

Proširenje kapaciteta osniva se na A i B rezervama koje iznose 5,5 mil. t, dok ukupne ($A+B+C_1+C_2$) rezerve iznose 9—11 mil. t. Iz flotacije kraj samog rudnika izvoze se koncentrati do Malog Zvornika **(41)** odakle se koncentrati cinka upućuju u Šabac, a olova u Trepču. **(42)** Proizvodnja se normalno odvija i zimi, jer snijeg, uglavnom, ne ometa saobraćaj. Ova su dva industrijska središta, Šabac i Trepča, zainteresirana za razvoj srebreničkog rudnika, tako da će prvi uložiti sredstva za modernizaciju puta Srebrenica—Drinjača, a drugi za istražne radove. Izuzevši izolaciju i teške radne uvjete, ostali su uslova za eksploataciju dosta povoljni. Jedini je problem nedostatak vode za flotaciju. Jamske vode i potok Sasa zadovoljavaju današnje potrebe, ali će za »II fazu« biti potrebno da se izgrade brane i akumulacioni bazeni. Drugi je problem zatrovanost potoka Sase, što utječe i na vode Drine.

Razvoj rudarstva unio je bitne promjene u život Osata, nerazvijenog i patrijarhalnog kraja s malom mobilnošću stanovnika i malim mogućnostima zapošljavanja. Promjene se prvenstveno odnose na razvoj saobraćaja: izgrađen je put Srebrenica—Gradina—Sase, a modernizirat će se dionica Srebrenica—Drinjača. Kraj rudnika je izgrađena nova stambena kolonija relativno višeg standarda, dovršava se škola, postoji organizirana društvena prehrana; relativno dobra povezanost sa Srebrenicom i Bratuncem donekle razbija osjećaj izolacije. Broj zaposlenih u ovom kraju bitno je porastao: 1966. god. u rudniku je bilo oko 930 uposlenih, a realizacijom »II faze« primit će se još 300—350 novih radnika; nacionalni dohodak je porastao na 217.000 starih dinara po stanovniku 1965. god. *Povećanje zaposlenosti svakako je u ovom kraju najveće dostignuće standarda i socijalnog života uopće.* Ali uz radnu snagu vezan je niz brojnih i vrlo teških problema. **(43)** Tradicija organiziranog zajedničkog rada s određenim stupnjem potrebne discipline mala je ili nikakva, tako da se teško može govoriti o tipu industrijskih radnika — od broja zaposlenih koji prelazi 900, skoro 800 ih posjeduje zemlju — rad u rudniku ima prvenstveno za cilj ostvarenje dodatnih prihoda, kako bi se omogućilo kupovanje zemlje, budući da oko 33% domaćinstava općine ima posjede manje od 2 ha. Jaka je fluktuacija radne snage, naročito u pogonu »Jama« u kojoj je 1964. god. napustilo rudnik 254 radnika, a 1965. god. 151 radnik. Karakteristično je da najveći broj radnika koji radi u »Jami« ujedno posjeduje i zemlju. Uvjeti rada su teški i opasni, a ishranjenost, iako se poboljšava, nedovoljna je. (Sada se već u velikoj mjeri troše i konzerve, što ranije nije bio slučaj.) Međutim, najveći problem predstavlja opasnost od oboljenja (silikoza), koja je danas bitno umanjena uvođenjem mokrog bušenja, kao i dnev-

ne migracije u kojima se gubi 4—5 sati. Dnevne migracije zahvaćaju ukupno 39 naselja. Najviše radnika dolazi iz Srebrenice (121), Sasa (116), Obada (95), Voljevice (79), Potočara (73), itd. Uzevši u obzir sva naselja iz kojih u rudniku radi 20 ili više zaposlenih, ukupni broj dnevnih migranata iznosi oko 650.

U uvjetima teškog i opasnog rada, dugih dnevnih putovanja i interesa koji su više vezani uz zemlju negoli rudnik, otuđenost je izrazita. Međutim, koristi koje od rudnika ima čitav kraj općenito se priznaju i spremno ističu — prosječne zarade porasle su sa 40.000 st. din na 64.000 st. din u 1965. god. Standard rudara je ipak najviši — oni grade nove kuće, kućni im je inventar najraznolikiji. Skraćenje radnog tjedna (na 42 h), poboljšanje prijevoza i smanjenje opasnosti od silikoze (što je već i postignuto), glavni su faktori čvršćeg vezivanja radne snage uz rudnik. Industrija i rudarstvo su najvažnije privredne grane u komuni — od 2575 zaposlenih (1966. god.) u tim granama je zaposlen 1031 čovjek. Drvna industrija je po važnosti na drugom mjestu, a za njom dolaze proizvodnja obloga za kočnice i građevinska djelatnost.

Osat je još prije kratkog vremena biv svakako najizoliraniji i najnerazvijeniji dio regije. Međutim, novijim razvojem situacija se znatnije promijenila. Ne samo da je Srebrenica posve poprimila fizionomiju gradskog središta i razvila kompletne tercijarne funkcije, nego su u okolici nastale nove manje naseobene jezgre: Gradina-Sase uz rudnik i Han Jadar vezan uz eksploataciju šume.

Ovim sve gospodarske i sirovinske vrijednosti kraja nisu nabrojene — kod Potočara radi kamenolom, kod Podravna ima boksita, a kraj Bratunaca kaolina koji se eksploatira. Ne treba izostaviti ni turističko značenje kraja vezano uz ljekovito vrelo Crni Guber koji ima uvjeta za stacionarni turizam, kao i lovačke terene uz Sušicu čija se atraktivnost može kombinirati s novim drinskim jezerom uzvodno od Perućca. Međutim, turističke mogućnosti Srebrenice su dosta male, budući da se grad ne nalazi ni na kakvom značajnijem saobraćajnom pravcu.

Po svom izgledu Srebrenica je danas moderno naselje koje ima dosta nepovoljan položaj. Tome doprinosi i to što je stiješnjena u uskoj dolini. God. 1966. riješen je jedan od najvažnijih komunalnih problema: izgrađen je vodovod koji može zadovoljavati daleko veći broj stanovnika od onog koji postoji.

Područje Osata podijeljeno je danas između dvije općine (Srebrenica i Bratunac) za koje je očito da pripadaju istoj ekonomsko-geografskoj cjelini, što bi uslovljavalo njihovo ujedinjavanje, pogotovo kad se ima u vidu relativno mali broj stanovnika. U tom pogleru je, zasada, zbog njegove izrazitije komunikativnosti, položaj Bratunca nešto povoljniji. Međutim, srebrenički dio je ekonomski daleko jači, a izgradnja puta za Skelane i Bajinu Baštu daće Srebrenici karakter saobraćajnog raskršća, smještenog upravo u središtu mikroregije, sa saobraćajnim odvojcima za Bratunac, Bajinu Baštu i Vlasenicu.

Kao i dolina Praće, i **Podrinje** predstavlja granični prostor kojemu jedan veliki, u prošlosti i danas vrlo značajni riječni tok i nekoliko većih naselja u Bosni i Srbiji (Višegrad, Bajina Bašta, Rogačica, Bratunac, Ljubovija), kao i impresivni zahvati u prirodnu sredinu, daju karakter posebne mikroregionalne cjeline. Naročito u djelu između Perućca i zvorničkog Prosjeka, gdje su strane blažih padina (ovisnost normalne doline o nepropusnom permokarbonskom sastavu), a dolina šira i gdje ima više, čak i korespodentnih, naselja (Bratunac—Ljubovija), dolina Drine, iako fungira kao republička granica vrši u najnovije doba ulogu spajanja Bosne i Srbije. U mnogome ovo

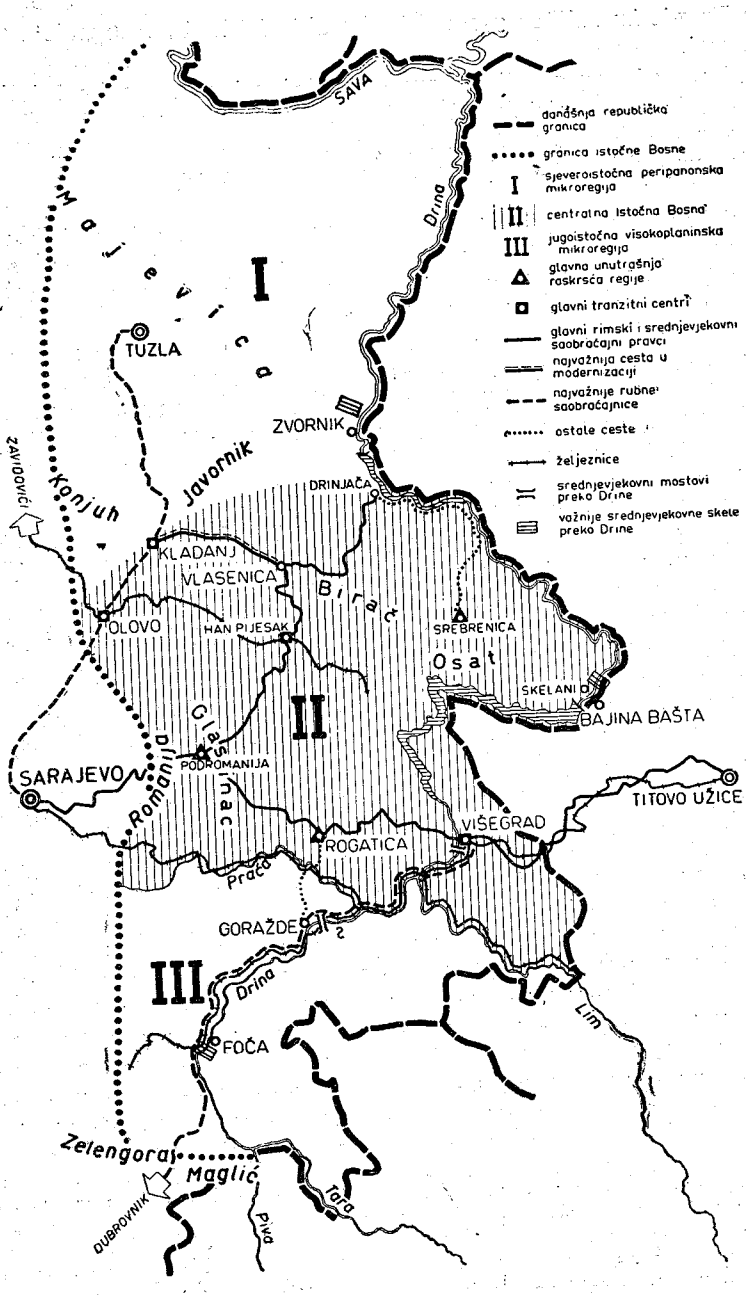
županje proširenje ima slične geografske karakteristike i slične uvjete za gospodarski razvoj.

Pored navedenog graničnog značenja Drine i općih saobraćajnih karakteristika, posebno treba istaknuti razlike u saobraćajnoj ulozi Podrinja u klisurastom vapnenačkom i županjem **(44)** permokarbonskom dijelu. U općenito teže prohodnom dijelu uzvodno od Perućca Drina je sve do austrougarske izgradnje željeznica bila samo tok koji se prelazilo na nekoliko mjesta. Nizvodnije, reljef je omogućavao i uzdužne saobraćajnice i s lijeve i desne obale. Prodor Turaka bitno je utjecao na značenje prijelaza preko Drine u srednjem i donjem toku, a kasnije je razvoj modernijeg cestovnog saobraćaja u XIX st. utjecao u povoljnijim dijelovima na uzdužnu izgradnju drinskih saobraćajnica, kojih je paralelizam sa obje strane Drine bio utjecan malim brojem mostova i graničnom ulogom. Prije provale Turaka veće su značenje imali prijelazi preko Drine u gornjem toku kod Foče. Međutim poslije prodora Turaka težište interesa prenosi se više prema sjeveru — sada su važniji prijelazi kod Goražda, Višegrada i Zvornika. Među njima se isticao uvijek naročito Višegrad, iako se spominje da most preko Drine nije postojao samo ovdje. **(45)**

Most je doprinio da se između svih drinskih naselja centralne Istočne Bosne najviše izdvojio upravo **Višegrad.** Naselje se spominje vrlo kasno — tek 1448. god. što je i razumljivo kad se ima u vidu da je ono vezano uz funkciju prijelaza preko Drine, značajnu naročito od XVI st. Do turskog razdoblja važniji je bio grad Dobrun na putu između Vrhbosne i Raške. Međutim, unatoč ulozi koju je vršio Most, Višegrad se nije razvio u značajnije naselje, iako je bio položen na važnom carskom drumu i imao lokalne topografske uvjete za širenje. Ni uloga turskog vojnog uporišta prema Srbiji (početak XIX st.), kao ni funkcija austrougarskog pograničnog mjesta (krajem stoljeća) nisu značili mnogo. Tek su izgradnja željeznice 1906. god. do Vardišta i razvoj industrije unijeli veće promjene (drvna industrija, industrija terpentina koja je 1933. god. prenesena u Dobrun, a iza oslobođenja ponovno u Višegrad). Za vrijeme stare Jugoslavije Višegrad je dobio i vojnu industriju (proizvodnju avionskih bombi, što je bilo, i ostalo, u skladu sa težnjom lokacije vojno-industrijskih preduzeća u centralnom planinskom i relativno teže pristupačnom prostoru države. Industrija se naročito razvija iza II svjetskog rata. I dalje postoji drvna industrija, a razvijaju se: kemijska (kolofonij, boje, terpentin i dr.), tekstilna (konfekcija) i metalska industrija (alati, peći i dr.). Eksploatiraju se granit i vapnenac, a istočnije, prema Mokroj Gori, i oko 10—12.000 t nisko procentne željezne rude (25—30% metala) sa oko 1% nikla. Ruda se transportira u Ilijaš i Vareš. Rezerve na zapadnim padinama zlatiborskog masiva iznose preko 100 mil. t, ali problemi tehnologije ovakvih ruda još nisu riješeni. **(46)**

Zaposlenost u komuni je vrlo mala (oko 2.800 1965. god.). Najviše je zaposlenih u drvnoj i kemijskoj industriji. Kraj je u cjelini nerazvijen (nacionalni dohodak 1965. iznosio je oko 109.000 st. din.), ali je mobilnost stanovništva, relativno, dosta velika. Sezonske i stalne emigracije dosta su izražene. Unatoč županim karakteristikama, velik je problem snabdijevanje poljoprivrednim proizvodima, koji dolaze iz peripanonskih dijelova zapadnog Pomoravlja.

Velike mogućnosti kraja leže u **razvoju turizma**, a atraktivnosti su vezane uz Most, ribolov, splavarenje i Višegradsku banju. Međutim, broj posjetilaca je vrlo malen, a 1965. god. čak je i nešto opao. Pri tome treba spomenuti da će estetski kvaliteti najvažnije atrakcije, čuvenog Mosta na Drini, biti znatno umanjeni podizanjem nivoa ujezerene Drine zbog brane kod Perućca.

Skica 3.

Osnovi ekonomsko-geografski inventar središnjeg dijela Istočne Bosne

Bitna je karakteristika ove regije — izuzevši šumarstvo — periferni položaj glavnih sirovinskih bogatstava, energetskih zvora, najvažnijih naselja i interregionalnih saobraćajnica. Naročito je karakterističan položaj regije između tri gospodarski mnogo raziijenije cjeline — Tuzlanske kotline, Sarajevsko-zeničkog i zapadnog Pomoravlja

Najimpresivniji zahvat u prirodnu sredinu u centralnom dijelu Istočne Bosne izvršen je upravo na Drini: kod Perućca je podignuta brana koja je ujezerila Drinu uzvodno sve do Višegrada, kao i hidroelektrana »Bajina Bašta« sa godišnjom proizvodnjom od preko 1,6 milijardi KWh. Uz Zvornik, Kokin Brod i Bistricu to je četvrta hidrocentrala u slivu Drine. Kao turistička atrakcija novo će jezero imati veće značenje za Srbiju negoli za Bosnu, s obzirom na blizinu Titovog Užica i novu bolju povezanost Sarajeva s morem.

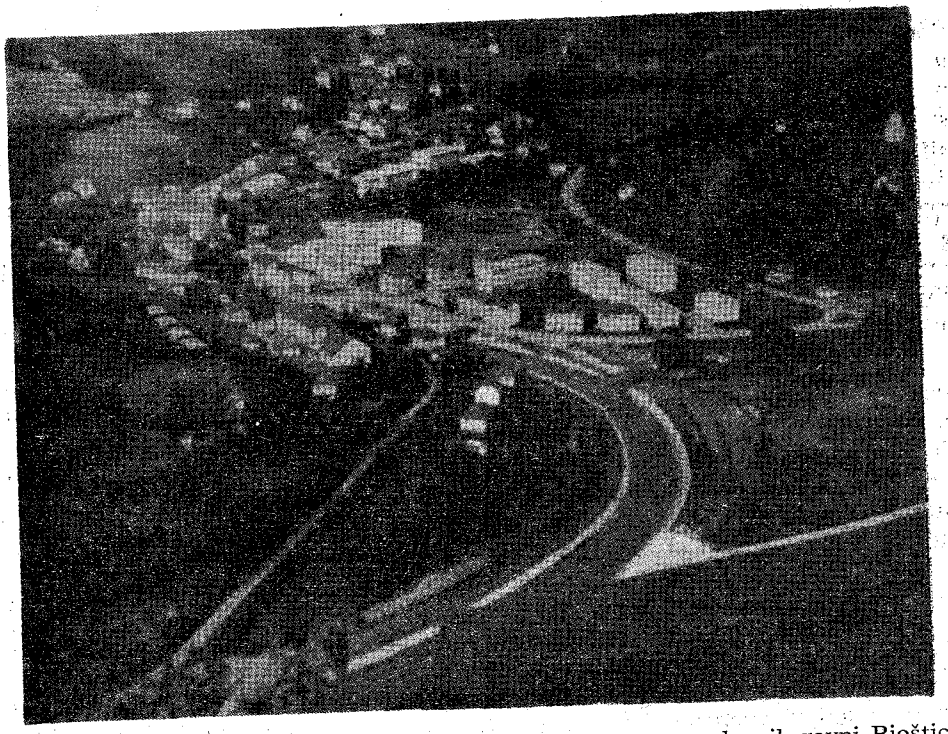
Kladanj je rubno naselje regije koje uz Olovo ima najbolje saobraćajne veze u ovom prostoru. Nekada ovo područje nije izazivalo veći interes, jer je bilo izolirano gustom šumom. Naselje se spominje vrlo kasno, tek početkom XVIII st. Za vrijeme Austrougarske kroz Kladanj prolazi cesta iz Tuzle za Olovo, **(47)** ali je uska željeznica (od Živinica) potpuno dovršena tek iza oslobođenja. Godine 1965. dolazi do najvećih promjena u saobraćajnim karakteristikama ovog kraja: dovršava se moderni put Sarajevo—Tuzla i demontira željeznička pruga, što bitno mijenja gravitacione odnose. Nekadanja gravitacija prema Tuzli zamjenjuje se onom prema Sarajevu, dok se drvna masa, koja je nekad upućivana u Živinice i Zavidoviće (preko Olova i uske pruge), sada, uglavnom, prerađuje na licu mjesta.

Godine 1965. dovršava se rekonstrukcija Šip »Sokoline«, čiji su pogoni locirani uz cestu nešto sjeveroistočnije od Kladnja. Rekonstruirani će pogoni proizvoditi rezanu građu, brodski pod, građevinsku stolariju i dr. Ali unatoč finalizaciji sječa je još uvijek veća od prirasta. Nova cesta u masiv Konjuha (za Haluge) poboljšat će snabdijevanje sirovinama. Osim drvne, u Kladnju radi još i tekstilna industrija (pamučna, sintetička i vunena trikotaža). Međutim, sve su to mali pogoni, jer u industriji, rudarstvu i šumarstvu nije zaposleno (1965. god.) ni 1200 ljudi. **(48)** Kao i u ostalom većem dijelu regije, i ovdje nailazimo na slične gospodarske probleme: sječu koja prelazi prirast, nedovoljno korištenje industrijskih kapaciteta, odliv novca, deficitarnost u poljoprivrednim proizvodima i opadanje ovčarstva, koje je posljedica zakonom smanjenih površina pod šumskom ispašom. Tranzitne **(49)** i industrijske funkcije najviše doprinose razvoju koji se očituje i u izgledu samog naselja: orijentalni tragovi su, osim džamija, u velikoj mjeri posve nestali, iako treba još mnogo učiniti za konačno urbanističko i komunalno rješenje grada. Grad inače ima prikladan položaj u maloj kotlinici okruženoj šumom. Sretna je okolnost što teški tranzit obilazi naselje, budući da je cesta Sarajevo—Tuzla trasirana njegovim rubom.

Najveću perspektivu za razvoj Kladnja predstavlja eksploatacija i prerada magnezita. Sjeverozapadno od Kladnja, u masivu Konjuha, koji je još vrlo slabo istražen, pronađeno je do sada oko 1,700.000 t A+B rezervi magnezita kvalitetnijeg i od goleškog. Probni pogon već funkcionira, a 1967. god. treba da počne puna eksploatacija. Oko 250 zaposlenih proizvodit će na dnevnom kopu i šahtama oko 40—50.000 t magnezita od čega će se u Kladnju dobivati oko 15.000 t sintermagnezita. Izvoz će se obavljati kamionima direktno u luku Ploče. Okolica Kladnja ima uvjeta i za lovni turizam, koji još nije komercijaliziran.

Za razliku od Kladnja, **Olovo (50)** je vrlo staro naselje koje se spominje u drugoj polovici XIV st. kao rudarski centar sa kolonijom Sasa, Dubrovčana, Splićana, Zadrana i Korčulana. Rudarska djelatnost nastavljena je i za vrijeme Turaka sve do sredine XVII st., a kasnije nije obnavljana. Olovo je u sred-

njem vijeku značajno naselje sa burgom i podgrađem (»Gornje Olovo«), važan franjevački samostanski centar uz poznatu crkvu Sv. Gospe olovske. Olovo se po svojim funkcijama historijski isticalo kao vrlo jak katolički hodočasnički centar, a tu ulogu je djelomično zadržalo i danas. Okolni rudnici pripadali su najprije kralju, a zatim Rađenovićima i Turcima.

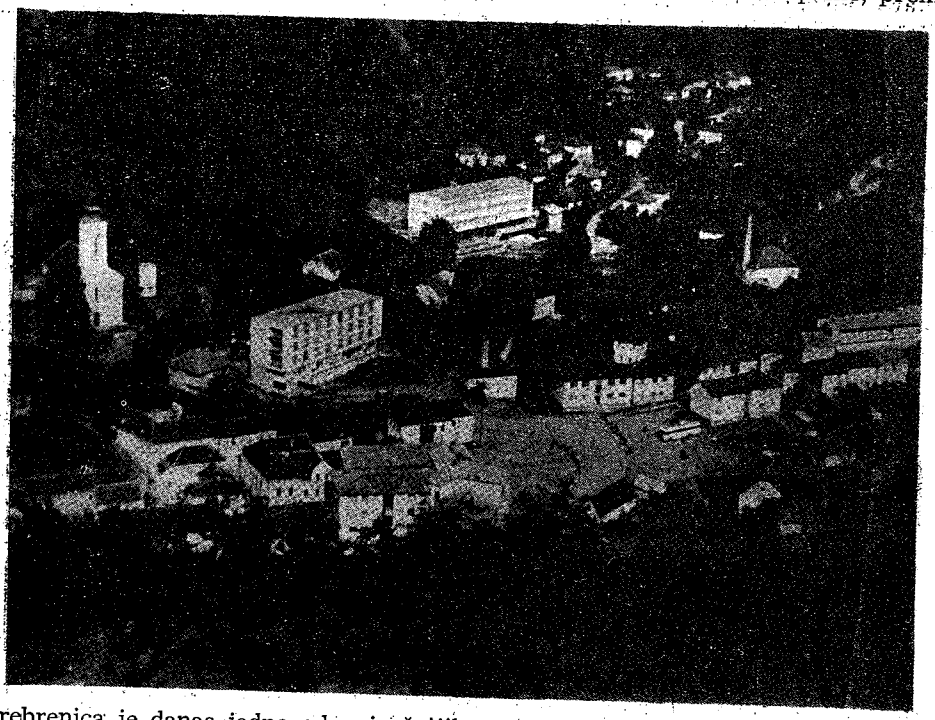

Lokalni geografski položaj Olova vrlo je nepovoljan zbog poplavnih ravni Bioštice i Stupčanice čiji je sutok danas već regularan. Na slici se vidi Donje Olovo koje se razvija od početka XX st. u vezi s izgradnjom željezničke pruge. Oko kolodvora je nastao stariji austrijski dio (u pozadini), dok se u blizini razvija suvremeno naselje slobodno stojećih objekata. Ostala dva dijela naselja — orijentalno i patrijarhalno Gornje Olovo, podgrađe olovskog grada i centar nekadašnjeg katoličkog samostana, kao i industrijski dio u Olovskim Lukama, ne vidi se na slici. Posebno treba uočiti položaj naselja u dobro ozelenjeloj župnoj kotlini formiranoj u nepropusnim stijenama.

Lokalni i regionalni položaj naselja bili su vrlo povoljni, budući je Gornje Olovo izbjegavalo poplavnu aluvijalnu ravan na sutoku Bioštice i Stupčanice, a udaljenost od doline gornje Bosne nije bila velika. Nakon opadanja rudarstva (XVII st.) i spaljivanja samostana (početak XVIII st.), značenje Olova opada. U suvremenijem gospodarskom razvoju za vrijeme Austrougarske Olovo je bilo samo tranzitna tačka, zato što se ovdje 1890-tih godina gradi željeznička pruga Zavidovići—Olovo—Han Pijesak, koja je doprinosila razvoju drvne industrije u Zavidovićima. Za Turaka još nema ceste (osim između Olova i Olovske Luke), a krajem XIX st. cesta iz Tuzle prema Sarajevu doprla je samo do Olova, tako da je tek 1930-tih godina ostvarena veza sa Sarajevom. Tek se u novim uvjetima iza oslobođenja Olovo razvija kao glav-

ni industrijski centar: sa mlinom, izradom konfekcije i naročito drvnom industrijom, koja ima veliko značenje pogotovo od svoje modernizacije 1966. godine. Šumsko-proizvodno područje Olova (35.104 ha) relativno je veće vrijednosti, budući da ima 33.311 ha visokih šuma, a odnos četinjača i lišćara je 60 : 40. **(51)** Plan za podizanje tvornice celuloze, ambalažnog papira i ciglane nije ostvaren, a pitanje investiranja u pogone za drvno brašno **(52)** još nije riješeno.

Unatoč relativno maloj gustoći stanovništva, dosta je velik pritisak radne snage zbog visokog prirodnog prirasta (32,5‰, Ø 1953—1961) i malih vrastitih gospodarskih mogućnosti, pogotovo u ekstenzivnoj poljoprivredi u kojoj je ukupno 2927 domaćinstava (1961. god.) ima samo 461 poljoprivredno, a čak 1523 mješovitih domaćinstava. Izvjesne ekonomske mogućnosti Olova leže u korištenju turističkih sadržaja (ljekovita termo-mineralna banja), a naročito u eksploataciji azbesta. **(53)** Osim azbesta, pronađen je i magnezit čija bi se eksploatacija, međutim, prepustila kladanjskoj općini. Istraživanja azbesta, koji bi se u cjelosti eksploatirao na teritoriju olovske općine, preki-

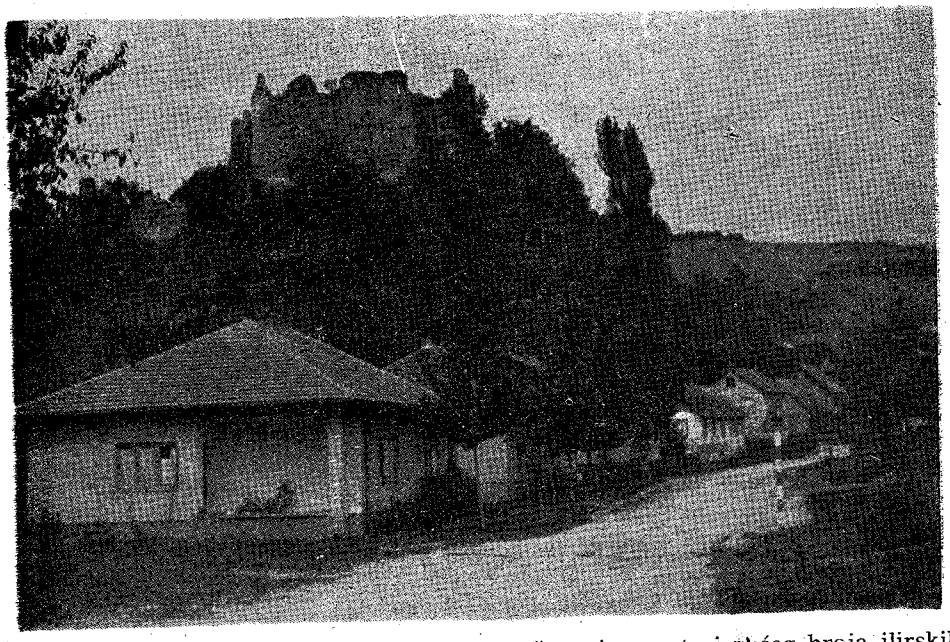

Srebrenica je danas jedno od najvažnijih naselja regije zahvaljujući novoj rudarskoj eksploataciji na području Gradina—Sase. Ali Srebrenica se razvijala i u austrougarskom razdoblju u vezi s korištenjem Crnog Gubera, dobivanjem zemljanih boja i u vezi sa svojim administrativnim funkcijama. U izgledu grada izmjenjuju se različite karakteristike — paralelno egzistiraju džamija i pravoslavna crkva, austrougarska i suvremena arhitektura. Velik je nedostatak stiješnjenost naselja reljefom, tako da je ono zapravo cestovnog tipa, izduženo u smjeru sjeverozapad-jugoistok s jednim odvojkom prema Guberu. Iznad grada dominiraju ostaci dvaju srednjevjekovnih burgova, tako da Srebrenica ima zapravo karakter podgrađa. Na slici se vidi jedan od dvaju centralnih trgova i izdužena mahala prema Guberu, rezidencijalno, svakako, najprijatniji dio naselja.

nuta su zbog nedostatka sredstava. Pri tome se interes vareške komune nije mogao iskoristiti, budući dnevni kop željezne rude u Varešu ima velike probleme sa rješenjem pitanja odlaganja jalovine.

Najveći komunalni problem Olova predstavljaju poplave, zato što vode Stupčanice i Bioštice ne mogu uvijek otjecati kroz nizvodniju sutjesku. Gornje Olovo, čiji je položaj viši, poplave nekada nisu zahvaćale. Ali od početka XX st. kada naselje silazi u aluvijalnu ravan, poplave su nekoliko puta, a naročito 1965. g., zahvatile Donje Olovo. Regulacija tokova predstavlja ogroman teret za ovu nerazvijenu komunu. Od ukupnih ulaganja u stambeno-komunalnu djelatnost (474 mil. st. din) u 1966. godini predviđa se utrošak od 342 mil. st. din za regulaciju tokova.

Dolina Prače je južno granično područje regije. Ona predstavlja većim dijelom kompozitnu kanjonsku klisuru usječenu u vapnencima, zbog čega je teško prohodna pa nikada nije mogla vršiti ulogu saobraćajnice. Prohodnost klisure Prače ostvarena je tek u austrougarskom razdoblju izgradnjom željezničke pruge duž čitavog toka, dok cesta prolazi samo od Sarajeva do Renovice — nizvodnije prema Goražde izbjegnuta je klisura. Tek u najnovije doba razmatra se mogućnost iz-

Na dnu i po rubovima glasinačke zaravni sačuvani su ostaci većeg broja ilirskih gradina. One su pretežno imale funkciju refugiuma, ali su mogle biti i stalno nastanjene. Gradine na brežuljkastom rubu koristile su i posebne prirodne pogodnosti — dominirajući položaj na izdvojenom uzvišenju, težu pristupačnost i dobru preglednost. Slika prikazuje ostatke gradine zvane »Zidine« oko 5 km sjevero-sjeveroistočno od Sokoca na koti »Grad« (1.000 m) iznad ceste za Knežinu. Dobro se vidi kružni oblik gradine promjera nekoliko desetaka m. Razvaline zida široke su 5—6 m, visoke oko 2 m. Megaliti i obrađeno kamenje nisu viđeni, ali se može pretpostaviti da se nalaze u temeljima. Gradina ima sve tipične karakteristike i predstavlja neobično zanimljiv i vrijedan, iako vrlo slabo poznat, historijski spomenik

gradnje ceste čitavom dužinom doline Prače, ali je, izgleda, trasa ostalih predloženih pravaca povoljnija — sjevernije za Višegrad (preko Rogatice), ili južnije za Goražde (preko Pala) i Foču (preko Kalinovika). Navedeno upućuje da je historijsko značenje Prače, i nedalekog burga Pavlovića bilo više vezano uz karavanske saobraćajnice u smjeru sjever-jug, negoli uzdužno riječnim tokom. Trg Prača bio je u sferi dubrovačke trgovine, a to je i razumljivo kad se uzme u obzir njegov položaj između Dubrovnika i sjevernih rudarskih centara (Srebrenica, Olovo).

Današnje značenje klisuraste doline Prače je vrlo malo. Izrazita izolaciona funkcija doprinijela je da njen tok djelimično bude i granica političko-teritorijalnih cjelina. U manjim proširenjima kanjonske doline nastalo je nekoliko naselja bez većeg značenja (Podgrab, Prača, Renovica). Vrelo je kaptirano za vodovod Sarajeva, a izgrađena je svega jedna manja hidrocentrala, iako su mogućnosti za jeftino dobivanje elektroenergije vrlo povoljne.

Napomene

1. Autor se posebno zahvaljuje predstavnicima odgovarajućih općina na pomoći prilikom obilaska terena 1966. god.
2. To je područje nekadanjih »Kraljevih zemalja« (»Historijski atlas« — »Učila«, Zagreb, 1954., karta broj 39).
3. Posvemašnje uništenje visokih šuma čistom sječom ne znači ujedno i stvaranje kulturnog pejzaža, nego, obratno, uništenje njegovih gospodarskih i estetskih vrijednosti i njegovu opću dehumanizaciju.
4. Još jedna velika drinska paleozojska zona nalazi se uzvodnije, približno između Šćepan Polja i Goražda.
5. *G. Filipovski, M. Ćirić:* »Zemljišta Jugoslavije« — Beograd 1963. *V. Nejgebauer, M. Ćirić, M. Živković:* »Komentar pedološke karte Jugoslavije 1 : 1,000.000« — Beograd 1961. (Rendzine su plitke skeletne karbonatne crnice na vapnencima.)
6. Procjena za 30. VI 1965. (»SGJ — 1966«.)
7. U ovom se kraju spominju hajduci: Starina Novak, Deli Radivoje i Dijete Grujica.
8. Najniži mortalitet ima zapravo općina Han Pijesak (5,4‰).
9. *S. Ćirković:* »Istorija srednjovjekovne bosanske države« (»Srpska književna zadruga« — Beograd, 1964., strana 287).
10. U to ubrajamo općinsku skupštinu, sud, katastar, gruntovnicu, zdravstvenu i veterinarsku stanicu, banku, PTT, biro za zapošljavanje, filijale zavoda za socijalno osiguranje, škole itd.
11. Podaci se ne mogu sasvim uspoređivati, budući da se ne odnose samo na ostvarene nego, ponegdje, i na planirane vrijednosti. Međutim, kao određena ilustracija, oni su dovoljno reprezentativni, a potječu iz službenih publikacija općinskih skupština.
12. O razvoju starog rudarstva vidi više u radovima *K. Jirečeka* (»Trgovački drumovi i radnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku« — Sarajevo 1951.), *D. Kovačević* (»Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni«. »Naučno društvo BiH«, Djela, knjiga XVIII, Sarajevo 1961.), i *V. Simića* (»Istorijski razvoj našeg rudarstva« — Beograd 1951).
13. »Neka aktuelna pitanja daljeg razvoja nedovoljno razvijenih područja u SR Bosni i Hercegovini« — »Politička biblioteka« broj 13. Sarajevo 1965., strana 21).
14. Ibidem, strana 32.
15. O razvoju industrije prije stvaranja stare Jugoslavije vidi više kod *K. Hrelje* (»Industrija Bosne i Hercegovine do kraja I svjetskog rata« — »Ekonomska biblioteka« knjiga broj 15, Subotica 1961.).
16. To je rezultat činjenice da na istom šumsko-privrednom području participira najčešće i po nekoliko općina, koje onda vrše eksploataciju i na tuđem teritoriju.

17. »Industrijsko-poljoprivredni kombinat Sarajevo« formiran 1963. god. ujedinjuje među svojim proizvodnim kapacitetima i ergelu Borike kod Rogatice i pogon u Sokocu.

18. »Osnovni zakon o šumama« (»Sl. list br. 26/1965.«) zabranjuje u čl. 32, između ostalog, i pašu, brst, kresanje lisnika, skupljanje šušnja i mahovine.

19. Zanimljivo je da neki kartografski izvori uopće ne navode ovu saobraćajnicu, iako je njezino postojanje danas već općenito prihvaćeno (»Römische Strassen und Andsiedlungen in den Ländern der Österreichisch — ungarischen Monarchie«, Blatt 5,6, (bez godine izdanja.)

20. *Benac, Čović, Pašalić, Basler, Miletić, Anđelić:* «Kulturna istorija Bosne i Hercegovine« (»Veselin Masleša« — Sarajevo 1966., strana 219).

21. »Sto godina železnica Jugoslavije« (»Zbornik članaka povodom stogodišnjice železnica Jugoslavije«, Beograd 1951.).

22. *Dukić, Kostić:* »Saobraćajni i ekonomski efekti rekonstrukcije i modernizacije puta Beograd—Dubrovnik« (»Saobraćajni institut« — Beograd 1966.).

23. Zagreb-Bihać—Lička Kaldrma (ispod 700 m)—Split.

24. *D. J. Deroko:* »Drina«, Novi Sad 1939.

25. Zanimljivo je da »Spisak registrovanih spomenika kulture i objekata prirode na području sreza sarajevskog«, »Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR BiH« — Sarajevo, (bez godine izdanja), među nizom značajnih spomenika uopće ne spominje nekropole sa stećcima (!).

26. *A. Benac:* »Olovo« (»Srednjovjekovni nadgrobni spomenici« — sveska II, Savezni zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1951., *Ć. Truhelka:* »Gromile na Glasincu« — (»Glasnik Zemaljskog muzeja BiH« — Sarajevo 1889/I strana 23).

27. »Ugostiteljstvo i turizam 1965.«, »SZS«, Statistički bilten, 413/66.

28. O nekadanjoj organizaciji saobraćaja i rasporedu starih hanova vidi više kod *H. Kreševljakovića.* »Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini« (»Naučno društvo BiH« — Djela, knjiga VIII, »Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka« — Sarajevo 1957.). Na ovoj saobraćajnici nalazi se nekoliko hanova: Han Mokro, Han Pijesak, Han Pogled i dr. U centralnoj istočnoj Bosni hanove spominje i *E. Čelebi* — u Srebrenici, Vlasincu, Višegradu i Novoj Kasabi.

29. »Analiza mogućnosti razvoja privrede i društvenog standarda općine Sokolac u 1966. god.« — (»Općtinska skupština Sokolac« — 1966.)

30. »Analiza o kretanju privrede i društvenih službi za 1966. god.« — (»Skupština općine Han Pijesak« — 1966.)

31. U rogatičkoj općini (664 km²) oko 80% teritorija spada na planinsko zemljište sa visinom od 800—1900 m.

32. Hak je vrsta feudalnog nameta, tj. zbir godišnjih davanja (1/3 prinosa poljskih usjeva). Kao naturalna renta onemogućavao je intenzifikaciju poljodjelstva, jer je pogađao ukupni prinos.

33. O naselju vidi detaljnije u monografiji »Rogatica« — (»Svjetlóst« Sarajevo 1966., str. 1—27.)

34. Izlaz na željezničku stanicu Međeđa i novu drinsku cestu sa puta Rogatica—Višegrad.

35. Osim u Rogatici, vojne su posade stacionirale još i u Podromaniji i Praći.

36. Ugljen ima 3.700 cal, sadrži 30% pepela i 21% vlage. Rezerve od svega 1,6 mil. t ne mogu biti povoljna perspektiva.

37. Od Vlasenice do Kladnja cesta je izgrađena krajem 1966. god.

38. »Osnovne projekcije i pravci razvoja sreza Tuzla 1964—1970. god.« — (»Zavod za regionalni plan i analize« — Tuzla 1964.)

39. Analiza društvenih planova općina i njihove razvijenosti« — (»Zavod za plan« — Tuzla 1963.)

40. Pod pojmom gudure može se podrazumijevati jedan oblik normalnog reljefa, tj. riječna ili potočna dolina nastala na nepropusnoj podlozi, čije strane nisu ogoljele i nisu toliko strme kao kod sutjeske ili klisure.

41. Pretovarom boksita i koncentrata cinka i olova postaje željeznički terminus u Malom Zvorniku sve značajniji u robnom prometu.

42. Od izvoza se odustalo zbog povećanih domaćih potreba.

43. *Hadžijahić, Nestić, Sabljak, Vučelić:* »Izostajanje s posla u rudniku olova i cinka »Srebrenica« sa posebnim osvrtom na međuljudske odnose i samoupravno uređenje radne organizacije« (»Institut za društveno-pravljanje« — Sarajevo 1966.)

44. Dolina Drine između Drinjače i Bajine Bašte je izrazito župna, lako prohodna i dobro ozelenjela. Na padinama mjestimično su vrlo aktivni procesi torencijalnog naplavljivanja. Raštrkana naseljenost, kukuruz i ekstenzivno voćarstvo daju glavnu karakteristiku agrarnom pejzažu.

45. U svom poznatom radu »Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u Srednjem vijeku« — (Sarajevo 1951.), *K. Jiriček* spominje da se kod Goražda, oddnosno utvrde Samobora, prelazilo preko Drine čamcem, ali je 1568. godine, dakle nešto prije izgradnje Sokolovićevog mosta u Višegradu, sagrađena kamena ćuprija, čijih se pet stupova u vodi još vidjelo sredinom druge polovice XIX stoljeća. (!)

46. *Durić, Vukojević, Mandić:* »Studija izvršenih tehnološko-geoloških ispitivanja ruda Vardišta i koncepcija daljeg rješavanja« (»Institut za metalurška ispitivanja« — Zenica, 1964.).

47. Još do gotovo 1900. god. cesta prema jugu dopirala je praktički samo do Olova.

48. »Analiza privrednih kretanja za 1965. god. i mogućnosti razvoja za 1966. god. na području opštine Kladanj (»Skupština opštine Kladanj«, 1966.).

49. U Kladnju postoji hotel koji treba proširiti; 1966. god. dovršena je benziska stanica.

50. *M. S. Filipović:* »Varošica Olovo s okolinom« (»Narodna misao«, Beograd, 1934.); »Program za urbanistički plan Olova« (»Urbanistički zavod grada Sarajeva« knjiga I i II, Sarajevo 1966.).

51. »Šumsko-industrijsko preduzeće »Stupčanica« — Olovo, plan gazdovanja za 1966. god.« — (Olovo, 1966.)

52. Drvno brašno se koristi u industriji plastičnih masa kao materijal za punjenje, u industriji eksploziva, za fino brušenje stakla itd. Osim Olova, za njegovu proizvodnju zainteresirani su još i Zvornik i Goražde.

53. »Izvještaj o prospekciono-predistražnim radovima na pojavama hrizotil azbesta jugozapadnog dela Konjuha u 1962. god.« (»Geološki zavod« — Sarajevo, 1962.). S druge strane, u odnosu na olovne rude noviji su istražni radovi pokazali da u široj okolici ima samo oko 260.000 t $A+B+C_1+C_2$ rezervi, što je isuviše malo za eksploataciju (»Geološki pregled mineralnih sirovina SR BiH« — prethodna studija, pregled po srezovima, Sarajevo 1963.).

Summary

ECONOMIC-GEOGRAPHIC CHARACTERISTICS OF THE CENTRAL EAST OF BOSNIA

Radovan Pavić

The central east of Bosnia is situated between Mt Javornik and Mt Konjuh in the north, Prača in the south, then among Mt Konjuh, Zvijezda and Romanija in the west and the republican border in the east. The plateaus between Mt Romanija and Mt Javor form the framework of this region of which the essential characteristic is communication isolation and insufficiency of larger settlements. On the whole the land is undeveloped but with considerable mine resources (lead, zinc, asbestos, magnesium). Long ago the larger part (with the exception of Osat) belonged to Pavlovićs' feud.

The regions has always had a borderland significance and the border-line itself often used the stream of the river Drina — which could be noticed in the Middle Ages as well as today.

Natural properties of this mountainous region are not favourable for economic exploitation. Both geological and petrographical basis is full of variety (eruptives together with ores of lead and zinc, paleogene with coal, etc.). There appears both limestone and crags, (»karst«), but owing to climatic modifications there is no characteristical roughness. The climate is good for fruit and mountainous cereals but in addition to them wheat and tobacco are grown too. The soils are shallow, skeletal and generally of less fertility. As for landscape, it is considerably covered with woods, although they are perished in their remarkable part because of previous mining and recent exploitation.

A density of population is comparatively small (of about 45 inhabitants per squarekilometre) but the region is nevertheless overpopulated owing to small economic resources. Due to Moslem inhabitants the mobility is not pointed out either.

The outlook of settlements is various, but it is important on the whole that one can observe the lack of oriental physiognomu. The settlements are often practicaly quite new because older ones were destroyed in the Second World War.

According to professions of intabitants primary activities are in the first place and then secondary and tertiary ones. Historically taken the region had the greatest economic value because of exploitation of lead and zinc, which was done by the Illyrians and continued by the Romans and Slavs (together with Saxons).

The centre of mining was on the wider part of today's Srebrenica (Argentania) and around Olovo. In the times of Turks the whole activity died arvay, and attempts of renewal date back to the period of Austrian occupation. Meanwhile mining has been renewing as late as the beginning of 1960's near Srebrenica. Concentrates of lead and zinc are exported to Mali Zvornik to a railway line, and then to Šabac and Trepča.

The strata of bauxite are under exploitation, while the strata of magnesium and asbestos are in their opening phase, viz. on examination (Kladanj, Olovo). Besides mining, forestry is the second most important economic branch. Meanwhile processing centres are small but their workshops are quite modernized.

The main communication frame of the region is the roadway line: Drinjača—Glasinac—Sarajevo. But its importance is falling off owing to the road: Tuzla—Sarajevo in the west; and Titovo Užice—Višegrad—Dubrovnik in the east.

The region has no significant tourist purport except the Lake of Drina sprung up from behind the dam at Peručica and famous Sokolović's Bridge from the 16-th century and numerous necropoles of standing tombstones. (»Stećci«)

The settlements are little and in the main marginally situated — among them Srebrenica, Rogatica, Olovo and Kladanj are pointed out. They are communal centres, communication crossways and have the role of »central spots«. On the whole gravitation of the region is referred to more important, economically stronger and better joined regions in communications with their surroundings (the hollow of Tuzla, basin of Sarajevo, and Zenica, and the valley of the West Morava).

All urban settlements have a number of smaller industrial workshops while larger ones are represented only in mines. Latent unemployement is an important feature. Srebrenica, owing to the expoitation of lead and zinc ores, is by far the most important settlement, although it is situated in rather isolated site. But a cvnstruction of new roads (o Skelane and Gradina-Sase) contributes more and more to ist importance of a communication crossing too. Two small satellite centres have grown out near Srebrenica — one beside the workshops of mines at Gradina-Sase, and the other at Han Jadar connected with exploitation of woods.

Višegrad, Kladanja and Olovo have explicitly transit intent. Rogatica is important as a starting point of the region to the narrow gauge: Sarajevo—Titovo Užice. Han Pijesak and Sokolac are the regional centres of the central plateau.

Political and territorial division of the tract is too much chopped up so that some communes have too small area and number of inhabitants.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

VELIKO-KLADUŠKA KOMUNA

(Privredno-geografske karakteristike i mogućnosti razvoja)

SULEJMAN SMLATIĆ

UVOD — Veliko-kladuška komuna zahvata prostor od 304 km² na krajnjem sjeverozapadu Unske ili Bihaćke krajine, između cazinske i bosansko-krupske komune i SR Hrvatske. Granice prema Hrvatskoj su istorijske i nisu se mijenjale od kraja XVIII vijeka, dok je administrativna međa na jugu rezultat najnovije podjele na komune.

Ovaj je kraj bio oko tri stoljeća (do 1878. g.) poprište stalnih sukoba, migracija i malih ratova na granici turskog i austrijskog carstva. Takve životne prilike u uslovima ekonomske i kulturne izolacije odrazile su se nepovoljno na društveno-ekonomski i kulturni razvitak.

Danas je ovo područje, relativno, gusto naseljeno, a privredno nerazvijeno. Više od četiri petine stanovništva živi od ekstenzivne poljoprivrede. U posljednja dva decenija, planskim usmjeravanjem razvoja privrede i drugih djelatnosti, postignuti su vrlo lijepi rezultati. Mnoga su naselja elektrificirana, izgrađene su nove škole, zdravstvene stanice i manji industrijski pogoni. Tek u ovom periodu Velika Kladuša dobiva izrazite konture gradskog naselja.

U novije vrijeme umjesto toponima »Velika Kladuša« narod sve češće govori Kladuša, odnosno kladuški umjesto velikokladuški.

PRIRODNO-GEOGRAFSKE ODLIKE

Položaj. Područje Veliko-kladuške komune pripada slivu Gline, pritoke Kupe, a od Pounja ga odvajaju Pećka i Bužimska brda. Položaj ove komune u odnosu na razvijenije krajeve i glavne saobraćajnice zasada je nepovoljan. Nijedna od glavnih saobraćajnica, koje spajaju panonsku i jadransku regiju, ne dotiču ovaj kraj. Na teritoriju komune još nema željezničke pruge niti asfaltiranih cesta. Saobraćajne veze s Pokupljem i Zagrebom su kraće i povoljnije, nego s Pounjem, Banjalukom i Sarajevom. Velika Kladuša je udaljena 30 km od najbliže željezničke stanice Topusko u Baniji, a od unske pruge 53 km.

Morfološke osobine i geološki sastav. — Prema osnovnim geografskim i privrednim osobinama, kladuška komuna je dio prelaznog prostora između Dinarskih planina na jugu i niske Posavine na sjeveru. Naprotiv, prema geološkoj građi (trijaski krečnjaci, dolomiti, lapori), ovaj kraj pripada dinarskoj oblasti plitkog ili pokrivenog krša. Trijaski krečnjaci su najviše zastupljeni u sjevernom dijelu oko Podzvizda, Slapnice i Vrnograča. Ovdje ima i manjih krških oblika reljefa (vrtače, ponori, pećine). Srednje dijelove ovog područja sačinjavaju dolomiti (Trnovi, Slapnica, M. Kladuša i dr.). Ova zona je mjestimično prošarana manjim partijama verfenskih škriljaca i pješčara. U jugozapadnom dijelu komune prevladavaju škriljci i pješčari gornjeg trijasa (Šiljkovača, Kudići, D. Šumetac). Brežuljkasti tereni na krajnjem istoku oko Glinice, Bojne i Crkvine ističu se tercijarnim sedimentima (slatkovodni krečnjaci, lapori, gline). Dolinske ravni Kladušnice i Glinice pokrivene su najmlađim diluvijalnim i aluvijalnim sedimentima i naplavinama. **(1)**

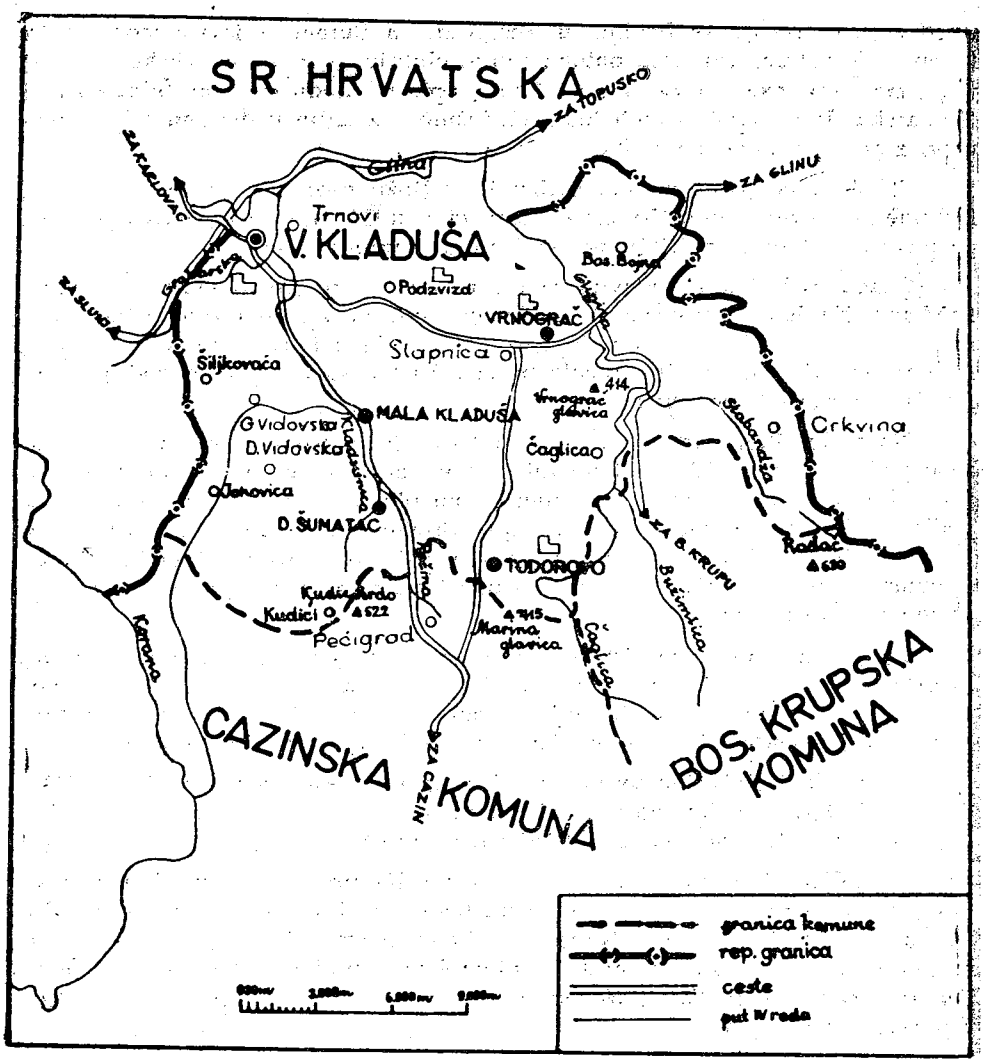
Današnji izgled reljefa ovog kraja rezultata je djelovanja denudacije i fluvijalne erozije nakon povlačenja Panonskog jezera. Glavni tokovi — Kladušnica i Glinica i njihovi brojni pritoci — urezali su mnoštvo dubokih dolina i raščlanili ove područje u valovito i nisko pobrđe s prosječnom nadmorskom visinom od 300—400 metara. U zonama dolomita i lapora Kladušnica je stvorila manja dolinska proširenja kod Male i Velike Kladuše. Najviša uzvišenja su Pećka brda (400—500 m), koja čine razvođe Korane i Kladušnice, zatim Vrnogračka glavica (414 m) i Marina glavica (415 m). Cijelo područje ima izgled niske i jako raščlanjene površi koja se lagano spušta od juga prema sjeveru.

Klima, hidrografija i tlo. — Klimatske prilike ovog kraja ovise najviše o geografskom položaju i lokalnim morfološkim faktorima. Kao i u drugim dijelovima sjeverne Bosne, i ovdje se osjećaju utjecaji kontinentalnog položaja i otvorenosti prema Panonskoj niziji. To se odražava u znatnom kolebanju temperature tokom godine i, donekle, u rasporedu padavina.

Prema srednjoj godišnjoj temperaturi od 8,7°C (period 1892.—1913.) Velika Kladuša spada u hladnija mjesta u Bosni. Decembar je najhladniji mjesec u godini s prosjekom od 0,1°C, a juli najtopliji sa srednjom temperaturom od 19°C. Naprotiv, u periodu od 1955.—1962. g. utvrđene su izvjesne promjene u pravcu porasta srednjih temperatura. Tako je prosječna temperatura januara kao najhladnijeg mjeseca u ovom periodu iznosila 1,9°C, a najtopliji je mjesec juli sa prosjekom od 20°C. U proljetnom periodu najpovoljnije su temperature u mjesecu maju, dok se u aprilu, ponekad, mogu javiti niske temperature praćene mrazom.

Po godišnjoj količini Padavina, Velika Kladuša se nalazi u humidnoj (vlažnoj) zoni peripanonskog prostora s prosječnom godišnjom količinom od 1124 mm (1892.—1913). U vegetacionom periodu, od aprila do septembra, izluči se prosječno oko 57% padavina, što veoma povoljno utiče na razvoj kultura. Padavine su najobilnije u oktobru (128 mm) i junu (127 mm), **(2,4—6).** Srednja količina padavina u periodu 1955.—62. iznosi 1147 mm. U ovom periodu bio je najkišovitiji novembar, a najmanje padavina izmjereno je u avgustu.

Na klimatskim kartama BiH za period 1925.—1940. kladušku komunu presijeca godišnja izoterma od 11°C i januarska od 0°C, a julska izoterma od 22°C (svedeno na morsku razinu) okružuje ovo područje. Navedene tempera-

turne vrijednosti su stvarno niže za oko 2°C s obzirom na apsolutnu visinu ovog dijela Krajine. Zapadni dijelovi komune primaju u prosjeku više od 1200 mm padavina i vlažniji su od istočnih (3,5—6).

Umjerena kontinentalna klima s dovoljno vlage tokom godine pogoduje razvoju poljoprivrede, naročito uzgoju žitarica, voća i povrća, a povoljna je i za stočarstvo.

Hidrografska mreža je razvijena na cijelom teritoriju komune. Brojni izvori javljaju se na različitim visinama dolinskih strana i padina bregova, na kontaktu krečnjaka i nepropusnih stijena. Svi glavni potoci ulijevaju se u rječice Kladušnicu i Glinicu, pritoke Gline koja teče sjevernom granicom komune.

Kladušnica nastaje od potoka Pećine i Šumetice koji se sastaju u zaseoku Purići iznad Male Kladuše. Potok Pećina izvire kao jako krško vrelo

ispod strme krečnjačke hridine u Pećigradu, a Šumetica izvire ispod brda Nišan u Gor. Šumetcu. Oba potoka toliko obiluju vodom, da već kod samog vrela pokreću vodenice-potočare. Glavni pritoci Kladušnice su Šiljkovača i Grabarska. U vrijeme obilnih kiša Kladušnica se izlije u donjem toku i poplavi manje površine zemljišta.

Glinica nastaje od potoka Stabandže i Bužimnice, teče istočnim dijelom komune na sjever, pored Vrnograča, ulijeva se u Glinu. Ova je rječica poznata po pastrmki. Glinici pritječu potoci Bojna, Slapnica i dr.

Snaga ovih tokova odavno se iskorištava za pogon vodenica (mlinovi-kašikari). Na Kladušnici radi 16 vodenica koje su većinom zajedničko vlasništvo mještana. Na Glinici rade dvije male pilane i dvije stupe za obradu lana i konoplja. Ove rječice mogle bi se još iskorištavati i za navodnjavanje livada i obradivih površina.

Na pedološkoj karti Jugoslavije **(4)** ovo je područje prikazano kao dio zone podzola i parapodzola, koja zahvata velike dijelove peripanonskog prostora. Podzolasta tla s malim kojeficijentom plodnosti razvila su se ovdje na podlozi krečnjaka i dolomita, a manjim dijelom na verfenskim pješčarima. Uz donje tokove Kladušnice i Glinice zemljište je relativno dobre plodnosti (humusne ilovače), ali je mjestimično ugroženo poplavama, pa su znatne površine pod livadama.

Uništavanje primarne šumske vegetacije i preoravanje strmina odrazilo se vrlo negativno na kvalitet tla; denudacija i erozija zahvatile su velike površine zemljišta oko Velike Kladuše, Vrnograča, Todorova i Šumetca. **(5)** Zato je tlo slabije plodnosti na dolinskim stranama i padinama brežuljaka.

Na nižim i vlažnijim terenima dobro uspijeva kukuruz i livade (M. Kladuša, Vel. Kladuša, Vrnograč), dok su zaklonjeni i prisojni dijelovi brežuljaka vrlo povoljni za voćarstvo (Todorovo, Šumetac).

Šume su odavno prorijeđene i iskrčene. Na preostalim šumskim prostorima dosta je raširen pitomi kesten na području Todorova, Vrnograča i Šumetca (lokaliteti: Kestenje, Kapan, Trojinac, Karaula i dr.). U drugim šumama raste hrast kitnjak, grab i bukva kao glavni predstavnici lišćara. U šumama živi divljač: lisica, vjeverica, zec i razne ptice. Vukovi su prorijeđeni i pojavljuju se zimi.

DRUŠTVENI USLOVI RAZVITKA

Istorijat. — Područje kladuške komune bilo je nastanjeno još u preistorijsko vrijeme, što potvrđuju tragovi naseobina iz neolitika i rimskog perioda u Šumetcu, Podzvizdu i Velikoj Kladuši **(6, 7, 8)**. U Podzvizdu i Šumetcu pronađeno je krajem prošlog vijeka više raznih predmeta i alatki od bronce, a u Vel. Kladuši su otkriveni temelji rimskih vojnih objekata građenih od opeka.

Najstariji stanovnici ovog i nekih susjednih krajeva bijahu Japodi ilirsko-keltskog porijekla. Živjeli su pretežno od ratarstva i stočarstva, što dokazuju i pomenuti ostaci njihove materijalne kulture. Rimljani su ih pokorili nakon dugogodišnjih ratova i postepeno romanizirali.

U srednjem vijeku i kasnije sve do dolaska Turaka ovaj je kraj ostao u sastavu hrvatske države, a u crkvenom pogledu pripadao je zagrebačkoj

biskupiji, izuzev Todorova koje je bilo u sastavu kninske biskupije. Feudalni gospodari Velike i Male Kladuše bili su poznati knezovi Blagajski i Frankopani Slunjski. Podzvizd i Vrnograč pripadali su dugo vremena plemenskoj općini Kreščića, da bi napokon prešli u posjed Nikole Šubića Zrinskog **(9, 25—26).**

Još prije konačnog pada pod Turke cijela je današnja Cazinsko-kladuška krajina bila dugo poprište žestokih borbi i malih ratova na granici turskog i austrijskog carstva. Na tom nemirnom prostoru između Une i Kupe stvorio se tada pojas »ničije zemlje«, koji je nakon dugogodišnjih graničnih borbi i pustošenja pao pod tursku vlast 1577.—78. **(10, 83).**

Po Žitvadoroškom miru iz 1606. g. i kasnijem sporazumu između Turske i Austrije, dio Krajine između Une i Kupe trebalo je da ostane pust i nenaseljen, kako bi se lakše osigurao mir na granici. Ali Krajišnici nisu marili za taj sporazum, nego su u prvoj polovini XVII vijeka naselili sve puste gradove u tadanjoj Cazinskoj krajini (Cazin, Peći, Bužim, Vrnograč, Todorovo, Kladuša, Drežnik, Cetingrad i dr.).

Poraz turske vojske pod Bečom i kasniji ratovi s Austrijom 1683.—99. nisu ovdje prouzrokovali velike promjene. Turska je jedino izgubila Baniju i Kordun, ali je zadržala Cazinsku krajinu. Istom stotinu godina kasnije, po odredbama Svištovskog mira 1791. g., Turska je izgubila utvrđe Drežnik i Cetingrad. Otada je granica Cazinsko-kladuške krajine prema Hrvatskoj ostala bez promjene do danas **(11, 699).**

Neprestani sukobi i ratovanja stvorili su ovdje specifične uslove života i razvitka. Dok su se druga naselja u unutrašnjosti, podalje od granice i na važnim prometnim putovima, tokom 16. i 17. vijeka razvijala i doživljavala izvjestan prosperitet, ovdje se vodila stalna borba bez ikakvog izgleda na okončanje. Pomenuti događaji i stalna nesigurnost na ovom prostoru prouzrokovali su i značajne migracije stanovništva. U vrijeme turskih ratova u 16. i 17. vijeku iselilo se odavde dosta stanovništva u susjedne krajeve neosvojene Hrvatske. Gotovo opustjeli predjeli duž suhe međe naseljeni su sredinom XVII vijeka muslimanskim i, manje, pravoslavnim stanovništvom iz unutrašnjosti Bosne. Kasnije su se u dva maha doseljavali u Cazinsko-kladušku krajinu muslimani-izbjeglice iz Like 1689. g. i iz Korduna 1790. g. **(12, 8—9).**

U vrijeme turske vladavine kladuški kraj je dugo bio u sastavu kadiluka Kamengrad **(10, 230),** a 1851. g. pripojen je ostrožačkom kadiluku sa sjedištem u Cazinu **(9, 3—4).** Reorganizacijom administrativne podjele Bosanskog pašaluka 1865. g. Cazinsko-kladuška krajina je ušla u sastav Bihaćkog sandžaka **(10, 234).**

Kao borben i slobodoljubiv elemenat, narod ovog kraja je oduvijek pružao otpor samovolji i nasilju tuđinske vlasti. Čitava krajina se istakla žestokim i žilavim otporom austrijskoj okupaciji Bosne i Hercegovine, ali su u toj borbi najdulje ustrajali Kladušani. Velika Kladuša je pala tek 20. oktobra 1878. g., gotovo tri mjeseca nakon početka vojne okupacije Bosne i Hercegovine.

Krajina je pošla prva i u oslobodilačku borbu protiv fašizma. Narod Velike Kladuše i okoline dao je oslobodilačkoj borbi velik broj boraca i dva narodna heroja: Tomu Hrovata i Ibrahima Mržljaka. U februaru 1944. g. u

Vel. Kladuši je formirana Unska operativna grupa i Prva muslimanska brigada koja je uključena u ovu grupu. U toku NOB-e kladuški kraj je stalno sarađivao s Kordunom i Banijom dajući tako svoj udio učvršćivanju svih tekovina oslobodilačke borbe.

Stanovništvo i kulturno-prosvjetne prilike. Prilikom popisa 1961. g. kladuška komuna je imala ukupno 29.267 stanovnika (13.632 muških i 15.635 ženskih), **(13, 508—509).** Razlika od 2.003 stanovnika u korist žena dijelom je rezultat prošlog rata u kojemu su više stradali muškarci. Prosječna naseljenost je novnika **(14, 590),** pa je i prosječna naseljenost već premašila stotinu stanovnika na jedan kvadratni kilometar.

Prirodni priraštaj se kreće između 26 i 30 ‰ (promila), ili u apsolutnom iznosu oko 700—800 stanovnika godišnje. Međutim, u razdoblju 1953.—1961. g. broj stanovnika se povećao za svega 2.954 ili oko 369 stanovnika godišnje, što je znatno manje od prirodnog priraštaja. Ovaj stvarni »manjak« stanovništva, s obzirom na prosječnu stopu priraštaja, može se objasniti jedino migracijama. Naime, jake migracione struje iz cijele Bos. krajine usmjerene su prema rudarsko-industrijskim centrima Hrvatske i Slovenije (Sisak, Zagreb, Karlovac, Rijeka, Raša, Ljubljana i dr.). Uzroci migracijama su ekonomske prirode. Privredno nerazvijena komuna nema zasad mogućnosti da zaposli višak nestručne radne snage. S područja kladuške komune zaposleno je sada više od hiljadu radnika u pomenutim i drugim centrima. Navedene migracije ne samo da usporavaju ukupni prirodni priraštaj stanovništva, nego stvaraju i razne,, socijalno-ekonomske, probleme koje bi trebalo posebno proučavati.

Stanovništvo migrira i unutar komune. Posljednjih godina doselilo se u Veliku Kladušu više od 100 porodica, od kojih je 80 s područja komune. Iz drugih krajeva se doselilo tridesetak porodica, i to: s područja BiH 16, iz Hrvatske 11, iz Srbije 3 i iz Crne Gore jedan porodica. Doseljenici podižu kuće obično duž glavnih cesta za Karlovac, Topusko i Slunj. **(15)**

Po nacionalnom sastavu najviše ima Muslimana. Oni čine apsolutnu većinu od 80,6% a zajedno s »neopredijeljenim Jugoslavenima« 81,5% (23.835 s.), zatim Srbi 15,3% (4.489), Hrvati 3% (870) i ostali 0,2% **(16).**

Nepismenog stanovništva iznad deset godina starosti bilo je 1961. godine ukupno 44%. Među nepismenima žene čine apsolutnu većinu od 61,2%. Ovak- znatno iznad jugoslavenskog prosjeka i iznosila je 1961. g. 96 stanovnika na km². Prema statističkoj procjeni za 1965. g. ova komuna ima oko 32.600 stavo stanje prosvijećenosti nikako ne zadovoljava s obzirom na potrebu za sticanjem raznih stručnih znanja i kvalifikacija. Ono je posljedica, kako nerazvijenosti školske mreže, tako i nemarnog odnosa u prošlosti prema školovanju djece, a posebno ženske.

Aktivnog stanovništva ima ukupno 12.181 **(41,17%),** a izdržavanog 17.086 ili 58,83%. Iz ovih podataka proizlazi da na dva aktivna dolaze tri izdržavana lica, što se nepovoljno odražava na životni standard. Poljoprivredom se bavi 10.716 aktivnih lica (87,8%), industrijom, rudarstvom i građevinarstvom 487 (4%), dok se ostali bave raznim drugim privrednim i neprivrednim djelatnostima **(13, 509).**

Broj osnovnih škola je danas trostruko veći nego prije rata. Na području komune radi sada ukupno 30 osnovnih škola (pet osmorazrednih) sa oko 5000 učenika i 80 učitelja i nastavnika. Bivša niža gimnazija, otvorena 1949., pre-

rasla je u punu gimnaziju 1960. g. U školskoj 1964./65. g. gimnaziju je pohađalo 185 učenika (17).

U centru komune djeluje i Narodni univerzitet sa bibliotekom, čitaonicom i bioskom, zatim KUD »Tone Hrovat« i amatersko društvo »Tehnika«. U Vrnograču i nekim drugim manjim naseljima također uspješno djeluju kulturno-prosvjetna društva i grupe. Postepeno se povećava i broj radio i tele-

vizijskih pretplatnika. U 1965. g. bilo je na području komune ukupno 658 radio-pretplatnika i 66 TV-pretplatnika.

Naselja. — Velika Kladuša je mlađe gradsko naselje nastalo iza okupacije 1878. g. Ima povoljan topografski položaj na niskoj i dosta zaravnjenoj kosi blagih strana, između Kladušnice i njene pritoke Grabarske. Na jugu i jugozapadu izdižu se manja i strmija uzvišenja. Na glavici visokoj 219 m., koja dominira prostranom okolinom, nalaze se zidine nekadašnje kladuške tvrđave. U sistemu turskih pograničnih utvrda prema Hrvatskoj, kladuški grad je imao veliko strateško značenje.

Velika Kladuša se nekad zvala Donja Kladuša i bila je poznata jedino po utvrdi koju istorija pominje prvi put krajem XIII vijeka. Turci su je ponovno zaposjeli, utvrdili i naselili 1633. g. i u njoj držali posadu od 120 vojnika i pet topova **(18, 29—38).** Kladuška je tvrđava pripadala ostrožačkoj kapetaniji.

U toku daljnjih dva i po stoljeća, sve do austrougarske okupacije, Velika Kladuša ima isključivo vojničku funkciju kao pogranična utvrda i važna baza za prepade i četovanja po Hrvatskoj. Kladuša se najviše pročula u XVII vijeku kad je ovdje živio buljukbaša Mujo Hrnjica sa svojom braćom i Kozličić Huremagom **(9, 27).** Nakon okupacije Velika Kladuša je dobila cestovnu vezu sa susjednim mjestima na Krajini, Baniji i Kordunu. Premješteno je i sajmište (raštel) iz banijskog Maljevca u Veliku Kladušu. Upravo je to bilo odlučuje za lokaciju i razvitak sadašnjeg gradskog naselja Velika Kladuša. Uz cestovnu raskrsnicu kod Hrnjičinog bunara osnovano je sajmište, a zatim su postepeno otvarane trgovine, kafane i zanatske radnje. Podignuto je i nekoliko kuća gradskog tipa i otvorena škola 1896. godine.

Prometni položaj Velike Kladuše je značajan. Iako nema željezničku prugu, Velika Kladuša je važna raskrsnica cesta koje spajaju Krajinu, Kordun i Baniju. Kod Hrnjičinog bunara, u donjem dijelu čaršije, nalazi se raskrsnica cesta za Cazin, Slunj i Karlovac, a u centru kod džamije ukrštaju se ceste za Karlovac i Topusko. Od ceste za Cazin, ispod sela Trnovi, odvaja se cesta za Vrnograč i Bužim.

Zahvaljujući povoljnom prometnom položaju i razvijanju ekonomskih funkcija, Velika Kladuša se postepeno preobrazila u malo trgovište, da bi kasnije dobila izgled i status gradskog naselja i postala važan centar za trgovinu stokom i stočnim proizvodima. Vremenom su ojačale i njene društveno-ekonomske funkcije. Od pograničnog tvrđavnog naselja iz turskih vremena Velika Kladuša postaje u austro-ugarskom periodu sjedište ispostave cazinskog sreza zadržavajući tu funkciju i između dva rata. Do II svjetskog rata grad se polako razvija na prostoru oko džamije i sajmišta. Nakon oslobođenja Velika Kladuša je bila sjedište sreza do 1955. g., a sada je sjedište komune.

U razvitku Velike Kladuše kao gradskog naselja najdinamičnije je razdoblje poslije II svjetskog rata kada su naročito ojačale privredne i društvene funkcije grada. Obnovljen je rudnik barita, osnovan prvi industrijski pogon i udareni temelji razvoja socijalističkog sektora u poljoprivredi. Na planu komunalne djelatnosti, prosvjete i zdravstva također su postignuti značajni uspjesi. Izgrađene su dvije školske zgrade (za gimnaziju i osnovnu školu), bolnica, sudska i opštinska zgrada i nekoliko stambenih objekata. Posljednjih godina izgradnja je ubrzana podizanjem većeg broja privatnih porodičnih zgrada, uglavnom prizemnih. Grad se sada zvjezdasto širi duž glavnih saobraćajnica za Karlovac, Topusko i Slunj. Otvaranjem ulica transverzalnog smjera, između karlovačke i slunjske ceste, grad bi dobio cjelovitiji i skladniji

izgled. Glavna je ulica asfaltirana i uređen je manji park sa cvijećem i zelenilom na dijelu tržnice kod džamije. Ovdje je podignut spomenik palim borcima u vidu lijepog obeliska. Velika Kladuša je dobila vodovod poslije oslobođenja kaptiranjem Hrnjičinog bunara, a 1965. g. izgrađen je novi vodovod većeg kapaciteta koji može da snabdijeva čitavo mjesto i prigradska naselja. Velika Kladuša kao gradsko naselje imala je 1961. g. 281 domaćinstvo sa 1.034 stanovnika.

Među seoskim naseljima najznačajnija su ona koja su u prošlosti imala stratešku važnost kao pogranične utvrde (Vrnograč, Podzvizd, M. Kladuša i Todorovo). Vrnograč je, iza Velike Kladuše, najvažnije naselje u komuni. Dvadesetak kuća okupljenih oko malog trga ispod stare gradine čine malu čaršiju, dok je većina kuća raštrkana po okolnim brežuljcima. Vrnograč s okolinom spada među ljepša i pitomija mjesta Krajine. Ima cestovnu vezu s Vel. Kladušom, Cazinom, Bos. Krupom i Glinom. Sedmični pazar subotom poznat je po prometu stokom. Prenošenje sajmišta iz banijskog Obljaja u Vrnograč 1878. g. imalo je odlučan utjecaj na formiranje ovog trgovišta. Do 1955. g. Vrnograč je bio sjedište opštine, a sada je u njemu mjesni ured. Ima punu osnovnu školu, zdravstvenu stanicu, zemljoradničku zadrugu i oko 15 zanatskih i drugih radnji. U tursko doba Vrnograč je bio važna utvrda u krupskoj kapetaniji.

Podzvizd je smješten nešto dalje od ceste Vrnograč—Velika Kladuša. Na kupastom krečnjačkom humu stoje opustjele i relativno dobro očuvane zidine srednjevjekovnog grada s napuštenom drvenom džamijom i hodžinom kućom. Podzvizd ima 4-razrednu osnovnu školu od 1911. g., Rudnik barita (sada »Bosnabarit«) otvoren je 1933. g.

Mala Kladuša kao seosko naselje ističe se najpovoljnijim saobraćajnim položajem u dolini Kladušnice, uz glavnu cestu Vel. Kladuša—Cazin. Zidine stare utvrde sasvim su porušene. Mala Kladuša ima mjesni ured, poštu, zemljoradničku zadrugu i osnovnu školu.

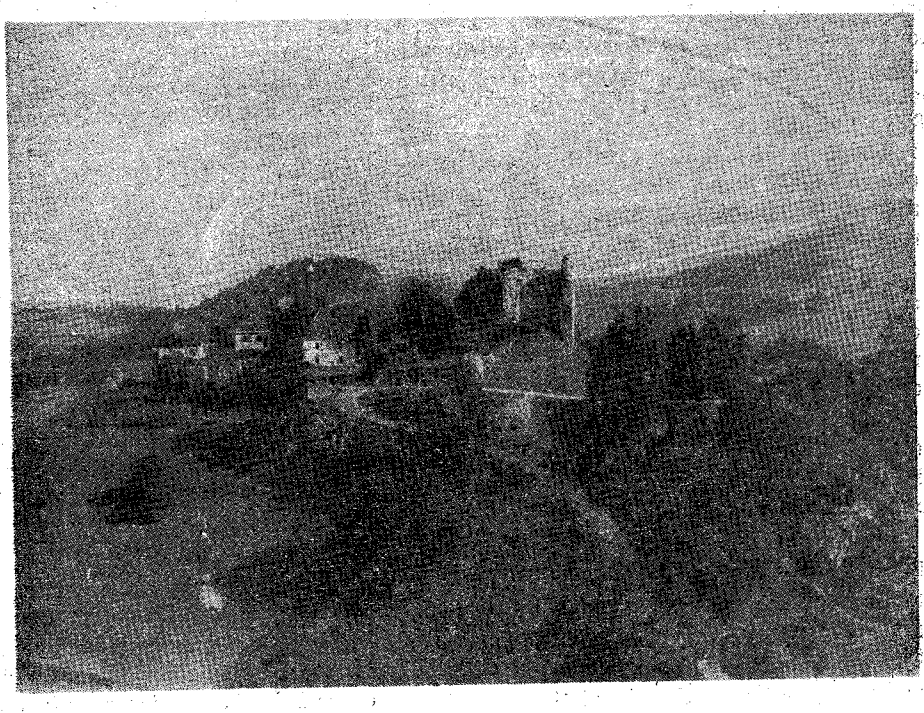
Todorovo se razvilo u brdovitom dijelu komune na razvođu Glinice i Kladušnice. Zidine starog grada (Todor—Novi) nalaze se u ruševnom stanju i trebalo bi ih sačuvati od potpunog uništenja. Centar naselja je sada izvan zidina, uz cestu za Vrnograč. Tu se nalazi osnovna škola, mjesni ured, pošta, čitaonica i otkupna stanica zemljoradničke zadruge. U Todorovu je izgrađen vodovod 1938. g., ali je ubrzo prestao da funkcioniše i do danas nije obnovljen.

Stare gradine u Vel. Kladuši, Podzvizdu, Vrnograču i Todorovu proglašene su kulturno-istorijskim spomenicima i nalaze se pod zaštitom države. Međutim, još se ništa konkretno ne preduzima da se zaustavi propadanje ovih spomenika, odnosno da se funkcionalno iskoriste u turističke svrhe. Pravoslavna crkva u Vel. Kladuši, u kojoj su ustaše 1941. g. izvršili pokolj nevinog stanovništva, također se nalazi pod zaštitom kao istorijski spomenik.

Periferna sela uz Baniju i Kordun (Glinica, Bos. Bojna, Šiljkovača i Johovica) bila su izložena velikim stradanjima i imala su također velike gubitke u životima i imovini kao žrtve ustaških zlodjela u 1941. g. Nakon oslobođenja sela su obnovljena; u njima su izgrađene nove školske zgrade i djelomično je provedena elektrifikacija.

Sela u kladuškoj komuni su, uglavnom, razbijenog tipa, s kućama raštrkanim po kosama, brežuljcima i dolinskim stranama. Posljednjih godina

nove kuće se grade sve češće uz cestu i dalekovod; mijenja se postepeno, kako položaj, tako i izgled seoskih naselja. Prevladava tip muslimanske kuće sa kvadratičnim tlocrtom. U drvenom ili zidanom prizemlju drži se stoka i alat, a na spratu su sobe i druge prostorije. Gornji dio kuće je napravljen obično od šepera, ili »riglovan«, rjeđe ozidan, a krov je od šindre. Najstarije kuće su brvnare s malim prozorima, dok novije kuće imaju zidano prizemlje i krov od crijepa. Prije rata je samo poneka kuća bila bez ognjišta, dok ga sada rijetko koja ima. Nove i solidnije građene kuće mogu se najčešće vidjeti u selima oko Velike Kladuše, M. Kladuše i Vrnograča, odakle najviše migrira radna snaga u Hrvatsku i Sloveniju.

Todorovo je poznato po proizvodnji voća (kesteni, orasi, šljive, dunje). Centar naselja razvija se uz cestu Vrnograč—Cazin. Na slici: ostaci utvrde Todorova (nekad Novigrad) sa seoskom džamijom.

Sva veća i pristupačnija naselja su potpuno ili djelomično elektrificirana. Pod utjecajem savremenih društveno-ekonomskih faktora krajiška sela se postepeno mijenjaju ne samo po izgledu, već i po načinu života stanovništva.

PRIVREDNE ODLIKE

U odnosu na privrednu razvijenost veliko-kladuška komuna spada među najzaostalija područja u Bosni i Hercegovini. Ako uzmemo prosječni na-

cionalni dohodak u Republici kao pokazatelj za utvrđivanje stepena razvijenosti, onda je ova komuna među posljednjima. Nacionalni dohodak po stanovniku u 1962. g. iznosio je svega 38.314 st. din., dok je republički prosjek bio 125.896, a jugoslavenski 184.000 st. dinara **(19,278, 279)**.

Skromne privredne mogućnosti i veoma burna prošlost ispunjena borbom i stradanjima jako su usporile i gotovo petrificirale razvitak proizvodnih snaga. U predratnom periodu ovdje nije ostvaren gotovo nikakav privredni napredak, izuzev pronalaženja barita. Ekstenzivna i stihijska poljoprivreda nije mogla da osigura solidnu bazu za brži i svestraniji razvitak. Naprotiv, korjenite revolucionarne promjene društveno-ekonomskog i političkog karaktera u Jugoslaviji dale su solidnu osnovu i jak podstrek za preobražaj nerazvijenih krajeva, među koje spada i ovo područje. Upoređujući današnji stepen razvitka privrede i društvenih djelatnosti ove komune sa predratnim stanjem, mogu se utvrditi osjetne razlike u vidu progresivnog rasta proizvodnih snaga.

Poljoprivreda je osnovna grana privrede i od nje živi više od 4/5 stanovništva. Druge djelatnosti se sporo razvijaju, pa je zato ovaj kraj agrarno prenaseljen i poznat po migracijama radne snage u druge razvijenije oblasti. Prirodne pogodnosti za poljoprivredu su skromne s obzirom na vrste i kvalitet tla. Ratarstvo je razvijenije od stočarstva, ali stočarstvo daje veće tržne viškove. Produktivnih površina ima ukupno oko 24.000 ha raspoređenih po kategorijama **(14, 560)**:

Kategorija	Površina u ha	Procenat produkt. površine
oranice i bašte	17.278	72
voćnjaci	209	0,5
livade i pašnjaci	4.195	17,9
šume (1961. g.)	2.308	9,6

Ratarstvo. — Najviše se uzgaja kukuruz i pšenica, a manje druge poljoprivredne kulture. Hektarski prinosi su niski, jer je obrada tla ekstenzivna zbog opšte zaostalosti i slabe opremljenosti savremenim sredstvima za obradu i zaštitu poljoprivrednih kultura. Većini poljoprivrednih domaćinstava nedostaju najosnovnija sredstva rada, kao što su plugovi. Tako, na 5.000 poljoprivrednih domaćinstava 1960. g. bilo je samo 2.070 plugova i isto toliko drljača, 171 sijačica, 155 prašača, 22 motorne vršalice, 8 trijera itd. **(20)** Oko 3000 gazdinstava ne posjeduje radnu stoku, nego je uzima u najam. Većina poljoprivrednog stanovništva živi na posjedima do pet hektara.

Kooperacija individualnih gazdinstava sa zadrugama ostvaruje se najviše prilikom oranja i vršidbe, a manje pri sjetvi i drugim poljskim radovima. Vještačko đubrivo troši svega 400—500 gazdinstava, i to u nedovoljnim količinama (oko 74 tone, odnosno 57 kg po hektaru oranice).

Kukuruz dobro uspijeva u dolini Kladušnice i Glinice na aluvijalnom tlu, a pšenica na brežuljkastim i ocjeditijim terenima. U 1965. g. bilo je zasijano kukuruzom oko 7000 ha, a ukupni prinos je procijenjen na 76.000 m. c. odnosno 11 metr. centi po hektaru. Prinos pšenice u 1965. g. iznosio je ukup-

no 64.300 m. c. na površini od 5.700 ha, tj. srednji prinos je bio 11,3 m. c. po hektaru. Visokorodna pšenica dala je prosječni prinos od 13 m. c. na površini od 2.400 ha.

Ostale žitarice (ječam, zob i dr.) siju se na površini od oko 3.300 ha, ali je ukupni, kao i prosječni, hektarski prinos malen. Prosječni hektarski prinosi kukuruza i pšenice u 1965. g. bili su u ovoj komuni ispod republičkog prosjeka, čak i dvostruko manji od jugoslavenskog prosjeka: za pšenicu 21 m. c. i za kukuruz 23 m. c. po hektaru **(21, 4).**

Socijalistički sektor u poljoprivredi je nedovoljno razvijen i zasad nema većeg utjecaja na unapređivanje poljoprivrede. Zemljoradničke zadruge u Vel. Kladuši, Vrnograču i Todorovu doskora su se više bavile otkupom poljoprivrednih proizvoda i trgovinom, a manje poljoprivrednom proizvodnjom. Tek posljednjih godina kladuška zadruga je kompletirala posjed od 200 ha obradivog zemljišta na području susjedne vojničke komune u Hrvatskoj. Ovo zadružno dobro udaljeno je svega 2—3 km od Vel. Kladuše. Zadruge u Velikoj Kladuši i Vrnograču proizvode na svojim ekonomijama, uglavnom, žitarice. One raspolažu sa desetak traktora s priključnim oruđima. Zadruga u Todorovu bavi se otkupom poljoprivrednih proizvoda i trgovinom. Nijedna zadruga nema razvijenu stočarsku proizvodnju, čak ni po sistemu kooperacije.

U proizvodnji povrća (oko 500 ha) najviše je zastupljen krompir, zatim kupus, luk i pasulj, dok se manje uzgaja paprika, rajčica i sl. U srednje-rodnim godinama povrća ima dovoljno za potrebe stanovništva.

Čitavo područje komune je pogodno za uzgoj voća, ali je ova grana proizvodnje dosta zanemarena. Privatni voćnjaci se gotovo ne obnavljaju, zapušteni su i slabo zaštićeni od štetočina. Zato su ukupni prinosi daleko ispod stvarnih mogućnosti. Po broju stabala najviše ima šljiva, zatim dolaze jabuke, orasi, trešnje i kruške. Broj rodnih stabala i prinosi u 1965. g. vide se iz ovog pregleda **(21, 33):**

	Broj rodnih stabala	Prinos u 1965. g. Ukupno m. c.	Prinos u 1965. g. Po 1 stablu kg.
Šljive	60.310	9 047	15
jabuke	11.165	818	8
orasi	7.500	750	10
trešnje	4.170	625	15
kruške	4.100	205	5
Ukupno	87.245	11.445	

Neznatan je broj drugih voćnih stabala (breske, dunje, višnje). Prema ovim podacima, na jedno poljoprivredno domaćinstvo dolazi jedva 16 svih voćnih stabala, što je daleko ispod stvarnih mogućnosti i potreba ovog kraja.

Pobrđa u južnom dijelu komune (Todorovo, Šumetac i dr.) poznata su naročito po šljivama i orasima. Pitomi kesten je dosta raširen kao šumska kultura na području Todorova, Šumetca i Vrnograča. Kestenove šume odnedavno su ugrožene bolešću zvanom »rak kestenove kore«.

Od krmnog bilja najviše se sije djetelina (oko 400 ha), a sasvim malo lucerka, stočna repa i dr. Proizvodnja livadskog sijena razvijena je u dolini Kladušnice i u Vrnograču. Kako zajedničkih pašnjaka više nema, trebalo bi znatno povećati površine pod krmnim biljem i tako osigurati solidniju bazu za razvitak stočarstva.

Stočarstvo. — Mogućnosti za razvitak stočarstva dosad su slabo iskorištavane. To se najbolje vidi po pasminskom sastavu i oskudnom stočnom fondu od svega 28.500 grla. Ovaca i goveda ima približno po 12.000, konja 2.500 i svinja oko 2.500 grla. Posljednjih godina su postignuti izvjesni rezultati na unapređivanju stočarstva provođenjem vještačkog osjemenjivanja, kao i ukrštanjem domaće »buše« sa, tzv. plemenitim pasminama. Nove stimulativne mjere koje predviđa privredna reforma na sektoru poljoprivrede, osobito u stočarskoj grani, utjecaće povoljno na ovu granu poljoprivrede.

Sadanje stanje stočarstva nikako ne odgovara stvarnim mogućnostima i potražnji tržišta. Na jedno poljoprivredno domaćinstvo dolazi prosječno po 6 grla živine, i nešto više od dvije ovce i dvoje goveda. Svinjogojstvo i pčelarstvo su toliko zanemareni da na 2—3 domaćinstva dolazi po jedna svinja i jedna košnica pčela. Svinjogojstvo je nerazvijeno i stoga što muslimansko stanovništvo uopšte nema sklonosti prema ovoj grani stočarstva. Za pčelarstvo postoje veoma dobri prirodni uslovi, ali nedostaje inicijativa i organizovan rad na njegovom unapređivanju.

Šumarstvo. — Površine pod šumskim zemljištem zapremaju svega 2.308 ha, ili 9,6% produktivnih površina. Nešto veći šumski kompleksi prostiru se na području Todorova (Kestenje, Kapan) i oko Vrnograča (Trojinac, Ponori, Vrnogračka glavica, Grljevac). U nekima od ovih šuma prevladava pitomi kesten, kao, npr., u Kestenju, Kapanu i Trojincu, dok su u drugim više rašireni bukva, grab i hrast kitnjak. Između dva rata iz ovih se šuma dosta izvozilo kestenovo drvo za potrebe industrije tanina.

Šumarska privreda je ovdje više usmjerena na uzgoj, a manje na eksploataciju drvne mase. Sada su u toku planska pošumljavanja i meliorativne sječe za potrebe Tvornice tanina u Ćoralićima kod Cazina. U 1965. g. posječeno je ukupno 5.530 m^3 drvne mase. Zanimljivo je istaknuti da stanovništvo Velike Kladuše, Podzvizda i okolnih sela dobavlja ogrevno drvo iz Petrove gore na Baniji.

Rudarstvo i industrija. — Od rudarskih sirovina zasad su značajna ležišta barita u Podzvizdu. Barit je koncentrisan u moćnim žicama na užem području. Rudnik je prvi put počeo s radom 1933. g. i proizvodio je 1.500 tona rude godišnje. Proizvodnja je obnovljena 1948. g. bez prethodnih istražnih radova i odgovarajuće tehničke opreme. Proizvodnja se postepeno povećavala i sada iznosi oko 11.000 tona godina. U rudniku je zaposleno 100 radnika i službenika. Ruda se vadi jamski, a zatim se pročišćava u hidromehaničkoj separaciji. Barit se još po želja kupaca peče u posebnoj peći i melje u mlinu. Ruda se prevozi kamionima do željezničke stanice Topusko i oko 90% izvozi se u Mađarsku i SSSR.

Daljnje unapređivanje rudarske proizvodnje ovisi prvenstveno o sistematskim rudarsko-geološkim istraživanjima, o poboljšanju mehanizacije i transportnih prilika, te o izgradnji nove separacije za dobivanje rudnog koncentrata.

Na području komune ima odličnog dolomitnog pijeska za građevinarstvo. Kopa se u majdanima Velike Kladuše, Vrnograča, Todorova i Male Kladuše.

Osnovni uvjeti za razvitak industrije u kladuškoj komuni su, zasad, nepovoljni. Sirovinska baza je oskudna, a saobraćajne veze nerazvijene. Osim barita i kestenovog drveta, ovdje nema drugih sirovina za industrijsku preradu. Jedino od produktivnije poljoprivrede mogli bi se ubuduće očekivati izvjesni viškovi stočarskih proizvoda za industrijsku preradu u manjim pogonima. Naprotiv, energetska osnova za industriju je sasvim solidna. Izgradnjom dalekovoda od hidrocentrale »Slapovi na Uni« preko Cazina do Vel. Kladuše omogućen je razvitak lokalne industrije. U drugoj deceniji planskog razvitka Jugoslavije, kad su stvoreni uslovi za izgradnju komunalnog sistema i za preobražaj nerazvijenih područja, ovdje je utemeljena tekstilna industrija lokalnog značaja.

Tvornica »Saniteks« zapošljava sada 400 radnika, a proizvodi zavojni materijal i pozamanteriju uglavnom za potrebe drogerija i konfekcije. Sirovinu dobavlja iz domaćih predionica, viskozu iz Loznice, a razne sintetičke sirovine iz uvoza. Snabdijevanje tvornice sirovinama otežano je lošim saobraćajnim vezama. Poseban je problem osposobljavanje stručne radne snage u sredini bez ikakve industrijske tradicije.

Manji pogon »Konfekcija-tekstil« sa 60 radnika, premda ima tretman industrijskog preduzeća, više spada u zanatstvo. Ovaj pogon proizvodi laku i polutešku konfekciju u kooperaciji s preduzećem »Alija Hodžić« iz Sarajeva i »Borac« iz Travnika.

Industrija i rudarstvo Velike Kladuše, iako skromnih dimenzija i mogućnosti, vrše znatan utjecaj na privredni i društveni preobražaj komune. Podizanjem novih poslovnih i stambenih objekata dosta se izmijenio izgled grada i bliže okoline. Od predratnog malog trgovišta Velika Kladuša se razvila u gradsko naselje i gravitacioni centar komune. Nove privredne grane izvršile su jak utjecaj na izmjenu patrijarhanlog načina života i međusobnih odnosa u porodici. Od posebnog je socijalnog značenja zapošljavanje ženske radne snage, koja se tako osamostaljuje i postaje aktivan faktor u komuni.

Zanatstvo i kućna radinost. — Zanatskom proizvodnjom i kućnom radinošću bavi se 290 ovlaštenih zanatlija u 60 radionica. Od proizvodnih zanata najrazvijenija je metaloprerađivačka grana (kovači, kolari, limari)) s ukupno 20 radionica, zatim prerada drveta i kože, razni uslužni zanati i dr. **(17)** Nedostaju radionice i stručnjaci modernih servisnih zanata, kao što su: mehaničarski, elektro i radiomehaničarski i sl.

Kućna radinost je slabo razvijena. Prerada lana i konoplje u domaće platno u stalnom je opadanju i već gotovo iščezla. Također je sasvim zanemarena i izrada domaćeg sukna. Drvene alatke: grablje, vile, kosišta, zatim sepeti, metle i dr. proizvode se najviše u Podzvizdu i Todorovu, ćilimi i češljevi u Šumetcu, a vunene čarape u Todorovu.

Saobraćajne veze. — Velika Kladuša nema na svom području željezničkih pruga niti asfaltiranih puteva. Ceste drugog i trećeg reda u dužini od oko 70 km povezuju komunu s okolnim mjestima Krajine, Korduna i Banije. Glavna saobraćajnica ide uz Kladušnicu i spaja Vel. Kladušu preko Pećkih brda s

Cazinom i dalje s Bihaćem, odnosno preko Vojnića s Karlovcem. Sporednije ceste vode u Vrnograč, Bos. Krupu, Slunj i Topusko.

Iako bez željeznice, Vel. Kladuša je danas važno stjecište krajiških i banijsko-kordunskih cesta. Posljednjih godina znatno su se poboljšale autobuske veze. Pet dnevnih autobuskih linija povezuje Vel. Kladušu s okolnim mjestima na ovim relacijama:

Bihać—Cazin—Vel. Kladuša—Karlovac—Zagreb
Bihać—Cazin—Vel. Kladuša—Slunj—Karlovac
Bihać—Cazin—Vel. Kladuša—B. Krupa—Lušci Palanka
Bihać—Cazin—Vel. Kladuša—Vrnograč
Livno—Bos. Krupa—Vel. Kladuša—Zagreb

Četiri linije održava Saobraćajno preduzeće iz Bihaća, a jednu livanjsko preduzeće »Bosna«. Osim pomenutih, još tri poštanske autobuske linije, izuzev nedjeljom, povezuju Vel. Kladušu s mjestima: Karlovac, Zagreb, Vojnić, Slunj i Topusko. (17) Vožnja autobusom na relaciji Vel. Kladuša—Bihać (65 km) traje oko 2 sata i 20 minuta, a od Vel. Kladuše do Zagreba (108 km) oko 3 sata.

Robni promet odvija se kamionima pojedinih radnih organizacija. Motorizacija saobraćaja, mada sporim tempom, napreduje iz godine u godinu. Prije trideset godina bivši cazinski srez (danas cazinska i kladuška komuna) imao je samo četiri putnička automobila, dok danas samo kladuška komuna raspolaže s voznim parkom od 12 kamiona i 25 putničkih automobila (14, 560).

Ceste su u slabom stanju, uske i nepodesne zbog brojnih krivina i strmih uspona. Naročito je mnog zapuštena cesta Vrnograč—Todorovo, po kojoj još nije uspostavljen međumjesni autobusni saobraćaj. Temeljita rekonstrukcija postojeće cestovne mreže i asfaltiranje bar glavne saobraćajnice utjecali bi veoma povoljno na privrednu aktivizaciju ovog nerazvijenog područja. Seoska naselja podalje od cesta međusobno su povezana seoskim putovima po kojima se teško kreću i zaprežna vozila.

Saobraćajni položaj i veze s Posavinom i Jadranom temeljito bi se poboljšale ukoliko dođe do izgradnje novog autoputa Zagreb—Bihać—Jadran. Naime, u nažoj javnosti se posljednjih godina povremeno raspravlja o izgradnji novog turističkog autoputa Zagreb—Bihać—Split kao dijela magistrale Baltik—Jadran. Po mišljenju autora, idejne zamisli o izgradnji ove magistrale (prof. dra Josipa Roglića) bila bi najpovoljnija varijanta koja bi od Zagreba prolazila kroz Pisarovinu, te pored Vrgin-Mosta i Vel. Kladuše za Bihać i dalje preko Knina do Splita, odnosno Zadra (22, 9).

Poštanski saobraćaj u kladuškoj komuni trebalo bi također modernizovati i prilagoditi ga savremenim potrebama privrede i društvenog života, naročito telegraf i telefon. Na području komune rade četiri pošte: Vel. Kladuša, M. Kladuša, Vrnograč i Todorovo.

Trgovina. Nerazvijenost osnovnih privrednih grana i saobraćajna izoliranost ovog područja negativno su utjecale na trgovinu u predratnom periodu. U okvirima strogo naturalne privrede i niske kupovne moći sela nije se mogla razviti ni jaka trgovina. Naprotiv, danas je situacija mnogo povoljnija u uslovima socijalističke planske privrede i stalnog porasta proizvodnih snaga i kupovne moći.

Kao i ranije, i danas se mnogo trguje na sedmičnom pazaru utorkom. Kladuški sajmovi su poznati po dogonu stoke, ali i po ponudi žitarica, povrća i voća. Ovdje su se prije rata stjecali nakupci žita zv. »kirijaši«, kupovali od seljaka kukuruz, pšenicu i voće i prevozili na pijace u Slunj, Ogulin, Otočac i Senj. Posljednji rat je sasvim prekinuo kirijašenje. Sedmični pazari su najživlji u ljetnim mjesecima. Tada se utorkom proda prosječno 400—500 grla teladi i do 150 krava i volova. Nakupci stoke dolaze iz Istre, Hrvatskog primorja, Ljubljane, te iz Zagreba, Karlovca, Petrinje i dr. mjesta **(17).**

Od ostalih poljoprivrednih proizvoda najviše se prodaje žito, voće (kesteni, kruške, jabuke), zatim povrće, med i proizvodi kućne radinosti i zanatstva. Srpove i potkovice donose kovači iz Pećigrada s područja cazinske komune. Banijska sela iznose ovdje na sajam mliječne proizvode, povjesma lana i konoplje, med i dr.

Velika Kladuša leži uz samu republičku među sa Hrvatskom, na cestovnoj raskrsnici. Zato utjecajna sfera kladuškog sajma obuhvata, osim područja cijele komune, desetine seoskih naselja okolnih komuna uključuju banijsko-kordunska sela sve do Topuskog, Vojnića i Slunja.

Trgovina na malo odvija se još u 24 prodavnice koje pripadaju trgovinskom preduzeću »Trgokrajina«, zemljoradničkim zadrugama i preduzećima iz drugih mjesta.

U Vrnograču se održava sedmični pazar subotom, a po prometu stoke i drugih poljoprivrednih proizvoda ima lokalno značenje za okolna krajiška i banijska sela.

Iako privredno nerazvijena, kladuška komuna je ipak značajna po izvozu stoke, peradi, jaja, kestenovog drveta, barita i tekstilnih proizvoda tvornice »Sanitekst«.

Turizam i ugostiteljstvo. — Pejsaži ovog kraja, puni raznolikosti, raskošnog zelenila i bistrih potoka, veoma su privlačni za turiste. Kladušnica i Glina pogodne su za kupanje i ribolov. Četiri stare gradine: Velika Kladuša, Podzvizd, Vrnograč i Todorovo, što već stoljećima prkose vremenu i ljudima, neodoljivo privlače znatiželjnog putnika u tišinu svoje osamljenosti. Te gradine treba sačuvati kao nasljeđe burne prošlosti i iskoristiti ih u turističke svrhe. Naročito stari grad Podzvizd, pravi veteran među krajiškim tvrđavama, najzanimljiviji je po tome što je prilično dobro očuvan i arhitektonski veoma interesantan. Prostrani su i nezaboravni vidici s njegovih kula i tabija. Iako, dakle, postoje povoljni osnovni uvjeti za razvitak turizma, ipak se o turizmu ovdje još ne može govoriti.

Ugostiteljstvo kao privredna djelatnost je također nerazvijeno, jer mu nedostaju savremeni objekti i oprema. Svega osam ugostiteljskih radnji i malo prenoćište s 10 ležaja daleko je ispod potreba jedne komune. U 1965. g. Vel. Kladušu je posjetilo svega 900 turista, a realizovano je samo 1260 noćenja, tj. 34,5% od mogućeg broja noćenja **(14, 581).** Nedostatak dobrih putova, hotela i turističkih domova, kao i pomanjkanje iskustva, tradicije i investicionih sredstava ozbiljno ugrožavaju daljnji razvitak ovih djelatnosti. Interesi komune kao društveno-političke zajednice zahtijevaju da se ubuduće posveti više brige i osiguraju veća sredstva za razvitak ugostiteljstva i turizma.

Zaključak. — Veliko-kladuška komuna ima skromne prirodno-geografske uvjete za razvitak. Obradive površine su većim dijelom slabe plodnosti i dosta

ugrožene erozijom bujičnih tokova; šume su odavno prorijeđene i većinom iskrčene, a rudna bogatstva su zasad ograničena na manje zalihe barita.

Specifičan društveno-politički položaj Krajine u novijoj istoriji i burni događaji koji su ovdje pleli svoje niti prouprokovali su, između ostalog, i brojne migracije stanovništva. Sve je to otežavalo i usporavalo razvitak ovog kraja.

U izmijenjenim društveno-istorijskim uslovima znatno se izmijenila i uloga glavnih naselja. Nakon ukidanja granice i izgradnje cesta Velika Kladuša se razvija kao važno trgovište i društveno-politički centar za desetine okolnih sela. Najveći rezultati u privrednom i društvenom razvitku ostvareni su u periodu socijalističke izgradnje.

Poljoprivreda, premda još nerazvijena, postepeno napreduje uz primjenu savremenijih metoda u proizvodnji i organizaciji. Novi industrijsko-rudarski pogoni vrše znatan utjecaj na preobražaj Velike Kladuše i bliže okoline. Oni živo simboliziraju brigu društvene zajednice da se i na ovaj način pruži pomoć nerazvijenim područjima.

U unapređivanju poljoprivrede, saobraćajnih veza, lokalne industrije i turizma kriju se značajne potencijalne mogućnosti prosperiteta ovog nerazvijenog kraja.

Literatura i izvori:

1. F. Katzer: Geološka pregledna karta BiH, list III Banjaluka, (Izdanje Zem. Geološkog zavoda Sarajevo, 1921).
2. Elaborat o ekonomsko-tehničkoj dokumentaciji za primjenu agrotehn. mjera na području S. O. V. Kladuša.
3. M. Vemić: Klima BiH (Enciklopedija Jugoslavije 2, s. 5—6).
4. Dr. Nikola Pavićević: Tipovi zemljišta Jugoslavije i problemi njihovih melioracija, Zadr. knjiga Beograd, 1962.
5. Ing. H. Resulović: Orijentaciona pedološka istraživanja na jednom dijelu Bos. krajine (elaborat S. O. V. Kladuša).
6. Ćiro Truhelka: Prethistorijski nalaz iz Podzvizda (treba Šumetca!), GZM, Sarajevo 1890. s. 64—67.
7. V. Radimski: Skladište bronce nađeno kod Šumetca, (GZM Sarajevo 1892. str. 120—121).
8. Isti: Arheološke crtice iz BiH (GZM Sarajevo, 1893. s. 492—493).
9. H. Krešovljaković: Cazin i okolina, Sarajevo 1934.
10. H. Šabanović: Bosanski pašaluk, Sarajevo 1959.
11. V. Čubrilović: Bos. krajina (Enciklopedija Jugoslavije 1, str. 699).
12. Radoslav Lopašić: Bihać i Bihaćka krajina, MH Zagreb 1892.
13. SGJ-X-Beograd 1964. (Izd. Savezni zavod za statistiku).
14. SGJ-XIII - Beograd 1966.

15. Podaci dobiveni anketiranjem građana.

16. Popis stanovništva 1961. g. (Republ. zavod za statistiku Sarajevo, 1962.).

17. Podaci dobiveni od organa S. O. Vel. Kladuša.

18. H. Kreševljaković: Stari bosanski gradovi, (Naše starine I, Sarajevo 1953. g.).

19. Osnove i pravci regionalnog privrednog razvoja BiH, (Ekonomski institut Sarajevo, 1964.).

20. Popis individualnih poljopr. gazdinstava Opštine Vel. Kladuša (Savezni zavod za statistiku, Beograd 1960.).

21. Statistički pregled za opštine br. 2/1966., (Republički zavod za statistiku, Sarajevo 1966.).

22. »Vjesnik u srijedu« 1. V 1963., str. 9, Zagreb, (»Magistrala Baltik—Jadran«).

Zusammenfassung

DIE GEMEINDE VELIKA KLADUŠA

(ihre wirtschaftlich-geographische Charakteristik und Entwicklungsmöglichkeiten)

Sulejman Smlatić

Die Gemeinde Velika Kladuša liegt im äussersten Nordwesten Bosnien und umfasst einen Raum von 304 km². Die Verkehrsmöglichkeiten dieser Gemeinde sind vorläufig ungünstig. Velika Kladuša ist 30 km. von der nächsten Eisenbahnstrecke in der Banija entfernet, während die Entfernung von der Una-Stiecke sogar 53 km beträgt.

In dieser Hügellandschaft, zwischen dem Dinara-Gebirge und dem Pannonischen Gebiet ist der Boden grösstenteils wenig fruchtbar. Gemässigtes Kontinentalklima mit genug feuchtigkeit ist für die Landwirtschaft geeignet. Die beiden kleinen Flüsse, Kladušnica und Glinica werden einzig zum Antrieb von Wassermöhlen benützte.

Die historische Entwicklung dieser Gegend war sehr stürmisch. Während der Türkenherrschaft war Velika Kladuša eine Grenzfestung um die heftige Kämpfe geführt wurden und die Bevölkerung wanderte häufig aus. Diese Lebensumstende wirkten sich ungünstig aus die gesellschaftliche Entwicklung aus. Die Gemeinde Velika Kladuša hat insgesamt 32.600 Einwohner (1965.), von denen die Moslems-Jugoslaven die Mehrheit von etwa 81% bilden.

Die Landwirtschaft ist extensiv und hat niedrige Erträage zu verzeichnen. Die Hauptgetreidearten, Mais und Weizen, geben einen Ertrag von nur 11—13 q pro Hektar bebauter Fläche. Ausserdem baut man noch Gemüse (Kartoffel, Kraut, Bohnen) und Obst: Pflaumen, Äpfel, Nüsse und Kastanien an. Die Viehzucht liefert den Überschuss an den Markt, und die Forstwirtschaft befasst sich hauptsächlich mit Aufforstung.

Der Bergbau fördert jährlich etwa 11.000 Tonnen Baryt. Die Textilfabrik »Saniteks« erzeugt Verbandmaterial und Posamantrie. Der Handel ist lebhaft auf dem Wochenmarkt dienstags, und wickelt sich ausserdem ind ungefähr zwanzig staatlichen Geschäften ab. Die Verkehrsverbindungen sind durch Einführung von fünf Autobuslinien täglich zwischen Velika Kladuša und den umgebenden Ortschaften verbessert. Andere wirtsahaftliche Tätigkeiten sind unbedeutend und derzeit scwach entwickelt.

In den letzten zwei Jahrzehnten wurden hier jedoch sichtliche Resultate in der Entwicklung der Wirtschaft und anderer Tätigkeiten erreicht. Viele Ansiedlungen wurden elektrifiziert, neue Schulen und Ambulatorien gebaut und kleinere Industriebetriebe eröffnet.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

NEKA DEMOGRAFSKA OBILJEŽJA PRIMORSKOG REGIONA CRNE GORE

PAVLE S. RADUSINOVIĆ

U novije vrijeme, u cilju preduzimanja praktičnih mjera za razvitak turizma u Crnogorskom primorju, detaljno se razmatraju njegovi geografski, urbanistički i drugi aspekti. U sklopu ostalih, demografski aspekt, sa svojim bitnim obilježjima, ima osobit značaj, jer kvantitativne i kvalitativne karakteristike stanovništva, pored ostalog, takođe ukazuju na mogućnosti i perspektive razvoja odgovarajućeg regiona. Koristeći se raspoloživim podacima, ovim osvrtom želimo pružiti prilog tekućoj analizi raznovrsnih osobina ovog dijela naše zemlje.

Primorski region Crne Gore obuhvata priobalni pojas od Sutorine i Igala do Bojane. Sa zaleđem, koje mu komunikativno i dobrim dijelom ekonomski i migraciono gravitira, region zahvata površinu od 2.521 km², tj. 18,3% teritorije Crne Gore ili oko 1,0% teritorije Jugoslavije. Na njegovoj teritoriji broj stanovnika, prema popisima iz posljeratnog perioda, kretao se ovako:

Tabela 1.

Teritorija	Broj stanovnika 1931.	1948.	1953.	1961.	Godišnji prirast 1938/48.	1948/53.	1953/61.
Crna Gora	360.044	377.189	419.873	471.894	1.008	8.537	6.503
Primorski region	93.724	94.989	101.684	106.910	74	1.339	653
Ulcinj	10.273	12.861	14.080	16.213	152	244	267
Bar	22.711	21.487	23.009	24.587	— 72	305	197
Budva	2.313	3.822	4.364	4.834	89	108	59
Kotor	13.476	14.124	15.436	16.642	38	263	151
Tivat	4.210	5.030	5.432	5.974	48	80	68
Herceg-Novi	13.245	12.482	13.759	15.157	— 45	255	175
Cetinje	27.496	25.183	25.604	23.503	—136	84	—264

Iz tabele se vidi da je porast stanovništva od 1931. do 1948. god. bio neznatan. To je, svakako, posljedica gubitka stanovništva u ratu i migracije, osobito kolonizacije, stanovništva u godinama 1945.—1948. u Vojvodinu. U ratnom periodu izginuo je živalj, mahom mlađih i zrelih (17—45) godina, zbog čega je porast stanovništva bio usporen. U regionu, međutim, između pojedinih komuna postoji u tom pogledu razlika. Tako se u hercegovačkoj, barskoj i cetinjskoj komuni smanjivao broj stanovnika u godišnjem prosjeku od 45 do 136, dok je u ostalim, naročito u ulcinjskoj (152), bio u porastu od 38 do 89.

U narednom periodu (1948.—1953.) porast je znatniji: u regionu je iznosio 1.339 stanovnika godišnje, a u komunama: ulcinjskoj 244, barskoj 305, budvanskoj 108, kotorskoj 263, tivatskoj 80, hercegnovskoj 255 i cetinjskoj 84 stanovnika godišnje.

Između dva posljednja popisa (1953.—1961.) smanjio se porast broja stanovnika u odnosu na prethodni period. Dok je u Crnoj Gori godišnji porast smanjen sa 8.537 na 6.503, dotle je u primorskom regionu smanjen sa 1.339 na 653 stanovnika. U komunama, pak, izuzimajući ulcinjsku sa povećanjem od 244 na 267, stanovništvo je bilo u opadanju — u barskoj sa 305 na 197, budvanskoj sa 108 na 59, kotorskoj sa 263 na 151, tivatskoj sa 80 na 68 i hercegnovskoj sa 255 na 175 stanovnika. U cetinjskoj komuni smanjenje je bilo najveće — za čitav period iznosilo je 2.101, odnosno godišnje 262 stanovnika. Uzroci opadanja broja stanovnika leže u smanjenju prirodnog priraštaja i povećanju emigracije. Prosjek smanjenja prirodnog priraštaja vidi se iz tabele 2. On je, naime, u Crnoj Gori smanjen za 0,7, u primorskom regionu za 1,6, a u komunama regiona: ulcinjskoj — 1,3, budvanskoj — 1,0, kotorskoj — 0,5, tivatskoj — 4,4 i hercegnovskoj — 2,6%. Međutim, u barskoj komuni prirodni priraštaj je bio veći u odnosu na prethodni period za 3,0 i u cetinjskoj za 0,5%. Povećanje broja stanovnika u ulcinjskoj komuni, nasuprot malom opadanju prirodnog priraštaja, objašnjava se doseljavanjem mahom šiptarskog življa iz prigranične zone prema Albaniji i školovanog osoblja uposlenog u administraciji, zdravstvu i prosvjeti. Iz barske komune, međutim, stanovništvo je emigriralo jednim dijelom u Titograd, a i izvan Crne Gore. Stanovništvo cetinjske komune smanjivalo se u oba navedena perioda zbog preseljenja republičkih ustanova iz Cetinja u Titograd i težih uslova života seoskog stanovništva kraških oblasti, koje, pretežnim dijelom, živi na njenoj teritoriji.

Prirodni i mehanički priraštaj i migracija. — Dinamika prirodnog porasta stanovništva u posljeratnom periodu bila je:

Tabela 2.

Teritorija	Porast stanovništva 1948. uk.	1953. pr.	Razlika img.	emg.	Porast stanovništva 1953. uk.	1961. pr.	Razlika img.	emg.	Godišnji prirast na 1.000 stanovnika 1948.—53. uk.	pr.	1953.—61. uk.	pr.
Crna Gora	42684	42684	—	—	52021	73280	—	21259	21,2	21,2	14,2	20,5
Prim. reg.	6695	6887	—	192	5226	10368	—	5142	13,6	14,0	6,3	12.4
Ulcinj	1219	1294	—	75	2133	2176	—	43	18,1	19,2	17,6	17,9
Bar	1522	1925	—	403	1578	2986	—	1408	13,7	10,8	13,3	13,8
Budva	542	187	355	—	470	323	147	—	26,3	9,0	12,9	8,0
Kotor	1312	773	539	—	1206	1165	41	—	17,7	10,5	9,4	9,0
Tivat	402	300	102	—	542	389	153	—	17,4	13,0	11,9	8,6
H. Novi	1277	1600	—	1179	—	1970	—	4071	3,3	12,6	10,7	10,0

Kao što se vidi, u Crnoj Gori je u prvom periodu ukupni porast stanovništva u skladu sa prirodnim priraštajem, dok je u drugom ukupni prirast niži od prirodnog za 6,3%, što znači da je emigriralo 21.259 stanovnika. U primorskom regionu, međutim, u prvom periodu prirodni priraštaj je veći za 0,4%, tj. emigriralo je 192 stanovnika, a u drugom je razlika mnogo veća (6,1%), jer je emigriralo 5.142 stanovnika. U komunama regiona taj odnos između ukupnog i prirodnog priraštaja takođe je različit. Naime, dok je, na primjer, iz cetinjske komune u prvom periodu emigriralo 1.179 stanovnika, a u drugom 4.071, dotle je u budvansku emigriralo u prvom 355, a u drugom 147 stanovnika. U prvom periodu imigracioni maksimum imale su kotorska (sa 539) i hercegnovska (sa 469), a u drugom tivatska (sa 153) i budvanska komuna (sa 147 stanovnika). Emigracioni maksimum u oba perioda imala je cetinjska (s pomenutim brojem) i barska komuna s 403, u prvom, i 408 stanovnika u drugom periodu. Imigraciona komponenta karakteriše, dakle, primorska mjesta, osim Bara, koji je zahvatila tek posljednjih godina i to zbog obimnije izgradnje grada, naročito lučkih objekata. Ovo je, svakako, dio veoma izraženog migriranja u okviru Crne Gore. Kao primjer za to služi nam činjenica da se prilikom popisa stanovništva u 1961. godini pokazalo da samo oko 311.000 stanovnika ili 65,9% Crne Gore živi u mjestu rođenja, dok je oko 161.000 stanovnika ili 34,1% bilo sa stalnim boravkom van rodnog mjesta. Među odseljenima ima 114.000 ili 78,8% stanovnika iz seoskih naselja. Ova pozamašna preseljavanja izvršena su mahom u godinama (1955.—1961.) bržeg privrednog razvitka. U primorskom regionu tih godina su podizanjem ugostiteljsko-turističkih objekata povećani građevinski radovi, stvorena su nova preduzeća, škole i dr., što je u znatnoj mjeri apsorbovalo novo stanovništvo, poglavito sa sela. Dodamo li tome rastuću izgradnju kuća u privatnoj inicijativi od strane stanovnika iz drugih krajeva Crne Gore, onda nam postaje jasno da imigracija u primorske gradove postaje sve izrazitiji tekući proces. Podaci, analogni prethodnim, pokazuju da je u primorskom regionu u 1961. godini živjelo u mjestu rođenja oko 75.000 ili 70%, a van njega oko 32.000 ili 30% stanovnika. Od toga se iz sela iselilo oko 23.000 stanovnika.

Pokazatelji emigracije otkrivaju nam činjenicu da se stanovništvo u cilju traženja bolje egzistencije odnosno zaposlenja, u relativno velikom broju (iz čitavog regiona 3.579 stanovnika) iselilo izvan Crne Gore. S obzirom da je to pretežno radno sposobno stanovništvo, javljaju se (povećanjem broja izdržavanih lica) negativne posljedice u odnosu na opštu produktivnost stanovništva ovog regiona.

Vidna posljedica migracija je porast gradskog stanovništva, što je inače karakteristično za pretežni dio gradova Jugoslavije. Taj porast u gradovima ovog regiona može se sagledati iz sljedeće tabele:

Tabela 3.

Teritorija	Broj stanovnika			Indeks porasta stanovnika			Prir. prirašt.	Mehan. prirašt.
	1948.	1953.	1961.	1948.	1953.	1961.	1953.—1961.	
Ulcinj	4385	4919	5705	100	112	130	1176	— 399
St. Bar	1417	1679	1803	100	118	127	180	— 55
Bar	897	1113	2184	100	124	243	103	— 968

Teritorija	Broj stanovnika			Indeks porasta stanovnika			Prir. prirašt.	Mehan. prirašt.
	1948.	1953.	1961.	1948.	1953.	1961.	1953.—1961.	
Budva	688	812	1349	100	118	196	42	— 495
Kotor	2494	3814	4764	100	153	191	294	— 656
Dobrota	906	1223	1603	100	135	180	92	— 315
Bijela	911	1122	1369	100	123	150	85	— 62
Risan	969	1038	1227	100	107	127	77	— 112
Tivat	2236	2835	3368	100	127	151	264	— 269
Herceg-Novi	2371	2655	3797	100	112	160	165	— 712
Cetinje	9038	9102	9359	100	101	104	910	— 617

Porast gradskog stanovništva u komunama, izuzimajući Cetinje, Ulcinj i Stari Bar, baziran je dakle više na mehaničkom nego na prirodnom priraštaju. Mehanički je, naime, veći od prirodnog priraštaja — u Budvi za 11,7, u Novom Baru za 9,4, a u Hercegnovom za 4,3, u Dobroti za 3,5, u Kotoru za 2,2, u Risnu za 1,4, u Tivtu za 1,0 u Bijeloj za 0,7 puta. Proces aglomeriranja je veći u ovom periodu nego u prvom: u Novom Baru, npr., za 2,5, u Kotoru za 1,7, u Tivtu za 1,5 puta itd.

Upoređivanjem podataka vidi se da nasuprot emigriranju iz regiona u druge krajeve, broj stanovnika u primorskim gradovima ne opada već u prosjeku raste. To dalje ukazuje na raslojavanje seoskog stanovništva i uzroke njegovog emigriranja u gradove. Ti uzroci su, kao što je poznato, ekonomsko-socijalne prirode. Naime, mali procenat obradivih površina (u cijelom regionu 13,4%), niska produktivnost na sitnosopstveničkim imanjima, koja se primitivno obrađuju, nizak dohodak od agrarne proizvodnje, nepovoljni uslovi života na selu usljed neizgrađenih puteva i električne mreže i drugih životnih potreba jednog naselja — dakle, usljed niskog standarda života, seosko stanovništvo migrira u gradska naselja.[1] Prema tome, urbanizacija regiona će morati nužno voditi brigu o takvom rasporedu privrednih objekata pomoću kojeg će se kretanje stanovništva u regionu ekonomski i cjelishodno uskladiti.

Gustina naseljenosti. — Mada je gustina naseljenosti primorskog regiona ispod jugoslovenskog prosjeka, ona je, ipak, naročito u užem priobalnom pojasu, najveći u Crnoj Gori. To pokazuje sljedeća tabela:

[1] Ovom osvrtu nije cilj da detaljnije analizira pokazatelje socijalno-ekonomskih odnosa i stanja na selu, jer je to predmet posebne studije.

Tabela 4.[2]

Teritorija	Površina u km²	broj naselja	broj domaćinstava	broj stanovnika	stanovnika na 1 km²
Jugoslavija	255.804	27.710	4,648.000	18,549.000	73
Crna Gora	13.812	1.263	106.569	472.894	36
Prim. region	2.521	334	27.713	106.910	59
Ulcinj	255	39	3.042	16.213	63
Bar	598	831	6.052	24.587	41
Budva	122	322	1.501	4.834	40
Kotor	255	467	4.566	16.642	50
Tivat	46	12	1.719	5.974	129
Herceg Novi	235	27	4.414	15.157	64
Cetinje	910	93	6.414	23.503	26

Gustina naseljenosti u Crnoj Gori je dva puta manja od jugoslovenskog prosjeka. U ovom regionu ona je znatno veća od prosjeka Crne Gore, kao i u komunama pojedinačno, osim u cetinjskoj. Poznato je da je to uslovljeno, prije svega, povoljnim geografskim položajem i saobraćajnom ulogom ove oblasti između zemalja Sredozemlja i kontinentalnog zaleđa, koju je ona imala u prošlosti, i povoljnim odlikama priobalnog pojasa, koji pruža osnovu za agrarnu proizvodnju i izvanredne uslove za razvitak turizma. Zato u tom pojasu, srazmjerno njegovoj veličini, ima mnogo više gradskih naselja nego u drugim oblastima Crne Gore. Otuda je i gustina naseljenosti u niskoj priobalnoj zoni najveća u Crnoj Gori i iznosi 64 stanovnika na 1 km². Samo do 10 m visine u toj zoni živi oko 40.000 stanovnika, a od 10 do 500 m visine živi isto toliko. Međutim, u zoni kraškog zaleđa toga pojasa, od koje 90% teritorije (sa prosječnom visinom od 600 do 800) pripada cetinjskoj komuni, živi 26.000 stanovnika ili 26 na 1 km².

U Jugoslaviji prosječno na jedno naselje otpada 9,2 km² površine, u Crnoj Gori 10,9 km², a u ovom regionu 7,6 km². U komunama, pak, jedno naselje u prosjeku obuhvata u ulcinjskoj 6,5 km², u barskoj 7,2 km², budvanskoj 3,7 km², kotorskoj 7,7 km², tivatskoj 3,8 km², hercegnovskoj 7,4 km² i cetinjskoj 9,6 km².

Čitavu teritoriju regiona, dakle, karakteriše veliki broj naselja. Njihovu strukturu sačinjava 26 gradskih i 308 seoskih naselja. U gradskim naseljima živi 45.368 stanovnika, odnosno po jednom naselju 1.783 stanovnika, a u seoskim 60.542, odnosno po jednom naselju 196 stanovnika. U komunama ta struktura izgleda ovako:

U ulcinjskoj komuni 2 gradska naselja[1] sa 6.362 stanovnika i 37 seoskih sa 10.851 stanovnika; u barskoj — 5 gradskih[2] sa 4.513 i 78 seoskih sa 19.574 stanovnika; u budvanskoj — dva gradska sa 1.896 stanovnika i 31 seoskih sa 2.938 stanovnika; u kotorskoj — 2 gradska sa 3.972 stanovnika i 10 seoskih sa 2.002 stanovnika; u hercegnovskoj — 7 gradskih sa 8.925 i 20 seoskih sa 6.232 i u cetinjskoj — 2 gradska sa 10.630 i 92 seoska naselja sa 13.440 sta-

[2] Prema popisu od 1961. godine.

a isto tako imaju i najmanji broj naselja sa 50 stanovnika. To, kao i činjenica novnika. Prosječno u jednom selu živi: u ulcinjskoj komuni — 293 stanovnika; u barskoj — 26; u budvanskoj — 94; u kotorskoj — 173; u tivatskoj — 200; u hercegnovskoj 311 i u cetinjskoj 146 stanovnika.

U prosjeku na jedan komunalni gradska centar otpada po 44 sela. Najveća gustina naselja je na teritoriji hercegnovske, kotorske i tivatske opštine, dok je u ostalim znatno manja. To je svakako posljedica rivijernog položaja ovih triju opština. Gradska naselja u njima pružaju se neposredno pored mora, duž glavnog druma u Boki Kotorskoj. Iznad njih, naročito u okolini Tivta — na blagim, pitomimi padinama poluostrva Vrmca i Herceg-Novog — na niskim padinama južne podgorine Orjena, nalaze se seoska naselja. U priobalnim dijelovima ostalih primorskih opština gustina naselja je veća nego u višim zonama. Međutim, u cetinjskoj komuni i pored relativno velikoj broja naselja, gustina je manja, jer su ta naselja razmještena po visokim kraškim površinama koje oskudijevaju obradivim površinama.

Promjene u broju naselja prema broju stanovnika u njima u posljeratnom periodu kretale su se kako to pokazuje tabela 5.

Podaci u cjelini pokazuju da su se naselja, prema njihovom broju stanovnika u odgovarajućim međupopisnim periodima, po izvođenim kategorijama u tabeli smanjivala ili povećavala. Vidi se, naime, da je u cijelom regionu 1961. godine u odnosu na 1948. bilo 2 naselja manje i da je dolazilo do preliva stanovništva iz jednih u druge kategorije. Tako je broj naselja u prve dvije kategorije, i pored znatnog opadanja u prvoj (u periodu 1948.—1953.), postepeno rastao, da bi u naredne dvije opadao, a u preostale četiri postepeno rastao, naročito u drugom periodu (1953.—1961.). Ovo je nesumnjivo posredan indikator mehaničkog porasta gradskog stanovništva, koji nam potvrđuje ranije konstatacije. Promjene u tom pogledu po komunama pokazuju, npr., da je u ulcinjskoj komuni broj naselja druge kategorije veći od broja naselja prve, iako se za po jedno naselje, u popisima smanjivala. Međutim, naselja iz treće i iz četvrte kategorije su najbrojnija i prema broju stanovnika u posljeratnom periodu najstabilnija, što je bitna demografska karakteristika i ostalih komuna. Zapravo, najveći broj naselja u regionu ima od 100 do 600 stanovnika.

U ulcinjskoj i barskoj komuni u petoj kategoriji je 1961. u odnosu na 1953. godinu po 3 naselja više. Ta naselja su u prigradskim zonama ili su mjesni centri s izvjesnim odlikama gradskog karaktera. U cetinjskoj komuni rastao je broj naselja sa 50 stanovnika, dok je 1961. godine, u odnosu na 1953. godinu, bilo 7 naselja manje u kategoriji od 300 do 600 stanovnika. To je prouzdan dokaz o seljenju seoskog stanovništva. U tivatskoj komuni promjene u kategorijama naselja bile su relativno najmanje. To je odraz ravnomjernog učešća stanovništva (koje je ovdje najgušće naseljeno i raspoređeno u malom broju naselja) u industrijskoj i poljoprivrednoj proizvodnji. Procenat zaposlenosti stanovništva u industriji je skoro na jugoslovenskom nivu i iznosio je u 1961. godini 39,2%, a u Jugoslaviji 39,5%. Osim toga, u ovoj komuni, kao i u hercegnovskoj, nema naselja s manje od 50 stanovnika,

[1] Naselje Vladimir ima danas izvjesna obilježja gradskog karaktera.

[2] Zaljevo, kao periferno naselje Bara, ima takođe obilježja gradskog karaktera.

Tabela 5.

NASELJA PREMA BROJU STANOVNIKA U 1948, 1953. i 1961. GODINI

Teritorija	Svega naselja			I do 50 stan.			II 50—100			III 100—300			IV 300—600			V 600—1000			VI 1000—3000			VII 3000—5000			VIII preko 5000 st.		
	48	53	61	48	53	61	48	53	61	48	53	61	48	53	61	48	53	61	48	53	61	48	53	61	48	53	61
Primorski region	334	331	332	30	21	32	59	64	65	159	153	154	66	67	48	14	16	21	3	7	7	2	2	3	1	1	2
Ulcinj	39	39	39	1	2	1	4	3	2	22	22	22	11	11	10	—	1	4	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Bar	83	80	83	4	3	6	18	17	14	32	29	36	25	24	17	3	5	8	1	2	2	—	—	—	—	—	—
Budva	33	33	32	11	9	9	9	12	11	12	10	10	—	1	1	1	1	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—
Kotor	46	46	46	3	1	1	6	6	10	27	29	26	6	5	4	3	2	2	—	2	2	1	1	1	—	—	—
Tivat	12	12	12	—	—	—	1	1	1	8	8	9	2	2	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—	1	—	—
Herceg-Novi	27	27	27	—	—	—	2	1	1	9	8	8	9	10	10	6	6	5	1	2	2	—	—	1	—	—	—
Cetinje	94	94	93	11	6	15	19	24	26	49	47	43	14	15	7	—	1	1	—	—	—	—	—	—	1	1	1

da u kategoriji sa 100 do 300 stanovnika imaju podjednak broj naselja govori o relativno sličnim prirodnim uslovima ovih dvijeu komuna. U kotorskoj komuni vidan je porast broja naselja sa 50 do 100 stanovnika, zatim smanjenje u kategoriji od 100 do 300 stanovnika, koje se neznatnije nastavlja na dvije naredne kategorije, dok su dva naselja (Dobrota i Risan) u 1953. i 1961. godini znatno porasla. Izuzimajući Cetinje, kao najveći grad u regionu, jedino je u 1961. godini Ulcinj imao preko 5.000 (5.705) stanovnika.

Kao izraz postojećeg prirodnog i društveno-ekonomskog stanja u regionu svi izloženi pokazatelji su veoma značajni, te se pri svakom urbanističkom zahvatu u regionu mora voditi računa o njima.

Struktura stanovništva po domaćinstvima u regionu iznosi 3,7 a u komunama: ulcinjskoj 5,3, barskoj 4,0, budvanskoj 3,2, kotorskoj 3,6, tivatskoj 3,4, hercegnovskoj 3,3, i u cetinjskoj 3,6 članova. U seoskim naseljima taj prosjek je 4,7, a u gradskim 3,4 člana na jedno domaćinstvo.

Struktura stanovništva po polu i starosti. — Kao što je karakteristično za Jugoslaviju, i u Crnoj Gori, pa i u ovom regionu je više od polovine ženskog stanovništva. U ratu i emigraciji u posljeratnom periodu muško stanovništvo se smanjilo. Struktura stanovništva po polu može se sagledati iz popisa od 1961. godine:

Tabela 6.

Teritorija	broj stanovnika ukupno	muško	žensko	u % muško	žensko	razlika
Jugoslavija	18,549 291	9,043.425	9,505.867	48.8	51,2	2,4
Crna Gora	471 894	229.274	242.620	48.5	51,5	2,7
Prim. reg.	106.910	51.220	55.210	47,9	52,1	4,2
Ulcinj	16.213	8.147	8.062	50,2	49,8	0,4
Bar	24.587	11 832	12.755	48,1	51,9	2,8
Budva	4.834	2.264	2.572	46,8	53,2	6,4
Kotor	16.642	7.785	8 857	46.7	53.3	6.6
Tivat	5 974	2.853	3.121	47,9	52,1	4,2
Herceg-Novi	15.157	7.392	7.765	48,3	51.7	2,4
Cetinje	23.503	10.897	12.606	46,3	53,7	7,4

Osim u ulcinjskoj i hercegnovskoj, u ostalim komunama je broj žena veći neko u ostalim krajevima Jugoslavije, i to za 0,2 u barskoj, 1,8 u tivatskoj, 4,0 u budvanskoj i 5,0 u cetinjskoj, u čitavom regionu 1,8, a u Crnoj Gori za 0,3%. Karakteristično je da u primorskom regionu među stanovništvom do 24 godine starosti ima više muškaraca, naime, na 1.000 muškaraca dolaze 954 žene, a u starosnoj grupi od 25 do 65 godina više je žena, odnosno na 1.000 muškaraca dolaze 1.083 žene. Ova činjenica nesumnjivo utiče na razliku između aktivnog i izdržavanog — ovdašnjeg i ostalog stanovništva u našoj zemlji. U ovom regionu je, naime, broj aktivnog stanovništva manji od jugoslovenskog prosjeka za 8,6%, a izdržavanog veća 5,6%. To, zapravo, posredno govori o visokom stepenu uposlenih žena u raznim privrednim djelatnostima.

U cilju dobijanja što tačnije predstave o potencijalnim svojstvima stanovništva ovoga regiona, razmotrićemo strukturu po starosti. Po popisu iz 1961. godine struktura po starosti razmatrana kroz 15 kategorija[1] pokazuje da postoje znatne razlike između Jugoslavije, Crne Gore, odnosnog regiona i između komuna na njegovoj teritoriji. Tako je, npr., prva kategorija u Jugoslaviji zastupljena sa 10,2%, druga sa 8,9, treća sa 9,6, četvrta 7,3 peta 8,5, šesta 8,8 sedma 8,3, osma 6,7, deveta 4,2, deseta 10,9 itd; u Crnoj Gori iste kategorije po redu: 12,8%, 12, 4, 10,9 8,0, 9,7 itd. Upoređivanjem podataka vidimo da u stanovništvu Crne Gore starosna kategorija do 24 godine učestvuje sa 53,8%, a u Jugoslaviji je manja za 7,7% (46,4%). Imajući u vidu da je ta kategorija zbog školovanja, odsluženja vojnog roka i nepunoljetstva pretežno izvan stalne radne aktivnosti, možemo konstatovati da je time procenat izdržavanog stanovništva znatno povećan. Kad se tome doda činjenica da je stanovništvo u Crnoj Gori u starosti od 25 do 50 godina zastupljeno sa 27,4%, a u jugoslovenskom prosjeku 40,2%, onda je ta pojava vrlo izrazita. Njena negativna strana povećava se i time što u stanovništvu Crne Gore ima 18,8% preko 50 godina, dok ih u Jugoslaviji ima 13,4%.

Na teritoriji primorskog regiona, po komunama, razlike između starosnih kategorija stanovništva takođe postoje. Ako svedemo raspoložive podatke za ovaj region sa broja prethodnih kategorija, shodno stanovništvu potencijalne aktivnosti stanovništva i u cilju izdvajanja njegovog radnog kontingenta, na tri, vidi se da su te razlike neujednačene.

Tabela 7.

Stanovništvo	od 0—14 god.	od 15—64 god.	od 65 i više god.
Jugoslavija	31,1	62,7	6,2
Crna Gora	36,3	56,6	7,1
Prim. region	32,7	57,8	9,5
Ulcinj	36,0	57,6	6,4
Bar	31,0	59,3	9,7
Budva	28,5	60,1	11,4
Kotor	21,0	63,5	9,5
Tivat	29,6	61,6	8,8
Herceg-Novi	28,9	62,3	8,8
Cetinje	31,9	57,4	10,7

Kao što se vidi, u prvoj starosnoj kategoriji procenat po komunama je niži od prosjeka za Crnu Goru, dok je prosjek čitavog regiona, i ulcinjske i cetinjske komune posebno, viši od jugoslovenskog prosjeka. U drugoj, pak, prosjek regiona je viši od prosjeka za Crnu Goru, a po komunama, izuzev kotorske, niži od jugoslovenskog. I najzad, u trećoj, prosjek regiona je znatno viši od prosjeka za Crnu Goru i Jugoslaviju. Po komunama takođe, osim ulcinjske.

Sledstveno takvom starosnom sastavu stanovništva, i njegova struktura aktivnosti je različita.

[1] Kategorije su: 0—4, 5—9, 10—14, 15—19, 20—24, 25—29, 30—34, 35—39, 40—44, 45—49, 50—54, 55—59, 60—64, 65 — i više godina.

Tabela 8.

Stanovništvo	Aktivno	Sa lič. prihodima	Izdržavano
Jugoslavija	44,3	4,7	51,0
Crna Gora	34,4	4,6	61,0
Prim. region	35,7	7,7	56,6
Ulcinj	32,4	3,2	64,4
Bar	36,9	4,7	58,4
Budva	37,5	7,3	55,2
Kotor	38,7	9,8	51,5
Tivat	33,3	10,9	55,8
Herceg-Novi	36,9	7,8	55,3
Cetinje	34,6	11,2	54,2

U sve tri kategorije prosjeci primorja, u odnosu na jugoslovenski, povoljniji su od prosjeka za Crnu Goru. Znatan izuzetak u tom pogledu čini ulcinjska komuna u kojoj je, kao što smo vidjeti, i broj članova po domaćinstvu najveći.

Ova podaci pokazuju u kojoj mjeri se velike promjene u starosnoj strukturi odražavaju na socijalno-ekonomska pitanja, s obzirom na smanjenje broja najproduktivnijeg, odnosno na povećanje broja izdržavanog stanovništva. U barskoj komuni, npr., udio stanovništva do 14 godina iznosi 30,50%, od 14 do 24 godine 15,4%, od 24 do 50 30,0% i preko 50 godina 26,1%. S gledišta udjela radno sposobnijeg stanovništva, stanje u ovoj komuni je povoljnije nego u drugim krajevima Crne Gore, jer je u njoj broj stanovnika sa 24 do 50 godina veći za 2,6%. Međutim, u kategoriji stanovništva preko 50 godina odnos je nepovoljniji. U ovoj komuni je, prema prosjeku Crne Gore, veći udio pomenute kategorije za 12,7%. U budvanskoj opštini udio stanovništva do 14 godina starosti je 28,3%, od 14 do 24 godine 14,3%, dok je udio kategorije od 25 do 50 godina 31,8%, a preko 50 godina 25,6%. Ovo takođe pokazuje da je udio radno sposobnog stanovništva veći od prosjeka Crne Gore za 4%, dok je udio stanovništva iznad 50 godina znatno povoljniji. Znatna emigracija iz cetinjske komune najviše se odrazila na kontigent stanovništva najroduktivnijeg doba starosti. Udio starosne kategorije do 25 godina iznosi 30,4%, od 25 do 50 godina 27,3% i preko 50 godina 42,3%. Ovoliki udio starijih godišta direktni je odraz velike emigracije. Vidi se, naime, da je u izrazitoj nesrazmjeri prema udjelu stanovništva do 50 godina (57,7%). Starosna struktura stanovništva kotorske komune je relativno povoljnija. Udio stanovnika do 25 godina je 44,6%, od 25 do 50 godina 32,0% i preko 50 godina 23,4%. Ipak, udio starijih godišta je prilično velik. Starosna piramida hercegnovske komune pokazuje da je udio stanovnika do 25 godina 43,1%, od 25 do 50 godina 33,0% i preko 50 godina 22,9%. Odnos starijih kategorija u tivatskoj komuni je nešto povoljniji: do 25 godina 43,9%, od 25 do 50 godina 34,8% i preko 50 godina 21,3%. Najpovoljniji je, međutim, u ulcinjskoj komuni: do 25 godina 52,4%, od 25 do 50 godina 29,3% i preko 50 godina 18,3%. Za ovu komunu, kao dijelom i za ostale »paradoksalni« su podaci da ima u procentualnom izrazu toliko izdržavanog stanovništva, jer je veliki dio njegov u sa-

stavu radnog kontigenta, koji dobar dio poslova obavlja na svojim gazdinstvima.

No, sve te posljedice, kao postojeće stanje u regionu, nužno je cjelishodno razmotriti i preduzeti adekvatne ekonomske i urbanističke mjere radi njinovog otklanjanja. Tim mjerama je potrebno stvoriti aktivniju strukturu stanovništva, te dati ubuduće prednost starosnoj kategoriji do 25 i 30 godina.

Na kraju, radi potpunije praktične primjene ovih razmatrranja i njihovog uklapanja u projekte perspektivnog izgrađivanja regiona, valja na bazi prirodnog priraštaja predstaviti porast stanovništva do 1970. godine. Taj porast će se, uglavnom, kretati ovako:

Tabela 9.

Teritorija	1964.	1965.	1966.	1967.	1968.	1969.	1970.
Crna Gora	495.000	503.000	511.000	519.000	527.000	536.000	545 000
Prim. region	109.400	110 600	111.800	113.400	115.000	117.000	118.600
Ulcinj	17 000	17.200	17.500	17.900	18 200	18.700	19.100
Bar	25.100	25.400	25.600	25.900	26.200	26.600	26,800
Budva	4.800	4.900	5.000	5.100	5.200	5.300	5.500
Kotor	17.100	17.200	17.400	17.600	17 900	18.300	18.500
Tivat	6.000	6.200	6.300	6.400	6.500	6.600	6.700
Herceg-Novi	15 500	15.700	15.900	16.100	16 300	16.500	16.700
Cetinje	23.800	24.000	24.200	24.400	24.700	25.100	25.300
Učešće stanov. regiona u stan. Crne Gore u %	23,8	21,9	21,6	21.6	21,8	21,8	21,7

Mehanički porast stanovništva svakako neće biti manji od onog iz pretnodnog perioda, jer se planom predviđa zamašna izgradnja raznih privrednih, osobito turističkih objekata. U posljednje tri godine uočava se pojava doseljavanja stanovništva iz unutrašnjosti naše zemlje i iz sjevernih krajeva Crne Gore i njegovog stalnog naseljavanja u primorsko područje. Doseljavaju se mahom ljudi koji, prodajući imetak u svome mjestu, ovdje u primorju grade ili kupuje kuće i posjede. U uslovima nedovoljnih smještajnih kapaciteta za turiste preko ljeta, koji postoje u društvenom sektoru, doseljenici (kao i starosjedioci) i vlasnici, koji svoje kuće dijelom i povremeno koriste, dobivaju znatne sume novca od izdavanja stanova turistima. Ovo, kao i ostali povoljni geografski uslovi primorja utiču na doseljavanje iz unutrašnjosti naše zemlje.

Literatura:

Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953. i 1961. g. po opštinama i naseljima (Zavod za statistiku SRCG, Titograd 1963).

Komune i privreda Jugoslavije, (Tom II Zagreb 1962).

M. Petranović: Stanovništvo kao faktor proizvodnje na području Crne Gore. (»Pravni zbornik«, br. 1 Titograd 1964.)

Statistički godišnjaci FNRJ 1953. i 1961. godine.

Statistički pregled 1955./1962. (Zavod za statistiku SRCG, Titograd 1963.)

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИМОРЬЯ ЧЕРНОГОРИИ

Павле С. Радусиновић

В приморском районе Черногории, который занимает узкий прибрежный пояс от Суторины и Игало до Бойаны и зону прибережья (цетиньская комуна) с площадью от 2521 км², произошли значительные перемены в населении, его приросту, плотности населённости, половой и возрастной структуры, миграции и активности. Эти перемены являются следствием потери населения (в основном в возрасте от 20—40 лет), в последней войне, затем эмиграгией иэ района после войны и движением жителей внутрь района, и то в основном из села в город. Все эти количественные и важные квалитативные свойства здешнего населения являются предметом научного внимания, имея в виду что район в настоящее время передовой в направлений интенсивного туристического строительства.

В районе в 1931 году было 93.724 жителей, в 1948 — 94.989, в 1953 — 101.684 и в 1961 году 106.910 жителей. Поэтому незначительный прирост был в первом периоде (1931—48), затем скачок во втором (1948—53) и умерен в последнем статистическом периоде (1953—61). В последних два периода природный и общий прирост были неравномерны: в первом природныйбольше на 0,4%, и в тором на 6,1%, т. е. эмигрировало 5142 жителя. Больше всего эмигрировало из цетиньского и барского районов, а вэто время в другие приморские города в разном количестве население вселилось. Из целого района эмигрировало вне Черногории 3579 жителей. Так как это главным образом работоспособное населсние, необходимым являются последствия в общей продуктивности здесь оставшего населения. Переход из села в город (табл. 3) показывает что приморские город по числу населения в основном выросли.

Плотность населённости района, в особенности в прибрежном поясе самая большая в Чреногории. В Югославии она составляет 73 на 1 км² в Черногории 36, а в этом раёоне 59 жителей. Самая болшая плотность населения до 300 метров над уровнем моря, а потом снижается; самая маленкая свьше 1000 метров. Район имеет 26 населений городскоги типа и 308 сельских населений. В первых живут 46.368, а во вторых 60.542 жителей. Число членов по семьям составляет 3,7.

В районе больше женщин чем мужчин. Пока их в Югославии больше на 2,4%, в Черногории на 2,7%, а в этом районе их больше 4,2%. Это выражается в относительно низкой степени работающего населения так, как женщины значительно меньше включены в производство чем мужчины. Так же войной и эмиграцией нарушена воздрастная структура населения табл. 7 и 8) имеет негативное влияние на контингент активного населения. Именно поэтому тот состав меньше на 8,6% югославского уровня.

По расчетам природного роста, население района в 1970 году будет иметь около 118600 жителей. Механически также будет расти, так как планом предусматривается значительное строительство разных производствены, и на первом месте туристических объектов.

GEOGRAFSKI PREGLED
sv. X god. 1966.
Geografsko društvo BiH
Sarajevo

SAVREMENE DRUŠTVENO-GEOGRAFSKE TRANSFORMACIJE STRUKTURE STANOVNIŠTVA GRADSKE I PRIGRADSKE ZONE NIKŠIĆA

BAJO KRIVOKAPIĆ

UVOD. Gradska i prigradska zona Nikšića obuhvata Nikšićko polje s obodom. Ukupna površina tog prostora iznosi 168 km² ili 8% teritorije današnje nikšićke komune. Na tom prostoru je bilo koncentrisano 1948. godine 37%, a već 1961. 56% cjelokupnog stanovništva opštine, iz čega se na prvi pogled može shvatiti antropo-geografska vrijednost prostora. Prema svom geografskom položaju, Nikšićko polje s obodom nalazi se u udolini dinarskog smjera pružanja, koja dijeli sjeveroistočnu Crnu Goru od jugozapadne. Jugozapadno od Nikšićkog polja pruža se Katunsko-Banjska krška površ, koja se odlikuje bogatstvom morfoloških oblika tipičnih za ljuti krš; oskudicom tla, vode i vegetacije. Sjeveroistočno se nalaze Crnogorska brda. To je prostor visokih planina sastavljenih pretežno od starijih i polupropustljivih stijena, s obiljem padavina i većim bogatstvom površinskih voda i vegetacije. Nalazeći se u centru ovakvog prostora, Nikšićko polje predstavlja najveću ravan u čitavom kraju i po prirodnim osobinama u cjelini najpovoljnije područje za koncentraciju stanovništva. Zahvaljujući geografskim uslovima u čitavom prostoru, dominirala je do najnovijeg doba stočarska privreda. Sva tri područja su se međusobno privredno dopunjavala. Stočari iz Katunsko-Banjske površi i Nikšićkog polja odlazili su u sušnoj — ljetnoj polovini godine na ispašu u Crnogorska brda, kako bi očuvali svoje livade i pašnjake za ishranu u ostalom dijelu godine. Ekstenzivno stočarstvo katunskog tipa bilo je dobro razvijeno. Nikšićko polje je imalo najpovoljnije uslove, s obzirom na bogatstvo livada, za ishranu stoke u zimskoj polovini godine, a sam grad Nikšić predstavljao je najpovoljnije tržište za stoku i stočne proizvode. U drugom svjetskom ratu, pa i kasnije, stočarstvo nazaduje i stagnira, a čitav prostor zahvatila je snažna društveno-ekonomska transformacija pod uticajem razvitka industrije u Nikšiću. Nekadašnja sezonska kretanja stočara zamijenjena su stalnim i dnevnim migracijama radne snage ka industrijskom centru. Danas se centralne funkcije Nikšića, kao mezoregionalnog centra sjeverozapadne Crne Gore, osjećaju jače na čitavom prostoru nego što su se osjećale bilo kad u prošlosti. Šira gravitaciona zona Nikšića zahvata veliki prostor (1.212), koji premašuje okvire nikšićke komune, čije granice se protežu od gornjeg toka Morače, rijekom Tarom, pored Gatačkog polja, gornjim tokom Trebišnjice,

obuhvatajući Grahovsko polje s okolinom i dio Bjelopavlićke ravnice, do Danilovgrada

Naš je zadatak da se zadržimo na društveno-geografskim transformacijama strukture stanovništva gradske i prigradske zone Nikšića. Širu gravitacionu zonu Nikšića, izdijeljenu administrativnim granicama više susjednih komuna, nećemo uzimati u obzir sem onaj dio koji čini vanjsko područje nikšićke komune i to samo onda kada je potrebno da objasnimo funkcionalnu vezu migracionih tokova.

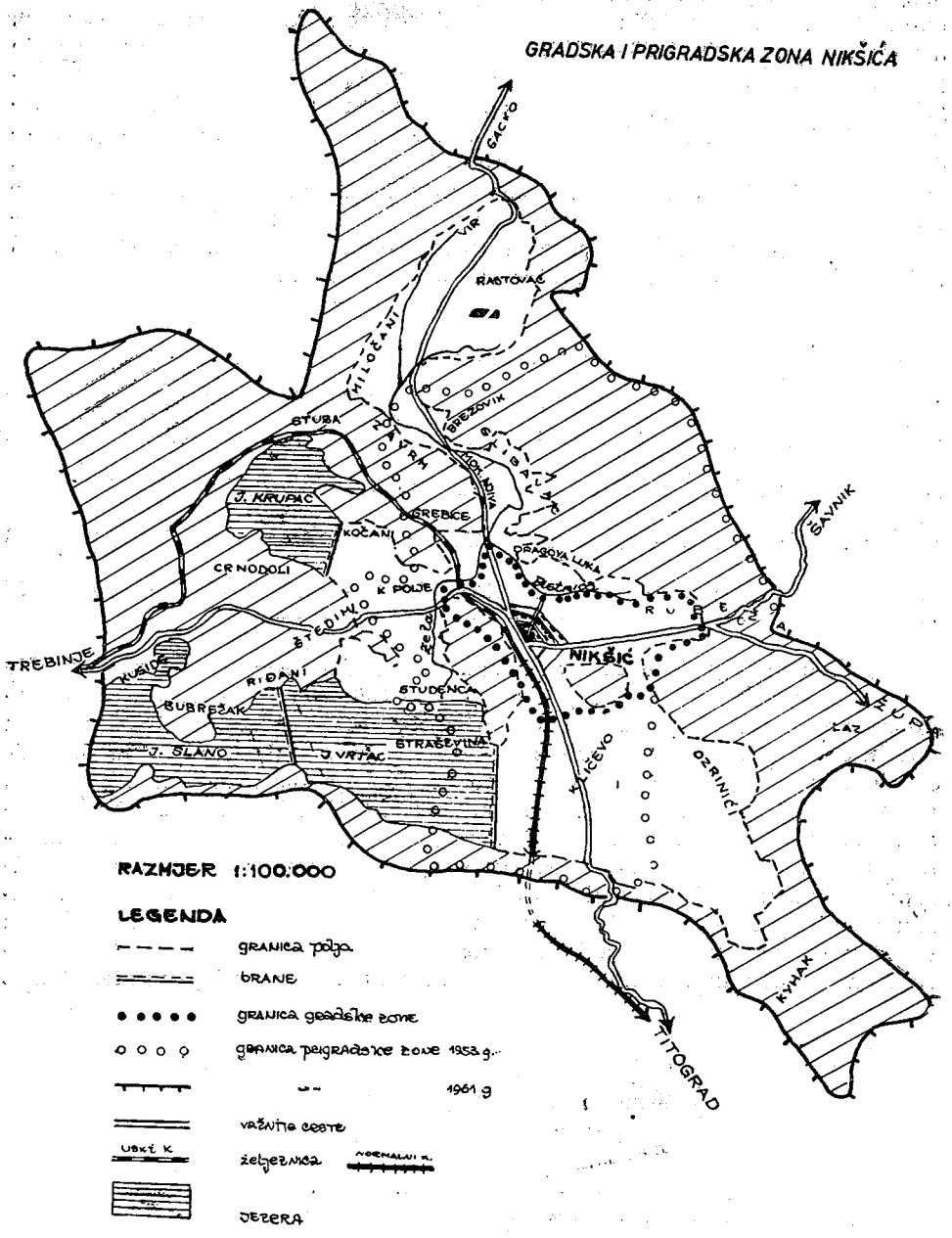
ODREĐIVANJE GRADSKE I PRIGRADSKE ZONE I DINAMIKA RAZVOJA

Današnja geografska stvarnost nameće potrebu da na području Nikšićkog polja i bližih okopoljskih strana izdvojimo dvije zone: gradsku i prigradsku. »Statističko područje« gradske teritorije, koje se poslije drugog svjetskog rata nije mijenjalo, može zadovoljiti geografske kriterije bar u dosadašnjem razvoju. Prema tome, administrativno ograničen gradski prostor predstavlja u ovom slučaju i najpovoljnije geografske uslove za razvitak gradske aglomeracije. Do sada je pružao, a i ubuduće će pružati, relativno najpovoljnije uslove za razvitak urbaniziranog centra. Prije svega, to omogućuju: najpovoljniji prometni položaj u Nikšićkom polju, debeli nanosi fluvioglacialnog materijala u ravni polja podesni za visokogradnju, povoljan topografski položaj između humova i oboda polja i povoljni hidrografski odnosi, koji sa sjevera i sjeverozapada ograničavaju gradsku zonu (Bistrica, Zeta). Gradska zona zahvata prostor koji je ujedno obuhvaćen urbanističkim planom površine 11,25 m^2. Relativna naseljenost (1961) iznosi 2.000 stanovnika na km^2. Ostali dio Nikšićkog polja s obodom fizionomski se znatno razlikuje i spada u prigradsku zonu.

Unutrašnji granični prostor prigradske zone predstavljaju naselja čiji je udio aktivnog agrarnog stanovništva u odnosu na cjelokupno aktivno stanovništvo veći za 4%. Za određivanje vanjskog graničnog prostora prigradske zone prihvatili smo kriterije koje preporučuje Crkvenčić **(2,63)** udio aktivnog agrarnog stanovništva od cjelokupnog stanovništva i udio aktivnog stanovništva koje s ovog područja ide svaki dan na posao u gradsku zonu. Prema tome, izvan prigradske zone (1961) ostala su područja čiji je udio aktivnog agrarnog stanovništva, u odnosu na ukupno aktivno stanovništvo, veći od 50%, a udio aktivnog stanovništva koje svaki dan dolazi na posao u gradsku zonu manji od 20%. Tako omeđena prigradska zona obuhvata 24 seoska naselja okopoljskog položaja **(karta 1).** Naselja su, zahvaljujući takvom položaju, mogla iskorišćavati najbolje oranice u polju, a planinski obod i humove za ispašu stoke. Preko ravni polja izgrađeni putevi danas omogućavaju relativno dobru komunikaciju sa gradskom zonom.

Uzeto u cjelini, prigradska zona Nikšića ima u prosjeku 29,7% aktivnih stanovnika primarne djelatnosti u odnosu na cjelokupno aktivno stanovništvo, a 54% dnevnih migranata (1961.). Granicu gradske i prigradske zone moramo shvatiti dinamički u skladu sa geografskim procesima koji je uslovljavaju, kako bi je, s obzirom na dostignuti stepen razvitka, mogli pomicati i planski usmjeravati. Zbog jakog imigracionog procesa u periodu 1953.—1961., već imamo, uslijed neplanske izgradnje, teže komunalne probleme u nekim naseljima prigradske zone. Ti se problemi manifestuju i u udjelu agrarnog stanovništva u odnosu na cjelokupno aktivno stanovništvo (Dragova Luka 8%,

Grebenice 4,%, Rubeža 8%, Straševina 9%, dio Glibavca-Čemenca). Dinamiku teritorijalnog razvitka Nikšića za period 1953.1961., utvrđenu na osnovu prihvaćenih kriterija, možemo pratiti na priloženoj karti.

TRANSFORMACIJE STRUKTURE STANOVNIŠTVA NIKŠIĆA

Tokom prošlosti različite funkcije Nikšića su dolazile do izražaja zahvaljujući određenim istorijsko-geografskim uslovima, ali nijedna od tih funkcija nije ostavila takvog traga na urbanizaciju gradskog prostora i društveno-ekonomsku transformaciju stanovništva kao što je industrijska funkcija. Prije drugog svjetskog rata u svim industrijskim preduzećima bilo je zaposleno oko 270 radnika. Industrija se u poslijeratnom periodu počinje jače razvijati, a naročito u periodu 1953.—1961. godine. Na razvitak industrije su naročito pozitivno uticali: povoljan prometni položaj grada, dobijanje električne energije u neposrednoj okolini, eksploatacija šumskih rezervi na sjeveru Nikšićkog polja i mogućnost dobijanja radne snage iz okoline. Zahvaljujući navedenim ekonomsko-geografskim faktorima i naporima društvene zajednice da se ovaj kraj jake koncentracije stanovništva izdigne iz zaostalosti, nastaje izrazit preobražaj. Ni jedan grad u Jugoslaviji veličine preko 10.000 stanovnika nije imao veći indeks porasta stanovništva u periodu 1953.—1961. od Nikšića. Broj stanovnika se povećao za 95,4% **(Tabela I).**

Tabela I

Kretanje broja stanovnika i domaćinstava

Godina:	1[1] 1948.	2 1953.	3 53-61.	4 1953-61.	5	6 1961.	7 1961.	8 53-61.	9 53-61.	10 1948.	11 1953	12 1961.
Nikšić	6013	10323	3580	448	29,4	13903	20166	+6263	+783	1803	2918	6013
Prigradska zona	8287	8508	2149	269	26,6	10657	11983	+1326	+168	1796	2462	2553
Vanjska zona	24059	27758	3093	386	14,5	30843	25250	—5593	—699	4875	5065	4255

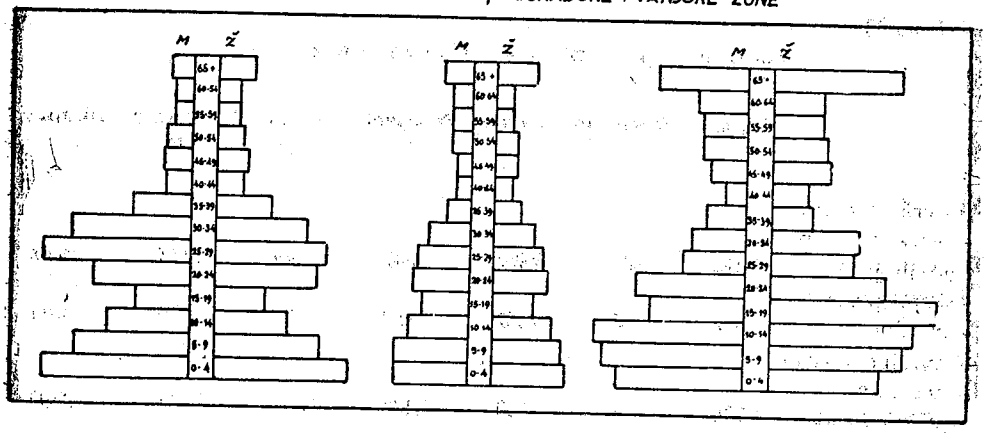
Nikšić počinje jače da vrši ulogu mezoregionalnog centra za područje sjeverozapadne Crne Gore. U periodu 1953.—1961. Nikšić je primio 6.263 stanovnika više nego što mu je obezbjeđivao prirodni priraštaj, ili u prosjeku godišnje 786 stanovnika. U istom razdoblju i prigradska zona je imala imigracioni karakter i primala je u prosjeku godišnje 168 stanovnika. Međutim, to se ne može konstatovati za vanjsku zonu nikšićke komune (dio šire okoline), ona je bila deficitarna u godišnjem prosjeku za 699 stanovnika. Stanovništvo te zone se u relativno velikom broju doseljavalo u gradsku i prigradsku zonu. Deficit stanovništva u vanjskoj zoni nikšićke komune je bio manji od suficita stanovništva u prethodnom periodu ekstenzivne poljoprivrede. Deficit

---

1[1], 2 Broj stanovnika
3 Prirodni priraštaj (ukupno)
4, 5 Prirodni priraštaj (godišnji prosjek)
6 Trebalo biti stanovnika
7 Bilo stanovnika
8 Razlika + —
9 Razlika godišnje + —
10, 11, 12, Broj domaćinstava

Nikšića i ostalih krajeva naše zemlje. Uzeto u cjelini, iz šire gravitacione novništva gradske i zrigradske zone. Prema tome, možemo pretpostaviti da se 1/3 stanovništva grada i bliže okoline doseljavala iz šire gravitacione zone zone se doseljavala nekvalifikovana aktivna muška radna snaga radi zapošljavanja u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima. Iz drugih krajeva je dolazila pretežno visokokvalifikovana radna snaga. Biološko stablo nam ukazuje na posljedice savremene prostorne preraspodjele stanovništva **(Grafikon 1)** između vanjske poljoprivredne zone, s jedne strane, i gradske i prigradske zone, s druge strane. Posljedice dolaze jasno do izražaja u prirodnom priraštaju, (3) polnoj i dobnoj strukturi. Suprotnosti su naročito izražene na biološkom stablu gradske i vanjske zone, dok prigradska zona ima prelazni karakter. Nikšić je imao od 0—4 god. starosti 15% stanovništva, vanjska zona 10%. Udio stanovništva od 20—40 godina iznosio je u gradskoj zoni 42%, od toga su bili muškarci 54%, a žene 46%. Analiza biološkog stabla vanjske zone gotovo pokazuje suprotnu sliku. Prirodni priraštaj je manji u ovoj poni zbog odlaska aktivnog stanovništva u grad. Udio stanovništva od 20—40 godina iznosio je tek 26%, a po polnoj strukturi ovaj dio stanovništva pokazuje suprotnu tendenciju u odnosu na stanovništvo gradskog područja. Dakle, u ovoj zoni muškarci učestvuju sa 46%, a žene sa 56%. U gradskoj zoni starije stanovništvo od 50 godina pa dalje zastupljeno je sa 11%, dok je zastupljenost starijih godišta u vanjskoj zoni dvostruko veća i iznosi 22%. Posljedice drugog svjetskog rata jasno su izražene na svim biološkim stablima, i to na godištima: 15—19 i 40—44. godine, a posljedice ranijih ratova na godištima preko 65 godina, što se ogleda u povećanom udjelu žena.

Grafikon 1. *BIOLOŠKA STABLA: GRADSKE, PRIGRADSKE I VANJSKE ZONE*

Promjena prostornog rasporeda stanovništva u gradskoj zoni izazvana je ekonomskim transformacijama, što najbolje dolazi do izražaja u promjeni profesionalne strukture. U periodu 1953.—1961. broj radnika se povećao od 3.910 na 6.964, ili u primarnim djelatnostima 21,7%, u sekundarnim 92,9% i tercijarnim djelatnostima 65,1%. Ovi podaci nas navode na zaključak da se tercijarni sektor djelatnosti razvijao sporije od sekundarnog, što je svakako posljedica mlade industrijalizacije i još nedovoljno usklađene materijalne baze i nadgradnje. Uzeto u cjelini, ovako veliko povećanje radne snage u se-

kundarnom i tercijarnom sektoru je rezultat izgradnje i proširenja industrijskih kapaciteta (Željezara »Boris Kidrič«, Emajlirnica »Rad«, Pivara »Trebjesa«, Hidroelektrana »Gornja Zeta«, Pilana »Prvi maj«), razvitka građevinske i djelimično uslužne djelatnosti. Za ovaj period naglog porasta stanovništva karakteristična je prava ekspanzija radne snage u sekundarni i tercijarni sektor djelatnosti. Period poslije 1961. do danas je vrijeme stabilizacije postignutog razvitka. Mnoga industrijska preduzeća, koja su u periodu porasta velikog broja radne snage poslovala na granici rentabiliteta, već danas ekonomično posluju. Nove društveno-ekonomske mjere, pokrenute privrednom i društvenom reformom šire zajednice, imaće pozitivnog uticaja na usporavanje negativnih tendencija transformacije ovog područja. Ubuduće će centralne funkcije Nikšića sve više jačati na planu eksploatacije velikih rezervi boksita šire gravitacione zone **(4,99)**. Kulturno-istorijski spomenici Nikšića, relativno dobra prometna povezanost sa širom okolinom i novoizgrađena jezera u Nikšićkom polju pružiće dobar osnov za razvitak turizma.

TRANSFORMACIJA PRIGRADSKE ZONE

Uzroci nastalih promjena. Prigradska zona Nikšića, prema već utvrđenim kriterijima, zahvatala je 1961. godine prostor od 168 km². Izgradnjom brana i stvaranjem akumulacionih jezera u periodu 1953—1961. eksproprisane su površine u zapadnom dijelu Nikšićkog polja u veličini od 36 km². Od ukupno eksproprisane površine, pod jezerima se za vrijeme maksimalnog vodostaja nalazi 28 km² **(5,6)**. Prema tome, ukupne površine prigradske zone smanjene su eksproprijacijom za 21,5%, a posebno po kategorijama: oranice i bašte 25,5%, voćnjaci 6,3%, livade 59,6%, pašnjaci 13,1% i neplodno tlo za 8,3% **(Tabela II)**.

Tabela II

Kategorije površina prigradske zone Nikšića u HA

	Oranice	Voćnjaci	Livade	Pašnjaci	Šume	Neplodno tlo	Ukupno
Površine prije stvaranja vještačkih jezera	2314	505	2622	1842	5948	3572	16803
Eksproprisane površine	580	32	1562	359	780	298	3611
Površine poslije stvaranja vještač. jezera	1734	473	1060	1483	5168	3274	13192

Iz analize strukture agrarnih površina, kakva je bila prije stvaranja vještačkih jezera, može se zaključiti da su bili najpovoljniji uslovi za stočarstvo. Oduvijek je u Nikšićkom polju ekstenzivno stočarstvo imalo bolji prirodni osnov za razvitak nego zemljoradnja. Sadašnji prostori pod jezerima bili su u zimskoj polovini godine plavljeni, pa su se zbog skraćenog vegetacionog perioda manje koristile oranice, a više livade i pašnjaci. Isto tako, na većoj polovini Polja pedološki uslovi **(6,63—90)** i relativno sušna ljeta nijesu

pogodovali razvitku zemljoradnje. U poslijeratnom periodu, naročito u periodu nagle industrijalizacije Nikšića, društveno-ekonomski uslovi se mijenjaju, što ima znatnog uticaja na geografsku transformaciju prigradske zone.

Prema popisu od 1961., od ukupno 2.753 domaćinstva, bez zemljišnog posjeda je bilo 42,5% domaćinstva, sa posjedom da 2 ha 34,4%, od 2—5 ha 4,6% i preko 8 ha 3,3% domaćinstava. Zahvaljujući promijenjenim društveno-ekonomskim uslovima za poljoprivredu, čitavu prigradsku zonu zahvatila je snažna deagrarizacija, a ujedno i urbanizacija. Od ukupno 24 naselja (poslije 31. III 1961.), šest ih je skoro u potpunosti iseljeno poslije izvršene eksproprijacije agrarnih površina. To su: Bubrežak, Kuside, Riđani, Štedim, Crnodoli, Stuba. Iseljeno stanovništvo se pretežno pomjerilo (već do kraja 1962.) u gradsku ili prigradsku zonu. Prema izvršenom provjeravanju na terenu, 45,6% domaćinstava se preselilo u gradsku zonu, 47,7% se pomjerilo u ostale dijelove prigradske zone, 3,6% domaćinstava je napustilo rodni kraj i odselilo u druge krajeve naše zemlje i to pretežno u crnogorsko primorje (Bar i Boka Kotorska), dok je 3,1% ostalo u rubnim dijelovima eksproprisanog područja (7).

Demografska analiza prigradske zone. — U analizi ćemo se pretežno zadržati na periodu 1953.—1961. godine zbog toga što je to najdinamičniji period razvitka poslije drugog svjetskog rata, kao i zbog toga što to omogućuju sigurni statistički podaci **(Tabela III, IV i V).**

Broj stanovnika u prigradskoj zoni nije se povećavao uporedo sa povećanjem broja domaćinstava, već brže **(Tabela I).** Godine 1953. na jedno domaćinstvo dolazila su, u prosjeku, 3,2 stanovnika, a već 1961. broj se povećao na 4,3 člana domaćinstva. Ovu pojavu možemo objasniti ako imamo u vidu da je to period jake emigracije stanovništva iz šire gravitacione zone Nikšića. Uglavnom, doseljavala su se domaćinstva patrijarhalnog tipa s većim brojem članova doraslih za školovanje ili za zaposlenje u sekundarnom ili tercijarnom sektoru djelatnosti. U pomenutom periodu prirodni priraštaj je obezbijedio 2.149 stanovnika, pa je na osnovu priraštaja u prigradskoj zoni trebalo da bude 10.657 stanovnika, a bilo je, po popisu 1961., 11.983 stanovnika. Razlika od 1.326 stanovnika pokazuje broj doseljenih stanovnika za 8 godina. To ne znači da je čitavo stanovništvo prigradske zone ostalo, već, naprotiv, ovo se stanovništvo intenzivno pomjeralo na relaciji prigradska-gradska zona.

Tabela III

Struktura i kretanje agrarnog stanovništva prigradske zone

Struktura i kretanje	Godina		Period 1953—1961.	
	1953.	1961.	Broj + —	% + —
Agrarno stanovništvo	3620	2357	—	—
Kretanje agrarnog stanovništva	—	—	—1263	—34,6
Udio agrarnog stanovništva	35,3%	18,1%	—	—
Aktivno agrarno stanovništvo	1503	1014	—	—
Kretanje aktivnog agrarnog stanovništva	—	—	—589	—39,2
Udio aktivnog agrarnog stanovništva	43,7%	29,0%	—	—

Taj se proces nastavio poslije popisa 1961., uglavnom, do kraja 1962. godine. Iz navedenih razloga prigradska zona je bila među dva popisa u godišnjem suficitu sa 168 stanovnika.

Tabela IV

Ekonomska struktura stanovništva prigradske zone

Ekonomska struktura i kretanje	Godina		Period 1955—1961.	
			Broj	%
	1953.	1961.	+ —	+ —
Ukupno aktivno stanovništvo	3438	3498	—	—
Aktivno stanovništvo primarne djelatnosti	1531	1039	—	—
Kretanje aktivnog stanovništva primarne djelatnosti	—	—	—492	—32,1
Udio aktivnog stanovništva primarne djelatnosti	44,5%	29,7%	—	—
Aktivno stanovništvo sekundarne djelatnosti	1292	1601	—	—
Kretanje aktivnog stanovništva sekundarne djelatnosti	—	—	+309	+24,0
Udio aktivnog stanovništva sekundarne djelatnosti	37,8%	45,8%	—	—
Aktivno stanovništvo tercijarne djelatnosti	615	858	—	—
Kretanje aktivnog stanovništva tercijarne djelatnosti	—	—	+214	+34,8
Udio aktivnog stanovništva tercijarne djelatnosti	17,7%	24,5%	—	—

Tabela V

Ekonomska struktura domaćinstava prigradske zone 1961. g.

Ukupan broj svih domaćinstava	2753
Ukupan broj svih poljoprivrednih domaćinstava	364
Procenat poljoprivrednih domaćinstava od ukupnog broja domaćinstava	13,3%
Broj mješovitih domaćinstava	1119
Procenat mješovitih domaćinstava od ukupnog broja domaćinstava	40,5%
Broj nepoljoprivrednih domaćinstava	1270
Procenat nepoljoprivrednih domaćinstava od ukupnog broja domaćinstava	46,2%

U periodu 1953.—1961. broj agrarnog stanovništva je opao za 34,6%, a broj aktivnog agrarnog stanovništva za 39,2%. Ova nam činjenica ukazuje na to da je broj članova porodice koji su se izdržavali od poljoprivrede intenzivno opadao. Uzeto u cjelini, aktivno stanovništvo primarne djelatnosti opalo je za 32,1%. Stanovništvo sekundarne djelatnosti se povećavalo u istom razdoblju za 24,0%, a tercijarne djelatnosti za 34,8%. Od ukupno zaposlenih 2.459 radnika u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima, 1.961. g. svaki dan je dolazilo na posao u gradsku zonu 1938 radnika, ili 78,8%. Ostatak od 521 radnika bio je zaposlen u prigradskoj zoni i to u Pilani »Prvi maj« (Grebice),

bolnici »Olga Dedijer« (Brezovik), i u školstvu. U suprotnom smjeru gradska-prigradska zona dnevno je putovalo samo 58 visokokvalifikovanih stručnjaka. Na početku perioda jače industrijalizacije radna snaga je dolazila na posao biciklima, ređe motociklima. To je omogućavala jako razvijena mreža lokalnih puteva izgrađena u ravni polja. Iz najudaljenijih predjela prigradske zone radnici su u tom periodu gubili po četiri sata radi dolaska na posao i obratno. Već od 1957. god. Željezara »Boris Kidrič«, kao najjače industrijsko preduzeće, uvela je redovni autobuski prevoz u svim pravcima na području prigradske zone, tako da radnici iz najudaljenijih predjela gube najviše jedan sat za dolazak i odlazak na rad. Autobuskim prevozom koriste se i ostali radnici Nikšića. Željeznica u ovom kraju nema skoro nikakvu ulogu u dnevnim kretanjima radne snage, i to u prvom redu zbog toga što prolazi kroz slabo naseljena područja okoline sve do granične oblasti sa drugim gravitacionim centrima. Međutim, dio normalne željezničke pruge prema Titogradu, kao nova asfaltirana cesta prema Bjelopavlićkoj ravnici, imaju ogroman značaj za snabdijevanje gradske i prigradske zone Nikšića poljoprivrednim proizvodima. Značaj ovih komunikacija je utoliko veći ukoliko se povećava koncentracija stanovništva neagrarnih zanimanja u ovim područjima.

Zahvaljujući ovakvim uslovima, ekonomska struktura porodica se znatno izmijenila. Prema popisu 1961., na nepoljoprivredna domaćinstva otpadalo je 46,2%, na mješovita 40,5% i na čista poljoprivredna domaćinstva tek 13,3% svih domaćinstava. Prema tome, dominiraju nepoljoprivredna domaćinstva u unutrašnjem graničnom pojasu prigradske zone, a mješovita u vanjskom dijelu. Proces deagrarizacije, a ujedno i urbanizacije, intenzivno je zahvatio čitavu prigradsku zonu.

Urbani i ruralni elementi prigradske zone. — Iz demogeografske analize se vidi da je prigradsku zonu Nikšića snažno zahvatila deagrarizacija, a uporedo i urbanizacija. U čitavoj zoni se fizionomski isprepliću urbani i ruralni elementi. U unutrašnjem graničnom pojasu prigradske zone preovladavaju urbani elementi. Kombinacija jednih i drugih elemenata u geografskoj sredini odražava se na veličinu i uređenje posjeda, na način života stanovnika, na tip kuće i konfor stana. Kao što smo zapazili iz demogeografske analize, čitavu zonu karakteriše usitnjeni posjed. Takav posjed se sve intenzivnije koristi. Mješovite i čiste poljoprivredne porodice sve više gaje mliječnu stoku i peraod. Mlijeko prodaje skoro svako domaćinstvo koje gaji stoku. Za dobijeni novac kupuje u gradu ostale proizvode koji dolaze na tržište pretežno iz šire okoline. Specijalizacija na poljoprivrednom posjedu sve više dolazi do izražaja, a u vezi s tim javlja se i svakodnevna potreba za dolazak u gradsku zonu na tržište. Putovanje se obavlja pretežno biciklima i autobusima kojima se prevoze radnici. Kod mješovitih i poljoprivrednih domaćinstava uz kuću za stanovanje izgrađena je i štala za stoku. Sve su stambene kuće pokrivene crijepom, ali nijedna skoro nema otvoren dimnjak na krovu. Dimnjak zatvoren krovom kuće je odraz nekadašnjeg agrarnog zanimanja, a djelimično današnjih potreba domaćinstava. Tako izgrađene kuće omogućavaju da se meso suši na dimu. Skoro svaka kuća ima moderan namještaj, a sva su naselja elektrificirana. Svako selo ima bar po jedan televizor, a rijetko će se naći domaćinstvo da u kući nema radio-aparat. Stihijska i besplanska izgradnja kuća, i velika zbijenost na jedinici površine u nekim naseljima prigradske zone, već uslovljava mnogobrojne komunalne probleme (Cemenci, Straševi-

na). Ovo naročito važi za naselja u ravni polja gdje topografski uslovi omogućavaju gušću naseljenost. Postojeća okopoljska naselja se sve više šire u ravni polja duž postojećih cesta. To je i razumljivo, jer osnovni prihoda većine domaćinstava ne zavise više od poljoprivrede. Agrarno zanimanje sve više postaje stvar starijih članova porodice i žena.

ZAKLJUČAK

Društveno-ekonomske transformacije stanovništva poslije drugog svjetskog rata, a naročito u periodu 1953.—1961., izrazito su se ispoljile u gradskoj i prigradskoj zoni Nikšića. Pod uticajem razvitka industrije u Nikšiću došlo je do jakih migracionih strujanja selo-grad i do strukturalne promjene stanovništva. Prostorna i ekonomska preraspodjela stanovništva znatno se odrazila i na promjenu geografske sredine. Ranije jako razvijeno područje ekstenzivne stočarske privrede, snažno je zahvatila deagrarizacija, a uporedo i urbanizacija. Dostignuti stepen promjena znatno se odražava na sadašnji privredni razvitak, a imaće znatnog odraza i na stanje u perspektivi. Rezultati proučavanja pokazuju da je društveno-ekonomska evolucija uslovila veliku koncentraciju stanovništva u gradsku i prigradsku zonu Nikšića. Ta su kretanja bila u funkcionalnoj vezi sa širom okolinom, na koju su izmijenjene i pojačane funkcije Nikšića imale znatnog uticaja. Emigracioni procesi su jako zahvatili gravitaciono, dotada poljoprivredno, područje, a imigracioni grad i bližu okolinu. Posljedice prostorne preraspodjele stanovništva sasvim su dobro uočljive. U vanjskoj agrarnoj zoni ostalo je pretežno starije i žensko stvaralaštvo, a u gradsku i prigradsku zonu doselilo se aktivno stanovništvo najpovoljnije dobne i polne strukture radi zaposlenja u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima. Ovakva preraspodjela stanovništva uslovljena je u osnovi boljim uslovima života u neagrarnim djelatnostima. Takvo zaposlenje aktivna radna snaga nije mogla naći u široj okolini, pa se orijentisala na gradsku i prigradsku zonu, gdje se izrazitim tempom razvioa sekundarni i tercijarni sektor djelatnosti. Razvitak sekundarnog sektora djelatnosti tekao je znatno brže od razvitka tercijarnog sektora, što je uostalom i jedna od bitnih karakteristika mlade industrijalizacije. Posljedica takvog razvoja je neusklađenost materijalne baze i nadgradnje. Period razvitka poslije 1961. predstavlja razdoblje normalnije konsolidacije dostignutog stepena razvitka. Izraženi migracioni procesi u prethodnom periodu sada su djelimično usporeni. Nove impulse za dalji privredni razvitak pružaju uslovi geografske sredine, a oni će se ispoljiti u eksploataciji velikih rezervi boksita, koje pruža šira gravitaciona zona Nikšića, i u razvitku turističke privrede. Izgradnja željezničke pruge Beograd—Bar imaće poseban značaj. U narednom periodu neophodno je privrednu aktivnost planski usmjeravati, vodeći računa o dostignutom stepenu razvitka, o prirodno-geografskim uslovima i o kvantitativnim i kvalitativnim svojstvima stanovništva. Povoljne uslove za razvitak pruža šira okolina, jer su tamo otkrivene najveće rezerve boksita u Crnoj Gori, ali je u tom području ostalo relativno malo aktivne radne snage (prosječno 13 stanovnika na km^2), koja bi se mogla koristiti. Prirodni priraštaj u tom području pokazuje tendenciju opadanja. Da bi se rezerva boksita za potrebe novog aluminijskog kombinata u Titogradu mogle eksploatisati biće nužno razviti komunikacije, a aktivnu radnu snagu usmjeravati u tom pravcu iz područja jake koncentracije (gradska i prigradska zona). Dostignuti stepen preobražaja

u prigradskoj zoni ne pruža mogućnost za razvitak društvenog sektora u poljoprivredi, kao što se to dosad mislilo, i to u prvom redu zbog toga što je privatni posjed relativno iscjepkan, a proces imigracije u taj prostor samo je djelimično usporen. Prema tome, u perspektivi možemo očekivati i dalje usitnjavanje agrarnog posjeda. Najpovoljniji geografski uslovi za razvitak društvenog sektora u poljoprivredi postoje u planinskom prostoru na sjeveroistoku od Nikšića (Pivska planina, Jezera, Sinjajevina, Krnovo i dr. planine). Zahvaljujući dosadašnjoj emigraciji iz tog područja, pružaju se povoljni uslovi i za socijalizaciju agrara.

Literatura i objašnjenja

1. Branko Radojičić: Nikšić — položaj, razvitak i funkcija, Zbornik V konkresa geografa FNRJ, Cetinje, 1959.

2. Ivan Crkvenčić: Kretanje radne snage kao geografski problem, Geografski glasnik, Zagreb 1962.

3. U demografskim publikacijama Saveznog zavoda za statistiku sve do 1963. godine nije računat natalitet prema mjestu stanovanja majke, već prema mjestu rođenja djeteta. Ako bismo uzimali priraštaj izračunat na osnovu takvih mjerila, dobili bismo pogrešnu sliku o prostornom rasporedu prirodnog priraštaja. To smo u ovom radu izbjegli, pa smo za period 1953—1961. iz matičnih knjiga razvrstali novorođene prema mjestu stanovanja majke, a umrle prema posljednjem mjestu stalnog boravka.

4. Zarija Bešić i drugi: Boksiti Crne Gore, Nikšić 1965.

5. Bajo Krivokapić: Mediteranski uticaj do Nikšićkog polja i modifikacija klime pod uticajem vještačkim jezera. Rad je prihvaćen za štampu u Geografskom glasniku, Zagreb, 1966.

6. Dr Ing. Stevan Sinanović: Melioracija Nikšićkog i Grahovskog polja, »Građevinska knjiga«, Beograd, 1959.

7. Prema spisku domaćinstava popisa 1961. godine provjerio sam kasnije migracije domaćinstava iz eksproprisanog dijela prigradske zone.

Résumé

LES TRANSFORMATIONS GÉOGRAPHIQUES ET SOCIALES CONTEMPORAINES DES STRUCTURES DE LA POPULATION DES ZONES URBAINES ET SUBURBAINES DE NIKŠIĆ

Bajo Krivokapić

La realité géographique actuelle nous oblige de diviser la plaine de Nikšić, y compris les bords, en deux zones. La zone urbaine destinée pour l' élargissment de la ville de Nikšić d'après un plan urbanistique. La surface de cette zone comprend 11,25 km². Le reste est la zone suburbaine.

Le surface totale de deux zones mont à 168 km² ou 8% du territoire de la commune de Nikšić. La zone suburbaine eut 29,7% de la population active de l'occupation primaire. L'année 1961 cette zone avait 54% des migrants diurnes.

L'année 1948 fût concentré sur la de deux zones 37% et déjà 56% dela population totale de la commune.

La frontière entre les deux zones doit être regardée dinamique suivant le procè géographiques et suivant le dégré du déevelopement industriel de Nikšić, qui, après la II-ième guerre mondial, fut très et causa des changements soudaines dans la structure de la population, non suelement dans les deux zones, mais aussi sur une large territoire gravitant vers Nikšić.

Index de croissement de population de Nikšić après la II-ième guerre mondialle fut très haut. Ainsi en ce domaine Nikšić tient un record parmi toutes les villes yougoslaves qui avaiet plus de 1000 d' habitans.

En periode de 1953—1961 la population de la zone urbaine augmenta 95,4% et de la zone suburbaine 40,84%. En mème temps le nombre d' habitants du territoir exterrieur de la commune diminua 9,37%.

BOSNA I HERCEGOVINA U 1966. GODINI
(Ekonomsko-geografski pregled)

MILOŠ BJELOVITIĆ

Razvoj privrede Bosne i Hercegovine, kao i čitave naše zemlje u 1966. godini stajao je u znaku privredne reforme, čiji je cilj pretvaranje ekstenzivnog načina privređivanja u savremeni intenzivni način privređivanja. Specifična struktura privrede Bosne i Hercegovine kao naslijeđe prošlosti, u kojoj dominiraju dvije-tri privredne grane — rudarstvo, crna metalurgija i drvno-hemijska grana — koje u privrednoj reformi (barem na prvim koracima) stoje slabije nego ostale privredne grane sa finalnom proizvodnjom, imala je za posljedicu veoma nizak porast industrijske proizvodnje, od svega 2% u 1966. godini. To je najniži porast industrijske proizvodnje od 1952. godine, kad je privreda naše Republike kao i čitave zemlje bila pod blokadom istočnih zemalja. Kretanje broja stanovništva naše Republike nastavlja se visokim tempom, koji se ipak nalazi u opadanju. Krajem 1966. godine Bosna i Hercegovina bi trebala imati 3,700.000 stanovnika, kad ne bi bilo migracija stanovništva. Pošto je naša Republika glavno emigraciono podru.je naše zemlje, to je broj njenog stanovništva manji od prirodnog porasta za oko 15.000 lica. U našoj zemlji samo Slovenija prati migracije stanovništva, dok se za ostale Republike broj stanovništva može znati samo prilikom popisa stanovništva. U 1966. godini u Bosni i Hercegovini po prvi puta iza 1952. godine rođeno je manje od 100.000 djece (96.000), odnosno 26‰, dok je umrlo 24.000 lica ili 6‰, tako da je prirodni porast bio okruglo 20‰, i takođe najniži u periodu poslije 1952. godine. Bez obzira na malo smanjenje prirodnog porasta, koji se i dalje treba očekivati, naša Republika se i dalje nalazi na prvom mjestu u državi po porastu stanovništva. Jedino je Kosovo i Metohija kao pokrajina imalo u 1966. godini najveći porast od 29‰! Tako i dalje u našoj zemlji postoje dvije grupe Republika, prema porastu stanovništva, sa visokim porastom od 17—20‰ (Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina), karakterističnim za nerazvijena područja, i sa niskim porastom od 7—10‰ (Srbija, Hrvatska i Slovenija — najniži porast ima Vojvodina sa svega 6‰). Porast stanovništva SFRJ u 1966. godini je bio 12‰, odnosno 242.000 lica, pa je tako porast stanovništva Bosne i Hercegovine od 72.000 lica činio više od 1/3 državnog porasta, odnosno udio stanovništva Bosne i Hercegovine u Jugoslaviji se povećao na 18,6%. Pošto teritorij naše Republike čini 20% državnog teritorija, to bi i udio stanovništva trebao da bude toliki, što se može očekivati između 1975. i 1980. godine. S obzirom na visok porast stanovništva, a skromne mo-

gućnosti zapošljavanja u prvom periodu privredne reforme, može se očekivati još veće iseljavanje radne snage i stanovništva iz naše Republike. Može se uzeti kao sigurno, da se sa područja naše Republike sada nalazi na stalnom ili privremenom radu u ostalim dijelovima naše zemlje ili u inostranstvu od 50.000 do 70.000 lica.

Broj zaposlenih je prema nekim podacima u društvenom sektoru naše Republike smanjen za oko 10.000 lica u odnosu na 1965. godinu i bio je u prosjeku 483.000 lica. Broj lica koja traže zaposlenje je porastao i iznosio je 26.000 lica ili nešto više od 5% zaposlenih u društvenom sektoru privrede. Dalja karakteristika zaposlenosti jeste skoro polovina zaposlenih (47%) radi u industriji i rudarstvu.

Proizvodnja električne energije u 1966. godini iznijela je 3.358 miliona KWh ili za 10% više, te je činila 20% državne proizvodnje (17.174 miliona KWh). Proizvodnja električne energije po republikama je bila: Bosna i Hercegovina 3.358 mil. KWh; Crna Gora 918 mil. KWh; Hrvatska 4.000 mil. KWh; Makedonija 638 mil. KWh; Slovenija 3.556 mil. KWh i Srbija 4.704 mil. KWh. Udio hidroenergije u Bosni i Hercegovini je bio 58%, skoro kao i u SFRJ. Adekvatnije mjerilo razvoja jeste potrošnja električne energije, koja je jedino u Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini manja od proizvodnje, jer ove dvije republike izvoze električnu energiju u ostale republike. Proizvodnja uglja u 1966. godini počela je da nazaduje iz brojnih uzroka, a među njima i konkurencije nafte. Tako je proizvodnja u SFRJ smanjena za 2% ili za 700.000 tona (na 29, 3 mil. t.), a u Bosni i Hercegovini za 400.000 t. (na 10,9 miliona t.). Udio naše Republike u državnoj proizvodnja je vodeći sa 37%, ali se proizvodnja u Srbiji sa 10,2 mil. t. približuje. Naša Republika je glavni proizvođač mrkog uglja sa 5,6 mil. t. ili 56% državne proizvodnje, od čega do polovine u sarajevsko-zeničkom basenu.

Vrijeme koje nailazi biće još teže za proizvodnju uglja i može se očekivati gašenje malih i nerentabilnih rudnika sa proizvodnjom ispod 300.000 t. No čini nam se, da se u našoj zemlji prerano počeo odbacivati ugalj, do sada osnovni izvor energije. Prije ili kasnije, mi se moramo vratiti uglju, jer njega jedino imamo u dovoljnim količinama.

Proizvodnja koksa je ostala na istom nivou od 1,23 mil. t. (Zenica i Lukavac) i moralo se uvesti u zemlju još 170.000 t. koksa. Proizvodnja, prerada i potrošnja nafte bili su u neviđenom porastu. Tako je u SFRJ proizvedeno 2,2 mil. t. nafte, prerađeno, 4,1 mil. t. a utrošeno skoro sve što je prerađeno (1,8 mil. t. ulja za loženje!). Rafinerija nafte u B. Brodu je povećala proizvodnju benzina za 1/ i dala 93.000 t. benzina (13% državne proizvodnje — 788.000 t.) plinskog ulja 123.000 t. ili 11% državne proizvodnje, te 391.000 t. ulja za loženje ili 22% državne proizvodnje. Pogon za proizvodnju mazivih ulja dao je 25.000 t. ili 16% državne proizvodnje. Radovi na modernizaciji i proširenju ove rafinerije dobro napreduju i skoro će biti dovršeni, pa se može očekivati naglo povećanje proizvodnje.

Proizvodnja željezne rude u našoj Republici bila je rekordna sa 2,4 mil. t. odnosno 96% državne proizvodnje, koju su dali rudnici milioneri — Vareš i Ljubija. Udio kvalitetnije rude sa više od 42% FE je bio 1,6 mil. t. dok se proizvodnja slabije rude smanjuje. Proizvodnja boksita u 1966. g. bila je rekordna u državi sa 1.887 hiljada t. kao i našoj Republici sa 801.000 ili 42% državne proizvodnje. Polovinu proizvodnje daju rudnici kod Mostara, 1/4 rudnici kod Vlasenice i ostatak B. Krupa i Jajce. Kao hitan zadatak, nažalost

već oko tri decenije, nameće se izgradnja fabrike aluminijuma (kraj Mostara), koja i danas nije odmakla dalje od faze projekata.

Proizvodnja mangana (Cazinska Krajina) bila je rekordna 8.816 t. i bila je jednaka državnoj proizvodnji.

Proizvodnja olovnog koncentrata stagnira na 8.000 t. (Srebrenica) ali se dovršenjem kapaciteta može očekivati povećanje proizvodnje.

Proizvodnja crne metalurgije imala je umjeren porast od 4%. Sirovog željeza je proizvedeno 778.000 t. ili 68% državne proizvodnje. Proizvodnja čelika je iznijela 886.000 t. ili za 54.000 t. više kao posljedica modernizacije proizvodnje, a ne proširenja kapaciteta (Zenica). Proizvodnja čelika u Bosni i Hercegovini (u stvari Zenica) iznijela je 47% državne proizvodnje. Može se očekivati smanjenje relativnog udjela zbog puštanja u pogon željezare u Skoplju.

Metaloprerađivačka industrija također je nešto napredovala. Tako je proizvedeno 679.000 t. valjanih proizvoda crne metalurgije ili 55% državne proizvodnje. Crna metalurgija Bosne i Hercegovine daje masovne čelike, te je dala 250.000 t, betonskog čelika što je bila rekordna proizvodnja kao i 150.000 t. željezničkih šina, također rekordna proizvodnja (sve u Zenici). Proizvodnja vučene robe je porasla na 65.000 t. i činila je 45% državne proizvodnje. Kovanih proizvoda je proizvedeno 21.000 t. ili 2/ državne proizvodnje. Proizvodnja odlivaka željeza i čelika je u stagnaciji, dok je proizvodnja lijevanih cijevi napredovala i sa 45.000 t. (Vareš i Ilijaš) činila 2/ državne proizvodnje. Proizvodnja eksera bila je rekordna sa 130.000 t. i činila je 1/3 državne proizvodnje. Proizvodnja nemetala je u porastu. Tako je azuestne rude proizvedeno 91.000 t., sirovog barita 42.000 t. a azbestnog vlakna 4.700 t. ili 64% državne proizvodnje, dok je proizvodnja varene soli u stagnaciji (sa 130.000 t. — Tuzla).

Drvna industrija je treća privredna grana značajna i u državnim okvirima. U 1966. godini proizvedeno je 982.000 m^3 rezane građe, od čega 57% četinara ili više od 1/3 državne proizvodnje. U prerađivačkoj drvnoj industriji bilo je proizvedeno 81.000 t. furnira ili 41% državne proizvodnje, šper-ploča 39.000 t. ili 36% državne proizvodnje, panel-ploča 14.000 t. ili 30% državne proizvodnje. Međutim u proizvodnji namještaja Bosna i Hercegovina je učestvovala samo sa 1/10 proizvodnje (sa 37.000 garnitura). Proizvodnja celuloze bila je u znatnom porastu sa 145.000 t. na 169.000 t. i činila je 53% državne proizvodnje u 1966. godini. Prošle godine puštena je u pogon nova fabrika celuloze u Drvaru sa kapacitetom od 24.000 t. celuloze, odnosno 20.000 t. papira. Ova je fabrika izgrađena na mjestu prve fabrike celuloze i radiće na drvetu bukve i četinara (60 : 40). To je četvrta fabrika celuloze u Bosni i Hercegovini i uz proširenje fabrike u Maglaju i izgradnju viskoze u Banjaluci može se očekivati nagli porast ove grane proizvodnje, za koju inače Bosna i Hercegovina ima najbolje prirodne uslove u našoj zemlji.

Hemijska industrija je u 1966. godini stagnirala, čak je u nekim granama proizvodnja i smanjena. Tako je smanjena, iako neznatno, proizvodnja solne i azotne kiseline i kaustične sode (44.000 t. — polovina državne proizvodnje), dok je neznatno porasla proizvodnja kalcinirane sode (94.000 t.) što je jednako državnoj proizvodnja. Inače je skoro sva hemijska industrija smještena u tuzlanskom privrednom basenu.

Tekstilna i prehrambena industrija nalazi se u lakom usponu, ali su ovo grane beznačajne u državnim razmjerama, najčešće ne prelaze 1/10

državne proizvodnje, a više d polovine proizvoda se ne proizvode u našoj Republici. Vrijednija pažnje je bila proizvodnja čarapa (18,6 mil. pari) odnosno 1/4 državne proizvodnje, te špirita sa 1/7 državne proizvodnje (4.100 hl). Fermentacija duvana je iznosila 8.500 t. ili 1/6 državne proizvodnje.

U 1966. godini puštena je u saobraćaj pruga normalnog kolosjeka Sarajevo—Ploče, koja ima magistralni karakter za Bosnu i Hercegovinu, te izuzetno velik značaj i za čitavu našu zemlju, jer je to četvrta transverzalna pruga koja vezuje panonske sa jadranskim prostorima. Izgradnja pruge je počela 1958. godine i dovršena je veoma brzo za naše prilike, pored ostalog zahvaljujući i pomoći Međunarodne banke. Na ovaj je način najveći dio Bosne i Hercegovine direktno povezan sa morem i svjetskim saobraćajem. Zato se može očekivati da uskoro luka Ploče postane veći grad i luka sa milionskim količinama robe. Pruga je puštena u saobraćaj 1. 12. 1966. godine, a dugačka je 195 km, ima 106 tunela, 71 most sa dužinom od 4 km. Najduži je tunel Jedrinje kod Mostara sa 3.240 m. Propusna moć pruge na dizel-vuču iznosi 7 mil. t. a na električnu vuču od 1968. godine, biće udvostručena — 14 miliona tona.

U 1966. godini započeta je izgradnja velikog mosta na Savi kod Orašja, kojim će jedan od glavnih puteva Bosne i Hercegovine — Metković—Orašje biti uskoro dovršen. Potrebno je izgraditi naime dionicu: Kreka—Orašje (i Orašje—autoput, odnosno savremeni put). Na taj će način uskoro prostor naše Republike dobiti još jednu savremenu vezu na glavni državni put, što će imati izvanredan značaj za dalji privredni razvoj Bosne i Hercegovine.

Željeznički putnički saobraćaj je u opadanju za 15% (sa 37 na 31 milion putnika), dok je teretni u stagnaciji (oko 28 mil. tona). Autobuski saobraćaj je u naglom porastu i prevezao je 16 mil. putnika (bez gradskih linija), dok je kamionski saobraćaj prebacio 4,6 mil. t. robe. Mogu se očekivati krupne promjene u ulozi ovih dviju saobraćajnih grana, i to u korist automobilskog.

U 1966. godini broj turista u Bosni i Hercegovini je iznosio 850.000 lica od čega 167.000 stranaca (samo 5% državnog udjela). Može se očekivati veći porast stranih turista izgradnjom savremenih komunikacija zbog velikih prirodnih i kulturnih vrednota prostora Bosne i Hercegovine.

U 1966. godini porastao je broj radio-aparata za60.000 komada i iznio 320.000 komada, odnosno 1 radio-aparat na 12 lica, što je bio najveći broj u državi (Makedonija i Crna Gora 10 lica na 1 radio-aparat). Broj televizora je porastao za 41.000 komada ili više nego dvostruko, te je bilo krajem godine 75.000 komada, odnosno na 49 stanovnika je dolazio 1 televizijski aparat. Za poređenje standarda kao podatak, da je u Sloveniji broj stanovnika na 1 televizijski aparat bio kao u Bosni i Hercegovini na 1 radio-aparat (12 lica). U 1966. godini kao prvoj punoj godini reforme izmjenjen je iz temelja odnos štednje i kredita. Tako je na kraju 1966. godine broj štediša povećan na 553.000 lica, a ulog na 430 mil. novih dinara, prema kreditima od 414 mil. novih dinara, što je posljedica restrikcije davanja kredita.

Razvoj privrede naše Republike u 1966. godini nailazio je na veoma krupne probleme i može se reći da su oni uglavnom riješeni povoljno. I dalje će biti krupnih problema u privrednom razvoju naše Republike jer je njena privredna struktura jednostrana, a treba očekivati brži razvoj tercijarnih djelatnosti.

Literatura:

Statistički pregled, 2, 1967. Sarajevo, 1967. godine.
Indeks, 2, 1967. Beograd, 1967. godine.
Statistički Godišnjak SFRJ, XIII 1966. Beograd, 1966. godine.
M. Bjelovitić: Bosna i Hercegovina u 1964. i 1965. godini. Geografski pregled, VII—IX, Sarajevo 1965. godine. Str. 167—170.

LIVANJSKE KULE

NIKIĆ DUŠAN

Na temelju relativno brojnih ostataka materijalne kulture i istorijskih izvora iz turskog feudalnog doba livanjskog kraja (od XV do XX vijeka), naučne literature i žive narodne tradicije može se sa sigurnošću tvrditi da je Livno u to doba bilo jedno od značajnijih gradskih naselja u Bosni i Hercegovini. Da je ono bilo i veće naselje, svjedoči nam podatak bosanskog biskupa fra Pave Dragičevića o popisu stanovništva iz 1763. godine, kada je Livno imalo oko 7.000 stanovnika. Tada su glavno stanovništvo grada sačinjavali Muslimani. Livno se, pored toga, nalazilo u pograničnom području u kome su sukobi s Mlečanima, Austro-Ugarskom i uskocima bili vrlo česti, te je grad poprimio sve karakteristike pograničnog naselja. O tome najočitije svjedoči mnoštvo kula, demiri na svim kućama, kao i sam lokalno topografski položaj grada u turska vremena. Iz tog grada, na strmim padinama Bašajkovca, stršale su i izdvajale se svojom visinom i monumentalnošću k u l e, koje su, uz ostalu arhitekturu i sam njegov život, dale gradu tursko-orijentalni izgled.

Livanjske kule turske feudalne gospode su poseban tip fortifikacijske stambene zgrade, kuće. A kuća je, kao i sav život, u procesu razvijanja usko povezana s vremenom i prilikama u kojima je nastala, kao i sa prirodnom sredinom u kojoj se razvijala. Kule su dale specifičan izgled gradu, a daju ga i danas, te govore dosta o društveno-istorijskim odlikama livanjskog kraja kuće na više spratova (Pirijina kula, iznad nje Vujadinova kula). Ovakve kuće — kule gradili su imućnici građani, turska feudalna gospoda, prije svega za stanovanje, a i za eventualnu odbranu od napadača. One su građene na više spratova i bilo su znatne visine, te su se izdizale iznad ostalih zgrada. Tako su Firdusova i Pirijina kula,visoke do 20 m, spadale među najviše u Bosni i Hercegovini, a imale su sedam, odnosno šest spratova. (1) Prilaz kulama, čak i kad je nesmetan, bio je dosta težak. One su uvijek podizane na nešto izdignutijem terenu nego susjedne zgrade i bilo ih je lako braniti od eventualnog napadača. Neke od njih (Pirijina) imale su druga, lažna vrata koja napadač, ako je dolazio iz polja, nije mogao da primijeti, a niti da ozbiljnije ugrozi. Služila su za eventualno povlačenje, napuštanje kule pred napadačima. Prizemlja kula često su služila kao privredne prostorije ili su u njima bile ozidane čvrste ćemer-odaje, koje su služile za skloništa neboračke čeljadi, a u nekim su bile ozidane i tamnice (Ljubunčićeva kula).

Ljubunčićeva kula bila je poznata tamnica u Bosni u koju su zatvarani politički krivci i zločinci, te uhvaćeni neprijatelji i uskoci. U Livnu su često stradali uskoci i zbog toga narodna tradicija ga zove »prokleto Lijevno«. Na prvom spratu kula nalazili su se odžak i vatrište. Odžak je bio sproveden

kroz sve spratove i tako se čitava kula zagrijavala. Prozori kula gledali su na prostrano polje, odnosno na jedini slobodan prilaz kulama, a služili su i kao puškarnice. Interesantno je da su prozori na svim spratovima imali čvrste željezne demire. Zidovi su im bili debeli i preko 1,5 m, a pokrivene su bile pločom, rjeđe šimlom. Livanjske kule građene su gotovo potpuno po uzoru na primorske kamene kuće, o čemu svjedoče, pored ostalog, i kameni krovovi većine kuća. Ovakvih kula — kuća bilo je u samome gradu relativno mnogo: 14 od 100 koliko ih je bilo u cijeloj Bosni i Hercegovini. (2) One su se nalazile raštrkane po mahalama: u Ćurčićevoj — Baljkova; u Perkuši — Jelečeva; u Prikorici — Firdusova; na Begluku — Mulalića i Gagića; na Milošniku — Tadića i Čizmića; na Džemanuši — Džeparova; na Balaguši — Pirijina, Balagića i Delalića, te na Zavri — Atlagića, Ljubunčića i Golubova kula.

Ovakvih kula bilo je, također, i u selima Livanjskog polja: u Žabljaku — Mušića, Vejzagića i Spahića; u Suhači — Azabagića i Gotovca; u Zagoričanima — Havalina i Golubova; u Srđeviću — Šćetina; u Biloj — Baljkova; u Žiroviću — Ključina; u Podhumu — Idrizbegova; u Golinjevu — Kapetanovića; u Priluci — Fehimovića; u Šuici — Miralemova, Smailagića i Huseinagića; u Smričanima — Hamzalajbegovića; u Potočanima — Džeparova; u Sturbi — Bušatlijina; u Lištanima i Čelebiću — Firdusova i u Suhači, Provu, Podgradini i Vrželama — Gagićeva. Ove kule su služile da se održi u pokornosti seosko stanovništvo, a istovremeno su vršile funkciju uporišta turske feudalne vlasti u selima i imale su svoju stalnu i povremenu posadu.

Kule livanjske feudalne gospode građene su najviše u XVII vijeku kada je Livno postalo pogranično naselje između turske Bosne i mletačke Dalmacije. (3) Postojanje ovolikog broja kuća — utvrđenih kula jedino može da se dovede u vezu sa pograničnim položajem Livna u ta krajnje nesigurna vremena, kada je turski feudalac, stranac ili tuđinac ovome narodu, gradeći kuću za stanovanje, morao da vodi računa i o odbrani. Nisu bili rijetki slučajevi iznenadnih upada u ovaj pogranični kraj, tako je, npr. 1688. godine Livno popalio i opljačkao Stojan Janković.

Kule su, ustvari, male tvrđave, sjedište turske feudalne gospode — vlasti, a rezultat su nesigurnih odbrambenih i pravnih prilika u ovom pograničnom kraju u tursk feudalno doba.

Nažalost, i ovi kulturno-istorijski spomenici, kao i mnoštvo drugih iz ovog kraja koji tako rječito govore o prošlosti i graničnoj funkciji livanjskog područja u tursko feudalno doba, danas su, najvećim dijelom, gomila kamenja. Ljubinčića i Pirijina kula, jedine koje postoje i danas, a koriste se kao stambene prostorije, uz neznatnu adaptaciju i renoviranje mogle bi se koristiti i kao atraktivni turističko-ugostiteljski objekti.

Literatura:

1. Kreševljaković Hamdija — Kule i odžaci u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1954. Spomenici osmanliiske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Sarajevo 1953.
2. Bejtić Alija — N. N. »Osvit« iz 1942. broj 20. Povijest Livna i okoline. Sarajevo 1942. g.
3. — Tipovi kuća u Livnu (diplomski rad). Livno 1962.
4. Nikić Dušan — Rukopis Fond Geografskog odsjeka Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu.

„БОШЊАЦИ" У ОБЛАСТИ БАБУНЕ И ТОПОЛКЕ

ЈОВАН Ф. ТРИФУНОСКИ

Област Бабуне и Тополке захвата сливове истоимених река, десних притока Вардара; лежи југозападно од Титовог Велеса. У поменутој области 1966. г. наишао сам на 389 муслиманских недавно насељених домаћинстава чији становници говоре српскохрватски. Ове досељенике остали становници зову именом „Бошњаци". Налазе се у селима Црквину, Горњем Оризару, Сливнику, Отиштину и Мелници.

У Црквину насељени су ови бошњачки родови: Шаботићи, Прпузовићи, Адиловићи, Адарпашићи, Зверотићи, Калаћи, Јаворовци, Пловци, Турковићи, Адровићи и још неки други. Сви имају 58 домачинстава. По пореклу та домаћинства су овако подељена: из околине Иванграда (Берана) — 20, из околине Новог Пазара — 10, из Тутина — 10, из Рожаја — 10 и из Сјенице — 8. Прва њихова насељавања у Црквину започела су 1955. г. Али број Бошњака у Црквину стално се мења: једни се селе у Турску, док се други досељавају. Неки досељеници долазе право из Санџака, а други долазе преко појединих села у суседној околини Прилепа. У тим селима они су се етапно задржавали. Та села су Житоше, Десово, Јакреново и још нека друга. У Турску, преко Црквина, до сада се иселило око 30 бошњачких домаћинстава.

Велико село Горње Оризаре има разноврсно становништво. Али највећу групу у њему чине Бошњаци. Сјенички досељеници имају око 160 домаћинстава. Потичу из села: Шаре, Кладнице, Медара, Дујка, Тријебина итд. Затим су бројни досељеници из околине Новог Пазара — око 80 домаћинстава. Они су из села: Вуча, Локве, Трнаве и других. Тутински досељеници броје око 60 домаћинстава. Она потичу из села: Себичева, Пањева и још неких других. Са Рожаја досељено је 10 домаћинстава. И из околине Пријепоља доселило се 10 домаћинстава. Али број Бошњака Горњег Оризара такође се непрестано мења: једни се и сада досељавају, док се други исељавају у Турску. Преко овог села, како се рачуна, за последњих десет година одселило се око сто Бошњачких домаћинстава. Нека од тих домаћинстава била су пореклом и са територија Босне. Исељеници највише живе у Истамбулу и Измиру.

У малом насељу Сливнику има 6 бошњачких домаћинстава. Припадају родовима Калешићи и Лепековци. Доселили су се 1957. г. из села у околини Новог Пазара.

У Отиштину насељени су ови бошњачки родови: Бишевац (1 дом.), Адиловићи (1 дом.), Фаикови (1 дом.), Мујовићи (1 дом.) и Мурићи (1 дом.). Досељени су 1963. и 1964. г. из околине Новог Пазара и то из тамошњих села: Вевера (први), Шара (други), Дуге Пољане (трећи), Дражевића (четврти) и Трнаве (пети). Ова домаћинства куповала су земљу и куће Македонаца који су прелазили у Титов Велес.

У Мелници, међу осталим становништвом, постоји род Бошњаци са 2 домаћинства. Доселио се пре седам-осам година из села Конича у околини Тутина.

О ТУРЦИМА У СР МАКЕДОНИЈИ

ЈОВАН Ф. ТРИФУНОСКИ

Турака у СР Македонији за последњих пет и по деценија све је мање: много Турака иселило се 1912/13. г., иза првог светског рата од 1923. до 1928. г., и у периоду од 1954. до 1961. г. Међутим, до тада Турака је било у свим градским насељима. Али их је много било и по селима у источном и средишњем делу Македоније — у околини Кочана, Штипа, Титовог Велеса, Струмице, Радовишта, Кавадара, Дојрана итд. У западном делу Македоније Турци су по селима представљали само мање оазе, на пример, у Пологу и околини Битоља. Статистички подаци наводе следећи број Турака у СР Македонији: 1953. г. — 203.938, 1961. г. — 131.481 душа. Од последњег пописа становништва до данас број турског становништва постао је знатно мањи.

У току читавог периода турске владавине, која је започела крајем 14. и почетком 15. века, у градове Македоније иасељавали су се из Мале Азије чиновници, духовници, занатлије и други појединци. Многи од тих досељеника у околини својих градова добијали су земљу и постајали велепоседници. Ти пресељеници били су прави османлијски Турци, затим Арапи, Курди итд. Број Турака у градовима повећавао се и на тај начин што је домаће словенско становништво једним делом примало ислам и турцизирало се. Према томе, Турци градских насеља имали су и примеса других народа.

На етничкој карти О. Баркана из прве половине 16. века (око 1520—1530. г.) види се да је турског становништва било у овим градовима Македоније: Струмици, Штипу, Кратову, Скопљу, Велесу, Прилепу, Битољу, Охриду. Поменута етничка карта показује постојање малоазијског становништва и у појединим ретким сеоским насељима. Ти први сеоски Турци припадали су групи Јурака[1]. Међутим, у македонским селима, поред повећане јурУчке групе, било је касније и Турака групе Коњара.

Јуруци, првобитни номадски сточари, били су малоазијског порекла. Предели у којима су они насељавани зову се Јуруклук. Њих у СР Македонији има неколико. То су области са степском климом. Један такав Јуруклук је на левој страни Вардара од Овчег поља до Демир Капије. Други је у југоисточној подгорини планине Пљачкавице око Родовишта. Трећи је у подгорини Ограждена око Струмице. Четврти је у јужној подгорини планине Беласице око Дојрана[2]. А десно од Вардара биле су само незнатне јуричке групе, на пример, у околини Титовог Велеса (села Црквино, Г. Оризаре и др).

Другу мању и касније насељену групу сеоских Турака чине Коњари. По свом пореклу они су из околине града Коње, у Малој Азији. По тим Турцима добили су имена села Големо и Мало Коњаре у околини Прилепа;

---

[1]) А. Урошевић: Становништво Балканског полуострва у првој половини 16. века. Зборник радова ЕИ САНУ, књ. 4, Београд 1962., стр. 129—136, карта у прилогу.

[2]) М. Филиповић: Етничке прилике у жужној Србији. Споменица 25-годишњице ослобођења Ј. С., Скопље 1937., стр. 491.

села Горње, Средње и Доње Коњаре у околини Скопља (долина Пчиње); село Големо и Мало Коњаре у околини Куманова и друга. Нажалост, ни једна поменута група Турака није била предмет обимнијих научних проучавања. Стога се о њима врло мало зна.

Када је Турска у току 19. века почела да губи територије на Балканском полуострву, муслиманско становништво пресељавало се у крајеве који су остали под турском влашћу, као што је била Македонија. Особито велике групе Турака нагрнуле су у Македонију после ратова 1876—1878. г. Та миграција долазила је, углавном, из Бугарске, Србије и Босне. На овај начин увећан је број турског становништва по градовима. За те досељенике — мухацире — стварана су и нова сеоска насеља.

Рачуна се да је у области данашње СР Македоније дошло близу сто хиљада мухацира. Скоро по свим градовима осниване су специјалне мухаџирске махале. Ти досељеници нарочито су повећали број Турака у Скопљу и његовој околини, у Куманову и његовој околини, Штипу, Кочану, Битољу, Кавадару, итд. Међу Турцима било је и родова арбанашког, черкеског порекла итд.

По ослобођењу од Турака почело је, како је и напред наведено, исељавање из Македоније и смањивање броја турског становништва. Већ 1912. г., приликом одступања турске војске, доста Турака повукло се из Македоније. Затим је нешто Турака погинуло у току ратова 1912—1913. г. Иза првог светског рата до 1928. г. вршило се мирон исељавање Турака. Трећe снажније исељавање било је од 1954. до 1961. г. — Турци исељени из Македоније основали су велике досељеничке групе, нарочито у европском делу Турске, и у малоазијском јегејском приморју. Највише их има у градовима Истамбулу, Једрену, Измиру, Маниси и Едимишу.

БОГОМИЛА

Ј. Ф. ТРИФУНОСКИ

Богомила лежи на реци Бабуни, десној притоци Вардара. Спада у особито стара насеља титовелешког краја. Њено име потиче од познате верске секте зване богомилство, која се међу Словенима у Македонији појавила још у првој половини 10. века.

Наведена секта оставила је и других трагова у топономастици око насеља Богомиле: река и планина Бабуна, затим Богомилско поље итд[1]. Ови називи јасно показују да је област Бабуне и Тополке југозападно од данашњег Титовог Велеса била једна од главних територија богомилства.

У Македонији богомилство се појачало у току 12. века[2]. Његово учење се одатле проширило на Србију, где га је Немања оштрим мерама уништавао. Из Србије богомилска секта се раширила по Босни, Далмацији и даље. У Босни су се припадници нове вере звали патарени[3]).

---

[1]) В. Ћоровић: Богомили (Патарени, Бабуни). Народна енкциклопедија, I, стр. 213.

[2]) История югославии, Москва 1963., стр. 119.

[3]) К. Јиречек: Историја Срба, I, Београд 1922., стр. 5; В. Ћоровић: Нав. рад, стр. 213.

Област Бабуне у Македонији одликује се једном важном особином: стабилношћу становништва. Наиме, њено словенско становништво се много слабије исељавало, померало, односно мењало. Тако је у наведеној области у њеном планинском делу очуван континуитет још од средњег века. Логично је онда да се Богомила као насеље централног значаја јавило баш у том делу области, стабилном у погледу становништва. Она се непрекидно одражавала у разним историјским периодима[4]).

Положај Богомиле

Богомила лежи испод планинског превоја Преслап (1.016 м) преко којег води стари пут између слива Бабуне, на северу и околине Прилепа на југу. Стога се ово насеље и за време турске владавине развијало на попречном каравanском путу као мање тржишно средиште. У њему су се продавали производи из једне и друге области: из слива Бабуне стока и сточарски производи, а из околине Прилепа жито.

По ослобођењу од Турака почиње живљи привредни развитак Богомиле, нарочито изградњом железничке пруге у правцу Велес—Прилеп—Битољ, која је изграђена 1935. г. Данас је Богомила не само средиште горњег дела слива Бабуне, већ и важна увозно-извозна станица своје области.

[4]) Упоредити М. Соколовски: Градот Велес во периодот околу 1460—1544 г. Гласник на Институ тот за национална историја, III, 2, Скопје 1959., стр. 153.

Извозе се дрва, стока и сточарски производи. Иза другог светског рата Богомила је била центар посебне комуне.

Богомила има збијени тип. Разликују се поједини делови насеља названи по особито старим македонским родовима. Ти делови су: Данчевски, Станкоски, Камчески, Крстески, Попоски, Луканоски, Видоески, Клисароски, Влајчарски и Бубаноски. Само последњи крај лежи лево од реке Бабуне, док су остали на њеној десној страни. У том делу насеља је и мања чаршија са продавницама и занатским радњама. Приликом пописа 1961. г. Богомила је имала 1.544 становника, скоро сви су Македонци.

JADRAN — atlas jugoslavenske jadranske obale od Kopra do Ulcinja. (Jugoslavenski Leksikografski zavod, Zagreb 1964.) Format: 24×14,5 cm, urednici: Ing. Petar Mardešić i Mario Sablić.

Nakon veoma uspjelog i reprezentativnog izdanja »Atlasa svijeta« Jugoslavenski Leksikografski zavod nastavlja s izdavanjem atlasâ sa specifičnim sadržajem i namjenom.

Atlas jugoslavenske jadranske obale pojavio se baš u vrijeme veoma dinamičnog razvoja pomorstva i turizma. Iako je nemoguće kartografski pratiti i registrovati sve promjene koje doživljava Jadranska regija, ipak će ovaj atlas odlično poslužiti prvenstveno turistima i pomorcima. Karte i fotografije su veoma uspjele i izrađene su na finom punijem papiru za umjetni tisak.

U uvodnom dijelu dati su u sažetom obliku osnovni podaci o našoj jadranskoj obali i fizičko-hemijskim osobinama mora. Ovaj atlas sadrži ukupno 33 karte izrađene u raznim mjerilima od 1 : 38.000 do 1 : 22,500.000. Na prvih pet karata date su cestovne, željezničke i avionske veze Srednje Evrope i SFRJ. One zapravo prikazuju geografski položaj naše obale u Evropi i Jugoslaviji i ističu »najpogodnije putove i veze do naše jadranske magistrale«.

Posebno je zanimljiva karta obalnog pojasa u razmjeru 1 : 1,125.000, koja zahvata šire zaleđe do Sarajeva, Banjaluke, Zagreba i Ljubljane. Na ovoj su karti pregledno i diferencirano prikazane željezničke i cestovne veze obale i unutrašnjih krajeva. Karta obiluje i nekim posebnim detaljima kao što su oznake za kamping, motel, benzinske i servisne stanice, aerodrom, lijep vidik i dr. Uz kartu je odštampan i daljinar u kilometrima za 26 mjesta duž jadranske obale.

Detaljnije su rađene karte (sekcije) gradova i manjih dijelova obale. Na svim kartama kopneni su prostori prikazani metodom sjenčenja na svijetlo-sivoj podlozi. Za more je upotrebljena nježna nijansa plave boje, uz mnogo detaljnih batimetrijskih oznaka duž obale.

Na svim kartama dominantno se ističu prometne veze i objekti koji te veze dopunjavaju, dok su svi drugi elementi sekundarnog značenja.

Ovom je atlasu još dodana karta Plitvičkih jezera sa šemom uzdužnog presjeka i onzakom apsolutne visine i dubine svakog jezera. Veoma zanimljiv sadržaj karata je ilustrovan i dopunjen sa 37 vješto odabranih i odlično reprodukovanih fotografija u bakrotisku.

Posebnu cjelinu atlasa čini detaljan popis geografskih imena sa svih karata, poredanih abecednim redom na 32 stranice. Praktično korištenje znatno olakšavaju odgovarajući grafički razmjeri, oznake međumjesnih udaljenosti na cestovnim relacijama kao i pomenuti indeks geografskih naziva.

S. Smlatić

Živadin Jovičić: TURISTIČKA KRETANJA. Naučna knjiga, Beograd 1966. s. 135.

Ovo je druga knjiga o turizmu s kojom se susrećemo u posljednih šest godina. Prva, manja po obimu (s. 97) i namijenjena užem krugu korisnika, izišla je pod naslovom: Janez Planina, Osnove turizma (zapiski predavanj), a izdala ju je kao rukopis Višja komercijalna šola u Mariboru 1961. g.

Druga knjiga, pod gornjim naslovom, pojavljuje se u formi udžbenika o turizmu, ali sadrži teoretske rasprave koje predstavljaju prilog stvaranju određene naučne koncepcije i terminologije turizma. Osnovu knjige čine autorova predavanja na postdiplom-

skom studiju iz turizma pri Katedri geografije Univerziteta u Beogradu. Knjiga se sasoji od šest većih poglavlja.

U uvodnom dijelu je obuhvaćeno izlaganje o predmetu, zadatku i metodama proučavanja, o vezama sa srodnim naučnim disciplinama, te kratak historijski osvrt na razvoj turizma. U ovom poglavlju autor definira turizam (turistička kretanja) kao »društveno kretanje radi rekreativnih i kulturnih potreba. U širem smislu pod ovim se podrazumijevaju i ekonomski efekti od turističkih kretanja.«

Najveći dio prostora autor je posvetio elementima turističkih kretanja ističući prostorne odnose kretanja, funkcionalne, rekreativne i kulturne elemente, te saobraćaj. Akcentirajući prostornu komponentu u turističkom kretanju i značaj razvoja i vrsta saobraćaja, autor se u velikoj mjeri koristio medicinskim, psihološkim i sociološkim rezultatima u objašnjavanju rekreativnih i kulturnih elemenata turističkih kretanja (aerozagađenost, doživljavanje, kontaktiranje, i dr).

Definirajući turističke motive kao »za turiste atraktivne pojave i predmete u prirodi i društvu«, autor ih dijeli na dvije grupe: prirodne i kulturne turističke motive, a zatim ističe značaj valorizacije pod kojom podrazumijeva ocjenu vrijednosti turističkih motiva.

Kao faktore turističkih kretanja autor smatra »određene oblike ljudske aktivnosti koji se odražavaju na oblike i intenzitet, pa i na pravce kretanja. »Tu razlikuje kao najvažnije: ekonomske, a zatim političke, kulturne i organizacione faktore, kako one koji djeluju u matičnim mjestima (inicijalni), tako i one koji djeluju u turističkim mjestima (receptivni).

Peto poglavlje se odnosi na raznovrsne oblike turističkih kretanja, koji su ovdje svrstani u šest grupa: osnovni, motivski, geografski, sociološki, transportni i ostali oblici kretanja. U okviru ovoga se vrši dalja podjela.

Posljednje poglavlje obuhvaća regionalni aspekt turističkog razvoja i tu autor, ističući specifičnosti fenomena turizma daje pojam turističke regije kao »prostora sa turističkim motivima ili turističkim objektima«, čiji su element i funkcionalni, atraktivni, materijalni i organizacioni. Na kraju se ističe značaj turizma za transformaci turistički pravci i područja u svijetu iz čega se vidi da Evropa sudjeluje sa oko 3/4 u međunarodnom turističkom prometu.

Autor, geograf po struci, služio se u velikoj mjeri geografskim znanjima i metodama, ali se uz to koristio, za geografa, i sasvim novim znanjima da bi dao vrijedan udžbenik iz turizma. Težeći da uz naučnu koncepciju dade i odgovarajuću terminologiju, sigurno je nailazio na dosta poteškoća. Zato neke termine i tumačenja možda nećemo odmah usvojiti, ali ćemo biti prisiljeni da o njima razmišljamo i da tražimo pogodnije (na primjer: kontraktivne i desperzivne zone, inicijalni i receptivni faktori, ambijentalni motivi, i sl.).

Autorova greška nije što se pojavljuje u tekstu priličan broj štamparskih omaški, te je ova primjedba upućena korektoru. Tako, uz uobičajene omaške, neke mijenjaju smisao kao: Bengalska struja mjesto Benguelska (s. 74), makaronezijska oblast mjesto (vjerovatno) marokanezijska (s. 80), planinski prevozi mjesto prevoji (s. 120), itd. Iako autor više puta ističe estetski i tehnički značaj ilustracija za turizam, izgleda da to nije mogao postići u svojoj knjizi, jer su, vjerovatno, nedostajala odgovarxajuća sredstva o čemu govori i visoka cijena same knjige (1.800 starih dinara).

Da se autor ozbiljno dao na proučavanje turizma, vidi se i po tome što je na kraju, uz navedenu pretežno rusku i francusku literaturu, najavljena i nova knjiga pod naslovom: Turistička kretanja u Jugoslaviji (oko 250 str.), a to treba sa zadovoljstvom pozdraviti.

K. Papić

Edwin Fels: DIE BEWÄSSERUNGSFLÄCHE DER ERDE. Festschrift Leopold G. Scheidl zum 60. Geburtstag, Teil, Wien 1965., cop. 33-50.

На основу свестрано прибраних података аутор је био у могућности да пружи главна обавештења о деловима Земљине површине на којима се врши вештачко наводњавање. Пространство поменутих површина 1960. г. износило је 1,800.000 кв. км.

Обрађене земље, која се наводњава, највише има у Азији и то у овим њеним деловима: Кини (74.000 кв.

км), Индијској Унији (288.000 кв. км) и Пакистану (105.200 кв. км). Затим таквих површина доста има у Северној Америци, нарочито Сједињеним Америчким Државама и Мексику. По заступљености наведених површина даље долазе Европа, Африка, Јужна Америка и Аустралија.

Посебно су занимљива пишчева излагања о наведеним површинама у појединим европским земљама. У овом погледу Италија долази на прво место. Поменуте површине тамо су се знатно повећале у новије доба. Године 1961. у Италији се вршило вештачко наводњавање на површини од 32.700 кв. км. На друго место долази Шпанија (20.290 кв. км), затим Француска, Бугарска, Грчка, Португалија итд. У овом погледу Југославија са површином за наводњавање од 1.390 кв. км. (1962. г) долази на једанаесто место међу европским државама. Стоји чак иза Мађарске, Румуније и Албаније.

На Земљиној површини постоје знатна пространства која би се могла наводњавати. Међутим, сада се наводњава само једна њихова половина и писац приказује могућности и значај наведених површина, говори о плановима појединих држава у том погледу, и друго. Рад је посебно обогаћен већим бројем статистичких таблица.

Ј. Ф. Трифуноски

George W. Hoffmann: DIE UMWANDLUNGEN DER LANDWIRTSCHAFTLICHEN SIEDLUNGEN IN BULGARIEN. Geographische Rundschau, № 9, Braunschweig 1965., стр. 352-361.

Амерички географ Г. Хофман у свом чланку о Бугарској главну пажњу посветио је приказу природно-географских целина у поменутој земљи, развитку сеоских насеља и пољопривредној производњи. Наведена питања аутор је проучио на основу боравка у Бугарској и постојеће научне литературе — бугарске и иностране.

У чланку су посебно истакнуте промене у сеоским насељима Бугарске. После другог светског рата, ова нама суседна држава у том погледу је достигла знатан преображај. Нарочито је много напредовала производња дувана, памука, шећерне репе, пшрња и воћа. То је јасно поткрепљено и статистичким подацима.

Хофман у својим радовима све више се интересује за земље Балканског полуострва. Овим чланком он је дао добар прилог познавању неких културно-географских одлика Бугарске. Рад је објавио у прави час са жељом да потврди извесне резултате о измени сеоских насеља и привреде углавном у послератном периоду.

Ј. Ф. Трифуноски

Beaujeu-Garnier J. — Gamblin A. — Delobez A.: IMAGES ÉCONOMIQUES DU MONDE. (90 année). Société d'Edition d'Enseignement Supérieur. Paris 1964. str. 223.

Ovo je već deveto izdanje redovne godišnje publikacije i — ako je potrebno odmah na početku dati neku ocjenu — može se reći da je to, svakako, veoma dobar i za mnoge korisnike vrlo upotrebljiv priručnik. Radi se o jednoj vrsti sređenog statističkog godišnjaka neophodnog u nastavnom i naučnom radu geografa, a i drugih stručnjaka kojima su potrebni podaci o stanovništvu, privredi i proizvodnji.

Uvodni dio sadrži spisak velikog broja izvora iz kojih su crpljeni podaci. Zahvaljujući tumačenju znakova, kratica i jedinica mjerenja, bez poteškoća se može služiti brojnim podacima o svijetu i pojedinim zemljama.

Sadržaj je podijeljen u dva glavna dijela: prvi se odnosi na svjetsko stanovništvo i proizvodnju, a drugi obuhvaća pregled po državama.

Pored površine u km², za svaku državu su dati podaci o stanovništvu i relativnoj gustoći za 1963. godinu, a za većinu zemalja i uporedni podaci o broju stanovnika za 1930. i 1900. godinu. Slični uporedni podaci od početka stoljeća pa do 1963. mogu se pratiti za natalitet, mortalitet, smrtnost djece, a noviji podaci samo daju uvid u najveće gradove svijea sa preko 500.000 stanovnika (posebno za grad i aglomeraciju).

Prvi dio još sadrži podatke o proizvodnji, agrarnoj i industrijskoj, raspoređene prema glavnim proizvođačima na svakom kontinentu i prikazane uporedno za predratno i novije razdoblje. Uz tabele su ovdje dodani i kraći komentari o kretanju i promje-

nama u proizvodnji. Svjetska agrarna proizvodnja je predstavljena podacima o glavnim i sporednim žitaricama, glavnim industrijskim kulturama, o stočnom fondu i ribolovu. U pogledu industrijske proizvodnje nalaze se podaci o energetskim izvorima, rudama i metalima, zatim proizvodnji tekstila, kaučuka, drveta i papira, te automobila i brodova.

U drugom, većem, dijelu publikacije dati su za svaku državu po abecednom redu podaci o agrarnoj, rudarskoj i industrijskoj proizvodnji, te uvozu i izvozu. I ovdje je moguće uspoređivanje, jer su (ako ih je bilo) podaci prikazani za 1929., 1938. i za četiri poslijeratne godine. U tekstu su za svaku zemlju registrirane najnovije promjene u proizvodnji i privredi uopće.

Dodatak na kraju knjige donosi kurseve nacionalnih valuta prema dolaru, francuskom franku i engleskoj funti, zatim promet kroz Panamski i Sueski kanal, te još neke podatke koji se odnose na Francusku i Evropsku Ekonomsku Zajednicu. Indeks prema zemljama, proizvodima, itd., još više olakšava upotrebu ovog korisnog priručnika. Ranije karte su u ovom izdanju izbačene zbog povećanog broja stranica sa tekstom i tabelama.

Ocjeni datoj na početku ovog prikaza ne bi trebalo ništa više dodati, osim, možda, konstataciju jednog referenta ranijeg izdanja ove publikacije: da je za upotrebu ovog priručnika potrebno minimalno znanje francuskog jezika, bar što se tiče statističke dokumentacije.

K. Papić

P. Claval: LES TENDANCES DE LA GÉOGRAPHIE ÉCONOMIQUE A TRAVERS QUELQUES OUVRAGES RÉCENTS. L'information géographique, № 3, Paris 1966. str. 119—123.

U kratkom ali vrlo informativnom članku autor nas upoznaje s novim tendencijama u ekonomskoj geografiji analizirajući djela koja su se pojavila u francuskom, englesko-američkom i njemačkom jezičnom području u posljednjih petnaestak godina.

Nasuprot ranijim djelima u kojima su se za svaki proizvod ustaljenim redom analizirali prirodni izvori i mogućnosti eksploatacije, zone proizvodnje i potrošnje, pravci trgovine i velika tržišta, u novijim se uočava tendencija produbljenju i kompleksnijeg proučavanja ekonomskih činjenica u prostoru, raznovrsnijeg prilaženja njihovom objašnjavanju uvažavajući savremene promjene koje donosi društveno-ekonomski i tehničko-tehnološki razvoj.

Kod nekih autora se tako zapaža nastojanje da se tehničkim osnovama proizvodnje i posljedicama brze izmjene u tehnici i tehnologiji posveti mnogo više pažnje nego do sada. Kao primjer se navodi situacija u crnoj metalurgiji gdje je dosta vremena proizvodnja od 1 milijun tona čelika uzimana kao optimalna, a danas je to proizvodnja od najmanje 2 milijuna tona. S tim u vezi nisu ništa manje značajne promjene u lokaciji te industrije soja se sve više smješta u obalske zone zemalja, a napuštaju se mala i slaba ležišta željezne rude, koja su nekada bila važan faktor za lokaciju te industrije.

Kod drugih se uz historijski (genetski) aspekt sve više primjenjuje ekonomski aspekt u proučavanju cijeneći ulogu faktora, kao što su: cijena radne snage, troškovi transporta, uloga velikih kartela, tarifna politika, itd. Osim interesa za proizvodnju, jači interes se razvija za probleme potrošnje i distribucije dobara i usluga (osobito u SAD).

Nova područja proučavanja, uprkos otporima od strane predstavnika tradicionalne ekonomske geografije, stalno se otkrivaju i proširuju. Između ostalog, suvremeni problemi urbanizacije, te problemi nedovoljno razvijenih zemalja i područja nisu ostali bez interesa za ekonomsko-geografska proučavanja. Međutim, to navodi i na promjene u pogledu obuhvatnosti ekonomsko-geografskih proučavanja, te umjesto interesa za male prostorne jedinice i probleme malih dimenzija treba obratiti više pažnje na probleme na nivou velikih regija, nacija, pa i na svjetskom nivou.

Nove tendencije su izmijenile i odnos između društvene geografije i ekonomske geografije. Napuštajući interes samo za probleme proizvodnje, ekonomska geografija nastoji da zahvati kompleks prostornih činjenica, pa se može smatrati »više kao jedan način na koji pristupa problemima društvene geografije nego kao njen dio.«

U bilješkama uz tekst autor navodi citiranu i analiziranu literaturu kojom daje pregled najnovijih ekonomsko-geografskih djela, mada tu, kao i u analizi, nedostaju odgovarajuća djela iz Sovjetskog Saveza i drugih socijalističkih zemalja koja se ne mogu mimoići u utvrđivanju suvremenih tendencija ekonomske geografije u svijetu.

K. Papić

Ivan Crkvenčić: AFRIKA. Regionalna geografija. Školska knjiga. Zagreb, 1966. godine. Str. 1—248.

Ova knjiga-udžbenik za studente geografije sveučilišta u Zagrebu je veoma dobar rad, koji i vremenski dolazi izvanredno, jer omogućava kako studentima tako i nastavnicima geografije širom naše zemlje da se bolje i dublje upoznaju sa geografskom stvarnosti Afrike, najnerazvijenijeg kontinenta Svijeta, koji se poslije uglavnom završnog političkog oslobođenja (dekolonizacije), danas bori za svoje ekonomsko oslobođenje. Iako se na području geografske nauke kod nas piše dosta malo, ipak je činjenica da se posljednjih godina krenulo naprijed. Tako je napr. znatno obogaćena udžbenička literatura. U periodu 1963—1965. godine izašla je iz štambe trotomna Ekonomska regionalna geografija sveta (Univerzitet u Beogradu), te sada i Afrika I. Crkvenčića. Na taj način su studenti i nastavnici geografije, iako sa velikim zakašnjenjem dobili solidne i savremene udžbenike. Oba udžbenika o Africi se međusobno dopunjuju i ne smetaju jedan drugom. Možemo čak šta više i poželjeti da dobijemo udžbenike i za druge kontinente, jer je vrijeme u kom živimo veoma dinamično.

Sadržaj knjige se sastoji od dva dijela: općeg i posebnog. U općem dijelu je prikaz Afrike kao kontinenta, a u posebnom dijelu (inače glavnom dijelu udžbenika od 63—244 strane) je obrada kontinenta prema regijama.

Opći dio počinje karakterističnim naslovom: »Je li Afrika jedinstveno područje« jer je Sahara vijekovima dijelila ovaj kontinent na dva dijela. Savremeni uslovi života pretvaraju Afriku sve više i u društvenom pogledu jedinstven kontinent.

Autor je dao detaljan prikaz elemenata prirodne sredine Afrike (klime, voda, reljefa, biljnog pokrova i tla, te naročito vrijedan dio o klimatsko-vegetacijskim područjima kontinenta). Stanovništvo je također detaljno obrađeno, a naročito sa socijalno-ekonomskog aspekta. Slijedi zatim prikaz otkrića Afrike i konačno borbe za političku i ekonomsku nezavisnost. Političko-ekonomske grupacije u savremenoj Africi na kraju ovog dijela omogućavaju pregled složene društveno-geografske problematike crnog kontinenta .

Drugi dio knjige obrađuje prostor Afrike prema autorovoj podjeli na regije. Prije toga autor naglašuje da su regije Afrike u fazi stvaranja, te ih kao takve treba gledati. I. Crkvenčić je izdvojio ove regije: Sjeveroistočna Afrika, Atlaska Afrika, Zapadna Afrika, Centralna Afrika, Istočna Afrika i Južna Afrika.

U kraćem uvodnom dijelu dato je obrazloženje ovakve podjele regija, kao i njihove glavne karakteristike. Iza toga slijedi obrada svake regije prema državama koje se nalaze u njima. Dok o postojanju regija Sjeveroistočne i Atlaske Afrike nema dvojbe, dotle se na pr. može raspravljati o egzistenciji regije Centralne Afrike. No pri tom treba naglasiti, da to nije od značaja za ovaj rad i da različiti autori i različito shvataju regije i prema njima dijele kontinente.

Svaka je regija obrađena po državama, a unutar svake države izdvojeni su reoni, tako da svaki korisnik knjige može da stekne solidnu sliku svake zemlje i prostora.

Udžbenik je propraćen velikim brojem odličnih i karakterističnih fotografija, crtežima, skicama, diagramima i to često originalnim, što sve samo povećava vrijednost. Za našu stručnu i naučnu geografsku javnost bilo bi veoma dobro kad bi dobili ovakve regionalno-geografske radove i o ostalim kontinentima.

M. Bjelovitić

Vladimir Đurić: SAVREMENI POLITIČKI, DEMOGRAFSKI I EKONOMSKI PROCESI U AFRICI (Glasnik SGD, sv. XLVI, br. 1, s. 73—81, Beograd, 1966.).

Afrički kontinent, poznat po svojim prirodno-geografskim kontrastima, doživljava danas veoma dinamičnu transformaciju. To se, po mišljenju

autora, najbolje ogleda u političkim, demografskim i ekonomskim procesima.

Do 1956. g. samo su četiri afričke zemlje bile nezavisne, a zatim je počeo proces dekonolizacije, koji još nije sasvim završen. U toku samo jedne decenije dobilo je nezavisnost 35 zemalja. Osobito je bila značajna 1960. godina u kojoj je 17 kolonijalnih posjeda proglašeno nezavisnim državama. Proces osamostaljivanja afričkih zemalja bio je praćen pokušajima kolonijalnih država i stranih kapitalističkih kompanija, da pod svaku cijenu zaštite i očuvaju svoje ekonomske i političke interese u bivšim kolonijama. To je konačno dovelo i do značajnijeg diferenciranja afričkih zemalja na četiri politička bloka, od kojih je jedino Organizacija afričkog jedinstva (OAJ), osnovana 1963. g., okupila sve afričke zemlje osim Južne Afrike (tzv. »Bijeli trougao«). Borba protiv »bijelog trougla« kao bastiona kolonijalizma i rasne diskriminacije i suzbijanje nekolonijalizma su najvažniji politički problemi savremene Afrike.

U ovom članku autor iznosi čitav niz veoma zanimljivih podataka i obavještenja o demografskoj dinamici, etničkoj heterogenosti i društvenom standardu afričkih zemalja. Dinamika prirodnog priraštaja u Africi gotovo bi se mogla nazvati »demografskom eksplozijom«. Ukupan broj stanovništva ovog kontinenta povećao se od 157 mil. 1930. g. na 308 mil. u 1965. g. Afrika je u etničkom pogledu »pravi mozaik naroda, plemenskih zajednica i porodica«, koje govore oko 700 jezika. Jednu trećinu stanovništva čine semitsko-hamitski narodi na sjeveru i u dijelu istočne Afrike, dok polovinu stanovništva pripada skupini Bantu i Sudanskih Crnaca, a najmanji dio otpada na Indoevropljane, Afrikanere, Bušmane, Hotentote i dr. Afričko stanovništvo je i vjerski podijeljeno na muslimane, hrišćane i pripadnike paganstva i animizma.

Kulturne, prosvjetne i zdravstvtene prilike u Africi su veoma teške i nesređene. U mnogim bivšim francuskim kolonijama i u sadanjim portugalskim posjedima nepismenost se penje i do 95%. Zdravstvena služba je toliko nerazvijena, da na jednog ljekara dolazi ponegdje čak 50—90.000 stanovnika (Čad, Kongo, Niger, Etiopija i dr.).

Srazmjerno najviše prostora u ovom članku je posvećeno privrednoj problematici Afrike. Autor ističe da su poljoprivreda i rudarstvo osnovne i najvažnije grane afričke privrede. U svjetskoj proizvodnji Afrika sudjeluje sa 70% palm. ulja, 62% sizala, 74% kakao-a, 43% urmi, sa 98% dijamanata, 82% kobalta, 65% zlata itd. U daljnjem razmatranju afričke privrede autor daje niz saopštenja o karakteristikama, strukturi i razmještaju poljoprivrede, rudarstva i industrije. Posebno su zanimljivi i važni podaci o provođenju agrarne reforme i o melioracionim zahvatima u dolini Nila i u zemljama Magreba.

Industrijska proizvodnja u Africi veća je danas četiri puta od proizvodnje u 1938. g., ali je većinom koncentrisana na jugu Afrike. Značajno je da mnoge afričke zemlje provode privredno planiranje i uz pomoć razvijenih socijalističkih i kapitalističkih zemalja izgrađuju industrijska i energetska postrojenja. Jugoslavija također sudjeluje u pružanju pomoći nerazvijenim afričkim zemljama.

S obzirom na aktuelnost tematike sadržaj ovog članka može se korisno upotrijebiti i kod regionalnog proučavanja Afrike.

S. Smlatić

Pierr Gentelle: RECHERCHE ET ENSEIGNEMENT GEOGRAPHIQUES EN REPUBLIQUE POPULAIRE DE CHINE. Annales de géographie, № 403, Paris 1965. str. 354—359.

Zbog velike udaljenosti, političke izoliranosti i jezičnih poteškoća, o stanju geografije u NR Kini vrlo malo znamo. Zato ova relativno kratka komunikacija o naučnoj i nastavnoj geografiji u NR Kini ima karakter mnogo vrjednijeg priloga poznavanja stanja geografije u toj zemlji.

Naučno-istraživačka i nastavna djelatnost na polju geografije u NR Kini vrši se u geografskim institutima Akademije nauka, u institutima univerziteta, na geografskim katedrama pri pedagoškim univerzitetima i pedagoškim institutima.

1. Pri Akademiji nauka, osnovanoj 1928. djeluje od 1940. Institut za geografiju sa svoje četiri sekcije: za društvenu geografiju, fizičku geografiju, oceanografiju i geodeziju. Do revolucije okupljao je oko 50 naučnih radni-

ka, a nakon revolucije, reorganiziran je u sedam sekcija sa oko 20 naučnih radnika: za opću fizičku geografiju, gemorfologiju, geodeziju, klimatologiju, hidrografiju, ekonomsku geografiju i kartografiju. Kasnije se osniva još sedam područnih geografskih instituta u centrima gdje postoje akademijini odjeli: Nankingu, Kantonu, Lančou, Šijačuangu, Čangčunu, Sianu i Kajfengu. Raspolažući s ukupno oko 500 naučnih radnika, odgovarajućom opremom i mrežom istraživačkih stanica, akademijin geografski institut se tako razvio u vrlo značajnu naučno-istraživačku instituciju NR Kine.

2. Na sedam kineskih univerziteta (Peking, Nanking, Sian, Lančou, Hangčou, Kanton i Jenpien) postoje odjeli za geografiju ili instituti sa katedrama čiji broj varira između tri i šest. Za njh su, kao i za katedre za geografiju pri pedagoškim univerzitetima (Peking, Šangaj, Sian, Tjencin, Čangčun, Lančou i Kanton), vezani istraživački centri. Tome još treba dodati i katedre za ekonomsku geografiju Univerziteta za stanovništvo u Pekingu, čija je uloga u općoj metodološkoj orijentaciji kineske geografije nakon revolucije bila vrlo značajna.

3. Katedre za geografiju postoje još pri 18 pedagoških instituta u kojima se formira profesorski kadar za škole drugog stupnja, kao i uz neke specijalne pedagoške institute (za ekonomiju i financije).

Sve te katedre sa geografskim institutima pri univerzitetima okupljaju oko 2.000 naučnog i nastavnog osoblja. Osim Tibeta, Činghaja i Ningsije, sve ostale provincije imaju bar jedan centar za višu nastavu iz geografije.

4. Na kineskim univerzitetima nastava traje pet godina i uglavnom je orijentirana na formiranje nastavnog kadra za pedagoške institute ili specijalne škole, a manje na obrazovanje i pripremanje naučno-istraživačkog kadra. Studenti se, međutim, od početka usmjeravaju u određenoj oblasti geografije, s čime su povezana i njihova istraživanja i praktični radovi, često u vrlo uskoj vezi sa problemima iz privrede.

Studenti pedagoških univerziteta slušaju nastavu također pet godina, ali su, nakon završetka studija, obavezni da rade u školama u kom smislu se stalno pripremaju. Gdje nema ovih univerziteta, nastavni kadar za srednje škole obrazuju pedagoški instituti u toku četiri godine. U pedagoškim institutima sa samo jednom ili dvije katedre za geografiju, studij je trogodišnji. Jedna godina za ostale oblasti, a dvije godine su posvećene geografiji. Svršeni studenti ovog tipa postaju nastavnici u školama prvog stupnja.

U školama drugog stupnja u prve tri godine se predaje fizička geografija (opća, kontinenata i izabranih zemalja te Kine), a u druge dvije godine ekonomska geografija (stranih zemalja i Kine).

5. Naučna istraživanja obuhvaćaju četiri vrste problema: a) teorijska istraživanja kojima se bavi Akademija nauka sa svojim institutima; b) proučavanje problema u vezi sa životnim potrebama; c) međudisciplinske ekspedicije i d) proučavanje transformacije prirodne sredine radi najboljeg korišćenja prirodnih izvora. Ovim praktičnim istraživanjima bave se geografi timski s drugim stručnjacima u okviru Akadamije i njenih komisija specijalno formiranih za pojedine probleme.

Nakon revolucije, geografi su se osobito bili angažirali na topografskim radovima u vezi sa projektima za zaštitu od voda i za izgradnju željeznica i cesta. Od 1952. do 1957. istraživanja su bila usmjerena na probleme ekonomskog razvoja (rajonizacija zemlje, proučavanje slivova velikih rijeka, lesa, Poplava, pustinja Sinkjanga, itd.). Od 1958. uz akciju stvaranja narodnih komuna ekipe geografa su sudjelovale u planiranju komuna (ekonomski geografi), kao i u realizaciji različitih radova kao što su izgradnja manjih brana, lokalnih cesta, pošumljavanje, itd. (fizički geografi).

Od 1956. do 1960. oko tri stotine geologa, geografa, hidrologa, poljoprivrednih inženjera i drugih stručnjaka, uz pomoć još oko 130 sovjetskih stručnjaka, proučavali su bazen Amura i mogućnosti njegovog ekonomskog iskorišćavanja. U 1958. je oko 14.000 studenata, te profesora i suradnika, raspoređenih u 200 ekipa, vršilo geološka kartiranja na prostoru od oko 600.000 km², a Institut u Čangčunu je istodobno vršio hronološka proučavanja na oko 240.000 km² studirajući mogućnosti prokopavanja kanala između glavnih vodenih tokova u Mandžuriji (Sungari i Liaoho). U 1959. oko 10.000

geologa radilo je više mjeseci na terenu s vrlo preciznim projektima, a u 1960. izrađena je karta za melioraciju tla na bazi oko 9 milijuna uzoraka tla uzetih sa oko 87 milijuna hektara površine i uz učešće oko 7,8 milijuna osoba. Bilo je i drugih sličnih radova velikog obima.

6. Veći broj vodećih kineskih geografa obrazovao se do revolucije na zapadnoevropskim i američkim univerzitetima s kojih su ponijeli i određene koncepcje geografije. Poslije revolucije prihvaćaju se općenito sovjetske koncepcije, a u 1953. se proklamira da geografija mora u prvom redu da služi interesima industrijskog i agrarnog razvoja zemlje. Time su označeni i glavni zadaci geografije u novoj državi.

U 1956. oko 6.700 studenata geografije i oko 900 profesora sa suradnicima (sedam suradnika na jednog profesora) nalaze se u školi sovjetske geografije. U 1957. je 17 sovjetskih profesora držalo predavanja, a mnogi su surađivali u kineskim časopisima i ekspedicijama. Međutim, kasniji razvoj sovjetsko-kineskih odnosa uticao je na smanjivanje i prekidanje te suradnje. Potencirajući ideološku stranu u geografiji, poriču se naučne vrijednosti geografa sa Zapada, a istovremeno se vrši udaljavanje i od sovjetskih koncepcija geografije.

Na kraju ovog pregleda o stanju i razvoju geografije u NR Kini autor dodaje spisak glavnih geografskih publikacija kao i onih koje se tiču geografa, zatim pregled publikacija na stranim jezicima koje se mogu iskoristiti za geografsko upoznavanje Kine, te na kraju bibliografiju radova koji su autoru poslužili kao građa za ovu korisnu komunikaciju o geografiji u NR Kini.

K. Papić

Jaho Dibra — Pasko Vako: LA POPULATION DE L'ALBANIE. Population, № 2, Paris 1965. str. 253—264.

Posredstvom dvojice albanskih ekonomista data nam je prilika da se upoznamo sa nekim novijim karakteristikama stanovništva Albanije. Rad spomenutih autora je baziran na rezultatima dvaju posljednjih popisa (1955. i 1960), ali se vrše uporedbe i sa predratnim stanjem.

U oktobru 1960. Albanija je imala 1,625.315 stanovnika, što je oko 235.000 stanovnika više nego 1955. ili dvostruko više nego 1923. Udvostručena je od 1923. i relativna gustoća koja sada iznosi 56 stanovnika po km². Uz godišnje povecanje od oko 50.000 stanovnika Albanija bi u 1968. imala oko 2 milijuna stanovnika.

Porast stanovništva se zasniva na visokoj stopi nataliteta i sve manjoj stopi moraliteta. Između posljednja dva popisa stopa nataliteta je bila 41,0 pro mile, a mortaliteta 10,4 pro mile što daje visoki prirodni priraštaj od 30,6 pro mile koji spada među najviše na svijetu.

U razmještaju stanovništva se odražavaju fizičko-geografski i sve više socijalno-ekonomski faktori. Od ukupnog stanovništva u 1960, u gradovima je živjelo 30,9%, prema 15,9% u 1923. U stvari, broj gradova (41) nije ni udvostručen, ali u njima sada živi apsolutno četiri puta više stanovnika nego prije 37 godina.

Najveći broj stanovnika imaju distrikti: Skadar, Drač, Tirana, Elbasan, Fieri, Valona i Korča sa 100.000-150.000 stanovnika u svakom. U njima je i relativna gustoća stanovništva redovito iznad državnog prosjeka. Porast stanovnišva između dva zadnja popisa najveći je (20—30%) u srednjoj Albaniji na kontaktu niskog i planinskog dijela zemlje (Tirana, Elbasan) i u primorskoj zoni (Drač, Lušnja, Fieri, Valona, Saranda), što govori o valorizaciji i aktiviranju nekad slabo naseljenih primorskih oblasti zemlje.

Albanija se nalazi među malobrojnim zemljama svijeta u kojima je više muškog (51,4%) nego ženskog (48,6%) stanovništva. Uslijed visokog prirodnog priraštaja prosječan broj članova u jednom domaćinstvu iznosi 5,8. Ako se to razmatra prema socijalnim kategorijama, onda je prosječna porodica kod službenika (4) i radnika (5) manja nego kod poljoprivrednika (6).

K. Papić

Ivan Tauban: NEKI URBANISTIČKI ASPEKTI REGIONALIZACIJE U PRIVREDNOM RAZVOJU BOSNE I HERCEGOVINE (Ekonomski institut Univerziteta, Sarajevo 1964. s. 60).

Ekonomski institut Univerziteta u Sarajevu u svojim edicijama (»Zbornik«, »Studije i monografije«, »Stručni i naučni radovi«), obrađujući aktu-

elnu problematiku privrede, poklanja posebnu pažnju aspektima regionalizacije u privrednom razvoju BiH.

Studija o kojoj je ovdje riječ tretira samo neke probleme regionalizacije BiH i to s urbanističkog gledišta. U uvodu autor ističe, da kod nas dosada nije dovoljno razmatrana problematika prostornog planiranja. Regionalnom planiranju »najčešće se prilazilo kao problemu privredno nerazvijenih područja i da je u praksi, iz objektivnih ili subjektivnih razloga, zanemareno pitanje kompleksnog proučavanje pojedinih područja, pitanje teritorijalne organizacije i prostornog razmještaja proizvodnih kapaciteta, problematika stanovništva i njegovog kretanja, a također i pitanje neprivrednih djelatnosti. »Sve to autor potkrepljuje činjenicom da oko 30 urbanističkih programa za gradove u BiH nisu dovoljno obrađeni i s regionalnog aspekta. Autor se zalaže za to »da se u okviru proučavanja regionalizacije privrednog razvoja u Bosni i Hercegovini detaljnije razmotre urbanistički odnosno teritorijalni i prostorni aspekti sa posebnim akcentom na razvoj naselja...«

Autor, međutim, ne navodi da se u nekim našim krajevima (n. pr. u SR Hrvatskoj, Sloveniji i Srbiji, manje u drugim republikama) u novije vrijeme posvećuje sve veća briga prostornom planiranju. Mislim, da je potrebno na ovom mjestu istaknuti, da u ekipama koje se bave izradom regionalno-prorstornih planova geografi treba da zauzmu svoja mjesta i da dadu svoj doprinos planiranju i racionalnijem korištenju prostora. Geografi-planeri mogu uspješno da obavljaju analizu stanovništva i prostornog rasporeda naselja u regionu, njihov je zadatak nadalje da obrade položaj regiona u odnosu na susjedna područja, da prouče saobraćajne veze i demografske probleme, odrede gravitacijske zone i sl. Posljednjih godina geografi su aktivno učestvovali i dali vrijedne rezultate prilikom izrade regionalno-prostornih i urbanističkih programa Splita, Krapine, Klanjca, Osijeka, Sarajeva, Pančeva, Postojne, Majdanpeka i dr.[1]

Sadržaj studije podijeljen je u tri poglavlja. U prvom su obrađena »neka pitanja razvoja naselja kao posljedice izgradnje novih i razvitka postojećih privrednih kapaciteta«.

Analizirajući društvene i prirodno-geografske faktore, koji su značajni za lokaciju privrednih kapaciteta, autor konstatuje da se u BiH od 1945. g. javlja snažnija koncentracija privrednih aktivnosti. U mjestima koja su već imala neku industrijsku tradiciju i u područjima s bogatom sirovinskom bazom i povoljnim prometnim vezama izrasli su novi centri privredne koncentracije. Oni s užom ili širom okolinom čine danas privredna područja, ili prostorne mikroregije, pa čak i konurbacije. Centri tih mikroregija jesu: Sarajevo, Vareš, Zenica, Maglaj, Doboj, Tuzla, Goražde, Mostar, Banja Luka i Bihać. Konurbacijama se smatraju: Sarajevsko, zeničko-travničko i tuzlansko područje, što se jasno vidi i na priloženim kartama razmještaja industrije u Bosni i Hercegovini i u pojedinim područjima.

Koncentracija privrednih aktivnosti koja se zasniva na izgradnji i razvoju industrijskih, rudarskih i energetskih kapaciteta vrši jak utjecaj na porast gradskih i transformaciju ruralnih naselja. U nekim područjima to je dovelo do zagađivanja atmosfere, ugrozilo riječne tokove i otežalo snabdijevanje naselja pitkom vodom. Neki se gradovi nekontrolisano šire u okolinu u kojoj je priroda nerazumno uništena. Ove i mnoge druge probleme treba regionalno proučavati, da bi se pronašla najpogodnija rješenja.

U drugom i trećem poglavlju obrađene su zone, centri i naselja prioritetnog razvoja. Te zone se protežu od juga prema sjeveru Republike u pojasu doline Neretve i Bosne i zahvataju čitavu Posavinu, tj. bivši dobojski srez i dijelove bivšeg bihaćkog, baljalučkog, tuzlanskog, sarajevskog i mostarskog sreza. Ove su zone karakteristične po glavnim komunikacijama jugoslavenskog značaja i po potencijalnim mogućnostima i potrebama razvoja. Autor nije precizirao regionalne cjeline na ovoj teritoriji, nego smatra da bi kompleksnim istraživanjima i posebnim studijama trebalo odrediti granice i područja regiona.

Gradska naselja prioritetnih zona razvrstana su u ovoj studiji u šest kategorija na osnovu snabdjevenosti sa

[1] Dimitrije Perišić, Učešće naših geografa u planiranju s posebnim osvrtom na prostorno planiranje, (Glasnik SGD, sv. XLIV, br. 1, Beograd 1964, str. 19—23).

sadržajima javnih službi. U prvoj kategoriji nalazi se pet naselja koja imaju sve javne službe karakteristične za savremeni grad: (Sarajevo, Banja Luka, Mostar, Zenica i Tuzla). Naselja prioritetnih zona su diferencirana i po nekim drugim kriterijima i uslovima za razvitak.

Više kartografskih skica, dijagrami i tabelarni pregledi ilustruju i upotpunjuju sadržaj ove zanimljive studije i znatno olakšavaju njeno praktično korištenje. U popisu literature kojom se autor služio navedeno je i nekoliko geografskih radova.

S. Smlatić

Pavao Kurtek: GORNJA HRVATSKA PODRAVINA. Evolucija pejzaža i suvremeni funkcionalni odnosi u prostoru. Školska knjiga. Zagreb, 1966. godine. Str. 1—188.

Predmet doktorske disertacije već poznatog autora u jugoslovenskim geografskim krugovima je prostor geografski malo izražavan. Po načinu obrade ovo je regionalno-geografski rad, koji je rađen veoma solidno i prema najmodernijim koncepcijama, te zato može da posluži i kao primjer kako mogu i trebaju da se istražuju agrarno-industrijski prostori.

Za razliku od prirodne sredine prostora Gornje hrvatske podravine, koja je slična kako kod Varaždina na zapadu tako i kod Pitomače na istoku, razlike u društvenoj sredini su prilične između zapadnih i istočnih dijelova ove regionalne jedinice, a posljedica su društveno-istorijskog razvoja. Naime, zapadni dio Podravine (do Koprivnice) je bio u sastavu feudalne (civilne Hrvatske), dok je istočni dio bio skoro tri vijeka u sastavu Vojne (hrvatske) Krajine (Varaždinski generalat).

U poglavlju prirodna sredina iznesene su bitne oznae prostora na osnovu brojnih izvora i vlastitih promatranja. Prirodna sredina i u savremenim uslovima razvoja društva daje ovom prostoru pečat preko zemljoradnje i stočarstva i s njim povezana industrije.

U narednom poglavlju tretira se problem stanovništva prostora i to od danas pa do prvih naseljavanja. Ovo je treći-četvrti rad zagrebačke geografske škole koji tretira neke ili čak i sve geografske aspekte prostora zemljine površine retrospektivnim metodom. Autor ovog rada nije bio sasvim dosledan ovom metodu. Tako je stanovništvo prikazao od savremenog do preistorijskog, ali je slijedeće poglavlje: evolucija pejzaža od polovine XIX vijeka, obradio istorijsko-evolutivnim metodom, što je sasvim na mjestu. U ovom poglavlju autor na primjerima razvoja nekoliko katastarskih općina ilustrira razvoj kraja u posljednjih 100 godina, koji su temelj današnjeg stanja agrara.

U strukturi agrarnog pejzaža najviše je izvršena deagrarizacija na općini Varaždin, a najmanje na opštini Pitomača. Autor detaljno i dokumentovano govori o poljoprivredi i načinu života seoskog stanovništva.

Uloga gradskih naselja tretira se u poglavlju funkcionalna društvena žarišta, u kom je dat sažet pregled razvoja i značaja funkcija svakog gradskog naselja (Varaždin, Ludbreg, Kopravnica i Đurđevac).

U funkcionalnim odnosima tretiraju se detaljno sve privredne i druge funkcije gradskih naselja i to na najmoderniji način ilustrovani sa brojnim crtežima. Autor je također detaljno prikazao saobraćajne prilike i njihovo značenje u savremenim uslovima. Tako npr. iz skica na str. 162 se može jasno vidjeti dnevni cestovni promet u gradovima Varaždinu i Koprivnici, kako po broju, tako i po vrstama i pravcima dolaska u grad. Ovakva obrada pojava savremenog života daje geografiji pravo imogućnost da objasni funkcije nekog prostora.

Na kraju studije autor o perspektivama i problemima prostora Gornje hrvatske Podravine kaže da su one u intenzivnijem iskorištavanju agrara i industrije, te u sve jačem uključivanju u metropolitansko područje grada Zagreba.

Ovom prilikom treba pozdraviti i inicijativu poznatog izdavača Školske knjige da se štampaju i time učine dostupni širokoj javnosti i radovi geografskog karaktera.

M. Bjelovitić

Zarija Bešić, Vojislav Vuković i Božidar Cicović: »BOKSITI CRNE GORE«, knj. 1, izdanje Rudnici boksita — Nikšić, 1965. (str. 165, 19 profila, 15 fotografija i jedna karta).

Autori su u predgovoru (str. 3—8) postavili zadatak da u ovoj studiji obrade geološke prilike boksitonosnog terena Crne Gore. Svoju koncepciju su realizovali u osam odjeljaka opšteg i jedan odjeljak posebnog karaktera.

U prvom odjeljku autori su se osvrnuli na geomorfologiju terena (str. 9—14), pa Crnu Goru dijele na 4 geomorfološke cjeline: 1. Primorsku oblast, 2. Oblast stare Crne Gore, 3. Depresiju zetske ravnice, doline rijeke Zete, Nikšićkog polja i klanca Duge. Autori drugoj geomorfološkoj cjelini daju naziv »Oblast stare Crne Gore«, a postupak pravdaju starom istorijsko-administrativnom podjelom. Njihov naziv ove geomorfološke cjeline i njegovo objašnjenje ne možemo prihvatiti, jer je naziv vezan za znatno uže područje i to: Katunsku, Lješansku, Riječku i Crmničku nahiju. Međutim, iz teksta se vidi da autori podrazumijevaju pod ovom geomorfološkom cjelinom još i širi prostor na sjeveru do hercegovačke granice i na sjeveroistoku do pravca: Nikšićko polje — Duga — Gacko. Neadekvatan naziv za drugu cjelinu, između ostalog, unosi zabunu kod čitaoca.

U drugom odjeljku autori su prikazali stratigrafski i facijalni sastav terena (str. 15—44) i to po geomorfološkim cjelinama, zadržavajući se na boksitonosnim područjima. U ovom odjeljku pisci su unijeli najviše originalnih zapažanja dokumentovanih s više profila. Posebno je vrijedno istaći priloženu preglednu litostratigrafsku kartu na kraju knjige, a koja olakšava praćenje teksta.

Na geotektoniku boksitonosnog terena autori se samo kratko osvrću (str. 45—48), i to na makrotehniku. Prihvataju podjelu na tri geotektonske cjeline: Primorsku, Starocrnogorsku i Kučku kraljušt. Autori ukazuju na činjenicu da su embrionalne antiklinale imale odlučujući značaj za stvaranje boksita, jer su kao izbočine rano i često postojale kopno i bile izložene uticaju erozije.

U odjeljku o paleografiji terena (str. 49—62) autori ukazuju, na dosta uopšten način, kako mogućnost, broj i kvalitet crnogorskih boksita u bitnosti zavise od paleogeografskih prilika. Ovaj nam odjeljak najbolje pomaže da shvatimo međusobnu zavisnost procesa koji su uticali na intenzitet stvaranja i geografsko rasprostranjenje boksita.

Stratigrafski položaj crnogorskih boksita autori obrađuju u četvrtom odjeljku (str. 63—74). Prihvataju podjelu A. Pavića na 9 stratigrafskih horizonata u kojima se javljaju boksiti, počev od srednjeg trijesa do eocena. Autori pokazuju da su sva nalazišta boksita vezana za karbonatne stijene (krečnjake i dolomite), a time bezrezervno prihvataju mišljenje M. Kišpatića i F. Tućana o genezi boksita.

U odjeljku o mineraloškom i hemijskom sastavu crnogorskih boksita i kratkom pregledu istorije njihovog proučavanja (str. 75—96) pisci samo fragmentarno prikazuju mineraloški i hemijski sastav pojedinih rudnih ležišta. Prosječan hemijski sastav crvenih boksita Nikšićke župe je: Al_2O_3 = =58.50%, Si O_2=3,10X, Fe O_3=21.50%, Ti O_2=3.05%, a bijelih boksita iz Bijelih Poljana: Al_2O_3=60,13%, Si O_2= =20,36%, FeO_3=2,07% i TiO_2=3,00%.

U posebnom dijelu (str. 97—144) autori su iskorištavali najviše postojeći stručni fond Rudnika boksita — Nikšić. Pokušali su prikazati rudna nalazišta prema geografskom i geološkom položaju, fizičko-hemijskim karakteristikama i istražnim radovima. Odmah se zapaža da autori nijesu prikazali svih 30 rudnih ležišta koje su označili na karti, njihov kvalitet i utvrđene rezerve boksita do 1963. godine.

Očekujemo da će pisci ovaj nedostatak imati u vidu u II dijelu knjige, koju najavljuju.

Na kraju ovog dijela iscrpno je prikazana stručna literatura i dat opširan rezime na francuskom jeziku (str. 145—165).

Bez obzira na neke nedostatke, više metodološke i tehničke prirode, ovaj obiman zajednički rad trojice autora predstavlja sintezu naučne spoznaje o geologiji crnogorskog boksita, pa, prema tome, ima veliku naučnu i praktičnu vrijednost.

Za geografe je od posebnog interesa, jer pruža geološku osnovu za razumijevanje dijela današnje geografske stvarnosti, a posebno geomorfologije i ekonomske vrijednosti crnogorskog krša.

B. Krivokapić

Милован В. Радовановић: МЕТОДОЛОШКА ПИТАЊА ТИПОЛОШКЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ СЕОСКИХ НАСЕЉА С ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА СРБИЈУ. Зборник радова Геоирафског института Природно-математичког факултета, св. XII, Београд 1965., стр. 97-110.

Овај кратак чланак писац је поделио на два дела. У првом делу најпре је приказао село као облик географске, социјалне и економске организације становништва. Ту су сажето дате нужне компарације изведене у циљу истицања изванредне стожености социогеографских истраживања сеоских насеља и историјска условљене неуједначености самог појма територијалног опредељења и функционалних варијација села.

Затим следи осврт на питање: Које се категорије насеља у Србији могу сматрати сеоским и које су прелазне форме ка градским насељима? Имајући у виду разноликост генетске, морфолошке, согијалне, економске и културне природе на територији Србије, третман сеоских насеља има дванаест различитих категорија.

У другом делу чланка говори се о критеријумима за типолошку класификацију сеоских насеља. Полазећи од Цвијића, као оснивача наше антропогеографије и ослањајући се на идеје и методе савремене географије, писац сматра да типологија села може имати, углавном, шест следећих основа критеријума и класификација: 1. локализација насеља и одлике њиховог микроположаја; 2. регионална типологија географског размештаја сеоских насеља; 3. класификација сеоских насеља према битним демографским одликама; 4. морфолошко-физиономска типологија сеоских насеља; 5. генетска типологија сеоских насеља и 6. функционална типолошка класификација сеоских насеља.

Чланак М. Радовановића у целини је веома јасан. У њему је изнето доста нових података и погледа, што доприноси бољем познавању питања типолошке класификације сеоских насеља, нарочито оних у Србији. Ипак, ова ће излагања временом доживети накнадне допуне и исправке. До њих ће доћи када се знања о овом питању обогате резултатима нових истраживања.

Ј. Ф. Трифуноски

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА ЗА ПРОУЧАВАЊЕ НАСЕЉА И НАСЕЉАВАЊА ВОЈВОДИНЕ. Посебна издања Матице српске, Нови Сад 1964., стр. 1—140.

Поред других послератних истраживачких активности, Матица српска посветила је велику пажњб проучавању насеља и насељавања Војводине. О томе је већ до сада објављено 14 посебних издања. Ова најновија свеска наведених издања има карактер зборника, јер садржи 7 радова које су написали различити, махом млађи , аутори.

Први рад написао је Н. Гаћеша — „Насељавање Каћа и Будисаве после другог светског рата..." (стр. 11—23). Остали радови су од следећих аутора: М. Ратковић — „Старчево и Омољица" (стр. 25—50), М. Попов — „Мокрин, Ново Милошево и БочарЦ (стр. 51—72), М. Омаљев — „Насељавање Сутјеске и Крајишника после другог светског рата (стр. 73—94), М. Милошев — „Неки статистички подаци о кретању становништва у Великој Греди, Великом Гају и Купинику" (стр. 95—127), Д. Иванчевић — „Карађорђево" (стр. 129—134), и на крају је рад Д. Поповића — „Унутрашња колонизација на великим поседима..." (стр. 135—140).

Ову свеску посебних издања уредили су Б. Букуров и Р. Николић. Њиховом заслугом, уз пуно разумевање Матице српске, добили смо једну корисну и значајну антропогеографску публикацију. Истраживања насеља и становништва у Војводини добијају с њом један нов подстрек. А „Посебна издања" постају едиција којом се можемо поносити. Они који се разумеју у стварима ове врсте знаће каква је била потреба једне солидне основе за проучавање војвођанских насеља и какве су велике тешкоће да се она изведе.

Ј. Ф. Трифуноски

М. Костић и Ж. Гајић: СПЕЦИЈАЛИЗОВАНО ПОВРТАРСТВО У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ, ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПОЉОПРИВРЕДНЕ ГЕОГРАФИЈЕ СР СРБИЈЕ. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", књ. 20, Београд 1965., стр. 103—145.

Како истичу аутори, гајење поврћа у већем обиму започело је у

Јужном Поморављу још у првој половини 19. века: најпре се раширило у његовом северном, касније и у јужном подручју. Пред крај прошлог и на почетку садашњег века за јачи развој повртарства пресудни чинилац била је железничка пруга Београд—Ниш—Скопље.

У времену између два светска рата дошло је до битне промене у размештају и обиму повртарске производње. Производња поврћа почела је да превазилази тржишне потребе регионалних градских средишта и истакла се као важно извозно привређивање. После другог светског рата и даље се шире повртарске уместо мање рентабилних других ратарских култура.

У јужном Поморављу аутори су издвојили јише повртарских производних рејона који се међусобно разликују. То су: производни рејон врањске котлине, производни рејон лесковачке котлине, производни рејон Доње Топлице, произвотни рејон алексиначке котлине. У раду су на успели начин посебно приказане одлике и значај сваког наведеног рејона.

Рад М. Костића и Ж. Гајића је ванредно инетересантан и користан. У њему су изнети резултати дужег теренског истраживања. Они који се разумеју у радове ове врсте знаће каква је била потреба једне солидне студије ове врсте и какве су биле знатне истраживачке тешкоће док се до ње дошло.

Ј. Ф. Трифуноски

Милорад Сушић: ПРИРОДНИ УСЛОВИ ЗА ИСКОРИШЋАВАЊЕ ЗЕМЉИШТА У БАРСКОМ ПОЉУ. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић", књ. 20, Београд 1965., стр. 181—225.

Предео Барско поље, које лежи у југозападном делу нашег приморја, састоји се од три мање морфолошке целине. Те целине су: Алувијално-дилувијална раван, флишно-кречњачке падине побрђа и кречњачко полуострво Волујица. У свом раду аутор је претходно извршио детаљну анализу природних услова поменутих мањих целина Барског поља. Затим је извео следеће закључке.

Полазећи са гледишта концентрације аграрног и полуаграрног становништва, предео Барско поље има мале продуктивне површине које су пренасељене. Аграрна пренасељеност и ранији социјално-економски развој изазвали су иситњену парцелацију земљишног фонда и примену хетерогене аграрне производње. Отуда су вредности аграрних површина за три до четири пута економски умањене.

Међутим, облици рељефа, топлотни биланс у току године и резерве воде, како наводи аутор, омогућују примену интензивне обраде земље и коришћење три до четири жетве с обрађених парцела у току једне године. А такав жетвени турнус може да обезбеди приносе и новчане приходе с јединице аграрне површине који не заостају за економским резултатима најплоднијих аграрних рејона наше земље.

У даљим излагањима аутор истиче да су повртарство, агрумарство и маслинарство примарне гране привређивања које фаворизују природни услови Барског поља. — Уопште рад М. Сушића биће од користи сваком ко жели да сазна какви су природни услови са искоришћавање земљишта у југозападном делу нашег приморја.

Ј. Ф. Трифуноски

IZ RADA GEOGRAFSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE

Rad Geografskog društva Bosne i Hercegovine u 1966. godini može se ocjeniti kao dosta aktivan. Glavni oblici rada i djelovanja jesu: Godišnja skupština, terenski seminar, izdavačka djelatnost i pomoć radu podružnica.

U 1966. godini održana je u Bileći 3. jula XVIII Godišnja skupština, kojoj je prisustvovalo 50 članova našeg društva. Rad ove skupštine je bio veoma uspješan, naročito kvalitetan diskusijom. Na XVIII Godišnjoj skupštini izabran je ovaj Upravni odbor za šk. godinu 1966/67:

1. Dr M. Bjelovitić, predsjednik
2. Prof. M. Jokanović, potpredsjednik
3. M. Mišković, sekretar
4. N. Mastilo, blagajnik
5. O. Hajrić, član
6. S. Kulenović, član
7. Dr R. Gašparović, glavni urednik Geografskog pregleda
8. H. Ristić, član
9. D. Nikolić, član

Jubilarni X terenski seminar Geografskog društva Bosne i Hercegovine održan je od 3—7. jula 1966. godine u Istočnoj Hercegovini, sa sjedištem u Bileći.

3. jula poslije podne raspravljalo se o nastavnim planovima i programima geografije u osnovnim, srednjim i visokim školama.

4. jula dopodne je održan simpozij: Geografska problematika savremene Afrike, na osnovu referata: 1. N. Mastilo: Struktura stanovništva Afrike 2. Dr S. Bakaršić: Društveno-geografski problemi Afrike i 3. Dr M. Bjelovitić: Političko-geografski problemi Afrike. Poslije referata razvila se vrlo živa diskusija i zaključeno je da se referat simpozija štampaju u izdanju Geografskog društva Bosne i Hercegovine: Biblioteka geografija u školi.

Popodne je izvršen izlazak na Vrelo Trebišnjice gdje je Dr O. Zubčević održao predavanje: Dolina Trebišnjice.

5. jula učesnici seminara su izveli autobus izlazak na teren: Bileća—Gacko (predavanje prof. S. Kovačevića) — Čemerno (predavanje prof. M. Jokanovića) — Sutjeska (predavanje prof. S. Kulenovića) — Perućica (predavanje prof. V. Ržehaka).

6. jula učesnici seminara su autobusom krenuli za Trebinje sa kojim ih je upoznao Dr S. Bakaršić. Zatim su učesnici izvršili posjetu brani Grančarevu i Trebinjskom polju (predavanje prof. Dr T. Taneta). Učesnici su razgledali grad pod vođstvom prof. T. Kanaeta, kao i Fabriku reznog alata.

7. jula učesnici su izveli ovaj put: Bileća—Trebinje—He Plat—Dubrovnik. Vođa puta je bio prof. N. Žustra. Rad seminara je završen u Dubrovniku.

Kao i prethodni seminari, tako je i ovaj jubilarni X seminar bio na zavidnoj visini kako u organizacijskom, tako i u stručnom pogledu, što je jednodušni zaključak svih učesnika seminara. Prema tome, održavanje terenskih seminara predstavlja i dalje najvažniju vezu i pomoć Upravnog odbora Geografskog društva članstvu, te treba i dalje nastojati da se seminari redovito održavaju.

Za organizaciju seminara u Bileći posebnu zaslugu imaju drugovi profesori: V. Papić i S. Albijanić.

M. Bjelovitić

IZ REDAKCIJE GEOGRAFSKOG PREGLEDA

Svim saradnicima Geografskog pregleda

Žao nam je da upravo u ovom jubilarnom broju obavještavamo naše saradnike o nekim mjerama kojima moramo pribjeći pri daljnjem izdavanju »Geografskog pregleda«.

Poznato je, da smo sve dosadašnje objavljene priloge naših saradnika u geografskom pregledu honorisali prema broju autorskih tabaka pojedinog priloga. Ta novčana naknada bila je sasvim simbolična i ni u kom slučaju nije odražavala niti to može, pravu suštinsku vrijednost objavljenog djela. No, i pored toga, iznos svih autorskih honorara po pojedinom broju, predstavljao je priličnu stavku i iznosio je približno petinu ukupnih troškova štampanja.

Smanjivanje novčane pomoći u našoj izdavačkoj djelatnosti, odrazilo se i na financijsku situaciju Geografskog društva, usljed čega smo i ovaj jubilarni broj štampali ulažući sva financijska sredstva kojima smo raspolagali. Postoji sasvim opravdana bojazan, da će nam za slijedeći broj Geografskog pregleda, za sv. XI koja treba da izađe u 1967. godini, nedostajati financijska sredstva za pokriće svih do sada uobičajenih troškova oko izdavanja jednog broja.

Zato je Upravni odbor Geografskog društva i Redakcijski kolegij Geografskog pregleda donio zaključak da ne može honorisati ni jedan objavljeni rad u narednim brojevima Geografskog pregleda.

Uvjereni smo, da će naši saradnici pravilno shvatiti i ocijeniti značenje ovih mjera, jer smo sigurni da financijski efekat objavljenog naučnog ili stručnog rada nikad nije bio nikakav stimulans za njegov nastanak. Očekujući daljnu što veću i svestraniju saradnju drugarski vas pozdravljamo.

ODBRANJENE DOKTORSKE DISERTACIJE NA ODSJEKU ZA GEOGRAFIJU PRIRODNO-MATEMATIČKOG FAKULTETA U SARAJEVU

Milica Vranić: Jablaničko jezero 1958

Ratimir Gašparović: Prikazivanje Bosne i Hercegovine na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX stoljeća 1961

Orhan Zubčević: Trebišnjica i njena dolina 1965

Ibrahim Bušatlija: Reljef u površinskom slivu Nevesinjskog polja 1965

Miloš Bjelovitić: Zenica i njena okolina 1965

SPISAK DIPLOMIRANIH STUDENATA I NJIHOVIH DIPLOMSKIH RADOVA, KOJ SU DIPLOMIRALI NA ODSJEKU ZA GEOGRAFIJU NA FILOZOFSKOM I PRIRODNO-MATEMATIČKOM FAKULTETU U SARAJEVU OD OSNIVANJA ODSJEKA DO KRAJA 1966. GODINE

1954.

1. **Baković,** Miluna **Milan**
   Privredno-geografske prilike Ljubićkog predela Čačanske kotline **30. 9. 1954.**

1955.

2. **Jelavić,** Đure **Marko**
   Privredno-geografske i antropogeografske prilike okolice Bos. Šamca **14. 2. 1955.**

3. **Branković**, Halida **Fadil**
Iskorištavanje tla u Sarajevskom polju **20. 4. 1955.**

4. **Butmir**, Saliha, **Hamdija**, vanredan
Regionalno-geografski prikaz Kreševa i okolice **29. 6. 1955.**

5. **Ajduković**, Ljubomira **Dušan**
Regionalno-geografski prikaz doline Paljanske Miljacke i njenog slivnog područja **29. 6. 1955.**

6. **Kekić**, Murata **Asim**
Privredno-geografski značaj Popovog polja **30. 6. 1955.**

7. **Ivanković**, Milana **Svetozar**
Regionalno-geografski prikaz Trebinja i okoline **30. 6. 1955.**

8. **Čavaljuga**, Riste **Veljko**
Režim Neretve **16. 7. 1955.**

9. **Frimel**, Ivana **Margareta**
Geografsko rasprostranjenje nafte u svijetu **15. 9. 1955.**

10. **Tubić**, Gnjatija **Nikola**
Privredno-geografske karakteristike sa antropogeografskim prikazom Petrovačkog polja **15. 9. 1955.**

11. **Zubčević**, Seulje **Orhan**
Popovo polje — fizičko geografski pregled **16. 9. 1955.**

12. **Imamović**, Ramiza **Fadil**
Opšti prikaz lesnih oblasti Evrope sa detaljnim prikazom u Vojvodini **1. 11. 1955.**

13. **Radulović**, Radovana **Vukašin**
Regionalno-geografski prikaz Danilovgrada i okoline **2. 11. 1955.**

14. **Duplančić**, Karla **Čedomir**, vanredan
Klima Splita 27. 11. 1955.

15. **Farleta**, Krste **Ivo**, vanredan
Raspored vjetrova na Jadranu **27. 11. 1955.**

16. **Vajcl**, Elijasa **Josip**, vanredan
Raspored padavina na Jadranu **27. 11. 1955.**

1956.

17. **Boban**, Marka **Rajko**
Lijevče polje **10. 1. 1956.**

18. **Pajčin**, **Mije Marko**
Geomorfološka karakteristika Livanjskog polja **10. 1. 1956.**

19. **Hadžiomerović**, Osmana **Izeta**
Privreda Ivangradske kotline i bliže okoline **1. 3. 1956.**

20. **Kušpelj**, **Gavrila Tatjana**
Regionalno-geografski prikaz Travnika i okoline **11. 4. 1956.**

21. **Rakita**, Riste **Rade**
Prikaz običaja i vjerovanja naroda opštine Janj sa djelimičnim osvrtom na neka sela u ostalom Jajačkom srezu **11. 4. 1956.**

22. **Mandić**, Ljubomira **Ranko**
Orografski prikaz Sarajeva i njegove okoline **19. 5. 1956.**

23. **Čolić**, Alije **Hasan**
Stočarstvo Vlašića **28. 5. 1956.**

24. **Arežina**, Stanka **Mijat**
Bosansko Grahovo **28. 5. 1956.**

25. **Kavara**, Hasana **Kemal**
Regionalno-geografski prikaz Čapljine i okoline **29. 5. 1956.**

26. **Škaljić**, Abdulaha **Nazim**
Opšti antropogeografski prikaz Sarajevskog polja **29. 5. 1956.**

27. **Kulenović**, **Derviša Smail**
Bosansko-petrovačko polje **27. 6. 1956.**

28. **Jamakosmanović**, Avde **Derviš**
Ekonomsko-geografski prikaz Vareša **27. 6. 1956.**

29. **Vlašić**, Ante **Želimir**
Dubrovnik — regionalno-geografski prikaz **27. 6. 1956.**

30. **Ćosić**, Nikole **Mirjana**
Bazen Banovića — značaj i eksploatacija ugljenih naslaga **27. 6. 1956.**

31. **Agić**, Emina **Džemal**
Fizičko-geografski prikaz Gornje Neretve **2. 7. 1956.**

32. **Madžarević**, Muhameda **Dževad**
Željeznički saobraćaj Bosne i Hercegovine **4. 9. 1956.**

33. **Sokal**, Bećira **Mirza**
Sarajevsko polje **26. 10. 1956.**

34. **Mastilo**, Marka **Natalija**, vanredan
Dolina Prače — regionalno-geografski prikaz **4. 12. 1956.**

35. **Kljujić**, Mile **Emilija**
Geološke naslage Tuzlanskog bazena kao sirovinska i energetska baza njegove industrije **26. 12. 1956.**

1957.

36. **Lupi**, Dinka **Dinko**, vanredan
Otok Hvar — regionalno-geografski prikaz **4. 2. 1957.**

37. **Bušatlija**, Mehmeda **Ibrahim**, vanredan
Borač — regionalno-geografski prikaz **14. 2. 1957.**

38. **Bojović**, Jovana **Milorad**, vanredan
Privredne odlike sreza Ivangrad **3. 6. 1957.**

39. **Behmen**, Mahmuta **Amila**
Bišće polje — ekonomsko-geografski prikaz **29. 6. 1957.**

40. **Resulović**, Omera **Razija**
Trebinjsko-dživarsko polje — ekonomski prikaz **29. 6. 1957.**

41. **Vasić**, Milana **Branko**
Regionalno-geografski prikaz Srebrenice **29. 6. 1957.**

42. **Grozdanović**, Jovana **Čedomir**
Regionalno-geografski prikaz Nikšićkog polja **29. 6. 1957.**

43. **Jovanović**, Dušana **Božidar**, vanredan
Regionalno-geografski prikaz sliva Dečanske Bistrice **3. 10. 1957.**

44. **Hadžić-Sarajlić**, Šemsudina **Nedreta**
Blažuj — geografski prikaz **3. 10. 1957.**

45. **Rajčević**, Đoke **Smiljka**
Navodnjavanje u Trebinjskom polju **3. 10. 1957.**

46. **Stankić**, Stanka **Nada**	Ekonomsko-geografski prikaz Bijeljine i njene okoline	3. 10. 1957.
47. **Jovanović**, Mihajla **Nadežda**	Mokro — geografski prikaz	4. 10. 1957.
48. **Vasiljević**, Đorđa **Gordana**	Aluminijum u svijetu	4. 10. 1957.
49. **Anđelić**, Blagoja **Borislavka**	Razvoj i razmještaj industrije na području grada Sarajeva	8. 10. 1957.
50. **Ninković**, Milana **Ljubica**	Opšti antropogeografski prikaz Trebinja	11. 10. 1957.
51. **Vuković**, Miloša **Veselin**	Bjelasica — regionalno-geografski prikaz	21. 11. 1957.

1958.

52. **Banjac**, Velimira **Gordana**	Ekonomsko-regionalno prikaz grada Banja Luke i njene okoline	22. 2. 1958.
53. **Kratina**, Ibrahima **Muhamed**	Geografski prikaz Zenice	22. 2. 1958.
54. **Mišković**, Dragutina **Miloš**	Trnovo	25. 4. 1958.
55. **Pucar**, Stevana **Petar**	Drvarska kotlina	26. 6. 1958.
56. **Nikolić**, Vasilija **Stevan**	Dolina Gračanice — fizičko-geografska promatranja	29. 6. 1958.
57. **Pavkov**, Marka **Aleksandar**	Položaj i tip sela u Banatu	29. 6. 1958.
58. **Prodanović**, Stojana **Branka**	Laktaši	30. 6. 1958.
59. **Karamehmedović**, Omera **Hasan**	Otok Lopud — regionalno-geografski prikaz	1. 7. 1958.
60. **Aligrudić**, Drage **Vidak**	Skadarsko jezero — geografski prikaz	1. 7. 1958.
61. **Softić**, Derviša **Zekija**	Vukomeričke gorice	29. 9. 1958.
62. **Salihović**, Ibrahima **Alija**	Kartografija od Dikeartove diafragme do Gauss-Krügerove koordinatne mreže	29. 9. 1958.
63. **Rešetar**, Ivana **Zvonko**	Rastok polje — fizičko-geografski prikaz	29. 9. 1958.
64. **Pavičević**, Gavrila **Mihajlo**	Regionalno-geografski prikaz Gornjeg polja	29. 9. 1958.
65. **Hadžimahmutović**, Mustafe **Ibrahim**	Bijelo polje kod Mostara — fizičko-geografski prikaz vanredan	29. 9. 1958.
66. **Čokić**, Ahmeta **Bedrija**,	Gornja Tuzla (Teritorija Gornje Tuzle) vanredan	29. 9. 1958.
67. **Ulaković**, Huse **Husein**,	Dubrave — regionalno-geografski prikaz	27. 11. 1958.
68. **Leovec**, Obrada **Mirjana**	Plevaljsko polje u NR Crnoj Gori — Antropogeografska istraživanja	27. 11. 1958.
69. **Lisnić**, Filipa **Uroš**	Današnja saobraćajna funkcija Mostara	27. 11. 1958.
70. **Popović**, Dobrivoja **Momir**	Ugalj u svijetu	28. 11. 1958.

71. **Radovanov**, Milovana **Milica**	Tipovi seoskih kuća u Bačkoj	18. 2. 1959.
72. **Latić**, Zahira **Alija**	Počitelj	18. 2. 1959.
73. **Čvorović**, Baje **Gordana**	Geografski uzroci i posledice epidemije kuge	18. 2. 1959.
74. **Gaćinović**, Branka **Nevenka**	Kotorac	18. 2. 1959.
75. **Krupić**, Bekira **Benjamin**	Regionalno-geograski prikaz Banja Luke i okoline	18. 2. 1959.
76. **Jankovi-Mišković**, Žarka **Nada**	Hidrografija slivnog područja Unca	5. 5. 1959.
77. **Brenjo**, Maksima **Risto**	Nevesinjsko polje — fizičko-geografski prikaz	5. 5. 1959.
78. **Vukšić**, Lovre **Darinka**	Otok Šipan	5. 5. 1959.
79. **Taipović**, Fadila **Fadil**	Bar i okolina	5. 5. 1959.
80. **Baotić**, Josipa **Ivo**	Donja Mahala — geografski prikaz	6. 5. 1959.
81. **Čebić**, Krstana **Petar**	Ključ u Bosanskoj krajini	6. 5. 1959.
82. **Šalinović**, Petra **Mate**	Jezeropolje — fizičko-geografski prikaz	6. 5. 1959.
83. **Kadrić**, Ibrahima **Mustafa**, vanredan	Regionalno-geografski prikaz Teslićke komune	6. 5. 1959.
84. **Vujošević**, Gavra **Krsto**	Geografski prikaz plemena Kuča	30. 6. 1959.
85. **Papić**, Mile **Veselin**	Miruše	30. 6. 1959.
86. **Zubić**, Miloša **Novak**	Kupreško polje — fizičko-geografski prikaz	30. 6. 1959.
87. **Đerković**, Miladina **Mojsije**	Naselja na Komovima	30. 6. 1958.
88. **Popović**, Peka **Darinka**	Čemerno	30. 6. 1959.
89. **Buntić**, Ilije **Vlatko**	Dolina Tihaljine, Mlade i Trebižata	30. 6. 1959.
90. **Šakota**, Jove **Radmilo**	Jasenica	30. 6. 1959.
91. **Rajčević**, Nikole **Vojislav**	Cerkniško polje — fizičko-geografski prikaz	30. 6. 1959.
92. **Zahirović**, Njumana **Zenan**	Brčko	30. 6. 1959.
93. **Kovačević**, Vase **Slavko**	Gatačko polje	30. 6. 1959.
94. **Janković**, Milana **Aleksandar**	Igmanska površ	30. 6. 1959.
95. **Oliva**, Ivana **Zdenka**	Regionalno-geografski prikaz Dobojskog kraja	30. 6. 1959.
96. **Demirović**, Ahmeda **Adem**	Ispitivanje erozije zemljišta na području zvanom Borač (Dolina Neretve)	20. 9. 1959.

97. **Mirović**, Ilije **Gojko**	Geografski prikaz Crmnice	22. 9. 1959.
98. **Duić**, Ivana **Ivan**	Panonski obod u NR BiH	22. 9. 1959.
99. **Jonić**, Omera **Daniel**	Ljuti Dolac	22. 9. 1959.
100. **Mušić**, Ahmeda **Ćazim**	Geografske karakteristike Ljubuške komune	22. 9. 1959.
101. **Gađa**, Ćazima **Skender**	Regionalno-geografski prikaz Đakovice i okoline	22. 9. 1959.
102. **Čavarkapa**, Veše **Zdravko**	Hidrografske prilike Glasinca i okoline	15. 10. 1959.
103. **Čvoro**, Danila **Jovan**	Reljef i hidrografske osobine Čabulje	11. 11. 1959.
104. **Tomić**, Mihajla **Zvonimir**	Boračko jezero	11. 11. 1959.
105. **Mišeljić**, Krste **Vojin**	Ljubomir	26. 11. 1959.
106. **Simeunović**, Neđe **Uroš**	Sokolac	26. 11. 1959.
107. **Lamoja**, Jusufa **Ismet**	Privredne karakteristike Ulcinja i okoline	5. 12. 1959.
108. **Tomašević**, Mihajla **Živko**	Dolina Koševskog potoka —fizičko-geografski prikaz	25. 12. 1959.

1960.

109. **Radunović**, Radoja **Bogić**, vanredan	Kosovi Lug	19. 1. 1960.
110. **Manojlović**, Sava **Mirjana**	Hadžići	19. 1. 1960.
111. **Nikolac**, Ivana **Branko**	Delta Neretve	11. 2. 1960.
112. **Lontoš**, Gruje **Žarko**	Rajlovac	11. 2. 1960.
113. **Đuričić**, Gojka **Dušan**	Regionalno-geografski prikaz Neretve	13. 2. 1960.
114. **Karabegović**, Uzeira **Fatima**	Derventski lug	13. 2. 1960.
115. **Jereminov**, Jovana **Vera**	Uticaj industrije na sela u okolini Zenice	13. 12. 1960.
116. **Ivanišević**, Jakše **Lidija**	Hrasnica	13. 2. 1960.
117. **Mušara**, Mate **Alenka**	Ilijaš	13. 2. 1960.
118. **Brezar**, Trifka **Jovan**	Vogošća	13. 2. 1960.
119. **Raguž**, Andrije **Vlatko**	Ivanjsko polje	13. 2. 1960.
120. **Makeljić**, Omera **Elvidin**	Sjeveroistočna podgorina Trebevića	21. 3. 1960.
121. **Kapor**, Frane **Marija**	Varošica Pućišća	18. 4. 1960.
122. **Kanceljak**, Stjepana **Ljubica**, vanredan	Stočarstvo u okolini Siska	18. 4. 1960.
123. **Delić**, Damjana **Petar**	Pazar u Ljubuškom	18. 4. 1960.

124. **Tafro**, Derviša **Šemsa**	Boračko jezero — regionalno-geografski prikaz	28. 4. 1960.
125. **Popović**, Miloša **Cvjetko**	Komovi — fizičko-geografski prikaz	28. 4. 1960.
126. **Muftić**, Omera **Nijazija**	Pliva — potamološka studija	28. 4. 1960.
127. **Tahmas**, Seida **Naida**	Pazarić	4. 6. 1960.
128. **Sadiković**, Hakije **Muhamed**	Geografski prikaz Živinica	7. 6. 1960.
129. **Pašić**, Midhata **Meliha**	Fizičko-geografski prikaz doline rijeke Željeznice	8. 6. 1960.
130. **Kerkez**, Mihajla **Smilja**	Gravitacione sfere Banja Luke	20. 6. 1960.
131. **Šećibović**, Smaila **Muhamed**	Faletići	24. 6. 1960.
132. **Karavdić**, Esada **Enver**	Dolina Gračanice i selo Bogovići	28. 6. 1960.
133. **Hadžidedić**, Sulejmana **Nedžad**	Seoske kuće i zgrade u Lepenici	28. 6. 1960.
134. **Gorana**, Rešida **Hasan**	Antropogeografski prikaz Ulcinja	28. 6. 1960.
135. **Milošević**, Todora **Veljko**	Rudo polje	28. 6. 1960.
136. **Spaić**, Andrije **Vukosava**	Katuni u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori	28. 6. 1960.
137. **Burazer**, Uroša **Mirjana**	Rijeka Miljacka — fizičko-geografski prikaz	29. 6. 1960.
138. **Ostojić**, Stevana **Miroslav**	Plavsko-gusinjska oblast — fizičko-geografski prikaz	29. 6. 1960.
139. **Planinić**, Mate **Andrija**	Bjelopoljska naselja kod Mostara	21. 9. 1960.
140. **Milaković**, Jove **Jelena**	Položaj i teritorijalni razvoj Brčkog	21. 9. 1960.
141. **Todorović**, Milorada **Velimir**	Nahorevo	5. 10. 1960.
142. **Korićanac**, Sime **Branko**	Javor — geomorfološki i hidrografski prikaz	5. 10. 1960.
143. **Kovačević**, Lake **Vlado**	Bjelašnica — fizičko-geografski prikaz	30. 10. 1960.
144. **Nedeljković**, Milutina **Dragiša**, vanredan	Klima Gornjem Milanovca	5. 11. 1960.
145. **Niković**, Save **Radojka**	Kasindo	22. 11. 1960.
146. **Prelević**, Marka **Božidar**	Golubovci — naselje u Zeti	22. 11. 1960.
147. **Puljić**, Andrije **Vid**	Saobraćajni značaj Doboja	22. 11. 1960.
148. **Perušina**, Nikole **Zora**	Tipovi kuća u Sarajevu	14. 12. 1960.
149. **Knežević**, **Čedomir**, vanredan	Komuna Okučani	14. 12. 1960.
150. **Kireta**, Nikole **Ljubica**	Geografski prikaz sela Vojkovići	17. 12. 1960.
151. **Medović**, Nikole **Miroslava**	Štrpci — antropogeografski prikaz	21. 12. 1960.

152. Selimović, Osmana **Fadija**	Čajniče	13. 1. 1961.
153. Smailagić, Ibrahima **Sabera**	Prača	17. 1. 1961.
154. Grabljanović, Joce **Borjanka**	Rovinj	17. 1. 1961.
155. Hodžić, Mehmeda **Huso**	Rogatica — regionalno-geografski prikaz	23. 1. 1961.
156. Vajzović, Junuza **Ibrahim**	Seonica — na elje u dolini Seonici	11. 2. 1961.
157. Plavec, Leopolda **Anton**	Zijamet — Crna Rijeka (kod Trnova)	11. 2. 1961.
158. Sredanović, Tome **Ilija**	Razvitak pomorstva u Crnogorskom primorju	11. 2. 1961.
159. Humčanin, Alije **Avdo**	Stari Majdan	14. 2. 1961.
160. Popović, Jovana **Anđelka**	Skopljanska kotlina	14. 2. 1961.
161. Pezelj, Zvonimira **Dragutin**	Naselje Pale	14. 2. 1961.
162. Midžić, Sakiba **Akif**	Gradačac	14. 2. 1961.
163. Kovačević, Miladina **Miloš**	Bjelopoljska kotlina	24. 3. 1961.
164. Rustanbegović, Osmana **Sead**	Geografski prikaz komune Tuzla	24. 3. 1961.
165. Kadijević, Zagorca **Jovan**	Čipuljić	31. 3. 1961.
166. Fazlagić, Ibrahima **Fahrudin**	Regionalno-geografski prikaz komune Čapljina	4. 4. 1961.
167. Ljiljak, Jovana **Milan**, vanredan	Hrasnica	24. 4. 1961.
168. Kifić, Huseina **Zekerija**	Bijeljina — geografski prikaz	25. 5. 1961.
169. Čabrić, Petra **Zrinka**	Fojnica — antropogeografski prikaz	25. 5. 1961.
170. Cincović, Bogosava **Gordana**	Mostovi u Sarajevu	31. 5. 1961.
171. Osmanagić, Smaila **Abdulah**, vanredan	Zeničko ugljeno područje	12. 6. 1961.
172. Hebović, Sulje **Bećir**	Pazar u Sarajevu	20. 6. 1961.
173. Bašić, Miloša **Milorad**	Tarčinska kotlina	20. 6. 1961.
174. Bogojević, Save **Boško**, vanredan	Belo polje (kod Peći)	20. 6. 1961.
175. Jović, Vase **Đoko**	Loparska komuna — ekonomsko-geografski prikaz	29. 6. 1961.
176. Mihić, Jovana **Ljubo**	Ljubinjsko polje — antropogeografski prikaz	30. 6. 1961.
177. Jusufbegović, Mehmeda **Osman**, vanredan	Fizičko-geografski prikaz slivnog područja rijeke Rame	15. 9. 1961.
178. Mandić, Milenka **Miodrag**	Geografski prikaz Sremskih Karlovaca	21. 9. 1961.

179. **Kabanica**, Milenka **Dušanka**, vanredan
Drina kao granica — 21. 9. 1961.

180. **Volpert**, Franje **Janoš**
Temerin — 21. 9. 1961.

181. **Kevac**, Stanka **Marija**
Antropogeografski prikaz doline Ribnika — 21. 9. 1961.

182. **Boban**, Petra **Hinga**
Gabela — 21. 9. 1961.

183. **Taso**, Šaćira **Salih**
Hreša — 22. 9. 1961.

184. **Perić**, Đoke **Nikola**, vanredan
Ogulin — 23. 9. 1961.

185. **Filipović**, Save **Ostoja**
Žabno — 23. 9. 1961.

186. **Obućina**, Živka **Milosav**
Nova Varoš — 30. 9. 1961.

187. **Smailbegović**, Nurije **Fadila**
Krnjin planina — 30. 9. 1961.

188. **Visocki**, Adalberta **Miroslava**
Gradska naselja Drine (od Šćepan polja do Ustipraće) — 26. 10. 1961.

189. **Stojanović**, Vojislava **Marija**
Gradska naselja Sjeveroistočne Bosne — 26. 10. 1961.

190. **Hanjalić**, Asima **Mersema**
Regionalno-geografski prikaz komune Goražde — 10. 11. 1961.

191. **Muhurdarević**, Mehmedalije **Maida**
Gornji Šeher — 14. 11. 1961.

192. **Krasni**, Ladislava **Astrida**
Stočarstvo u kupreškoj komuni — 14. 11. 1961.

193. **Ubović**, Dimitrija **Dušan**
Dolina Tilave — 28. 11. 1961.

194. **Atanacković**, Željka **Ljiljana**
Regionalno-geografski prikaz Bijeljine i njene okoline — 4. 12. 1961.

195. **Vojvodić**, Đure **Radule**
Kruščić — antropogeografski prikaz — 4. 12. 1961.

196. **Filipović**, Omera **Džemila**
Dolina Sane — 8. 12. 1961.

197. **Sivčević**, Saliha **Hamdija**
Teritorijalni razvoj Tuzle — 15. 12. 1961.

198. **Bašagić**, Mustafe **Lejla**
Olovo — 15. 12. 1961.

200. **Davidović**, Stevana **Strahinja**
Erdevik — 15. 12. 1961.

201. **Vorkapić**, Milana **Spaso**
Regionalno-geografski prikaz komune Plaški — 22. 12. 1961.

202. **Zastavniković**, Mihajla **Savo**, vanredan
Geografski prikaz naselja Čelinac — 15. 12. 1961.

199. **Bucalović**, Alije **Abulkadir**
Nova Gradiška — 19. 1. 1962.

203. **Nikić**, Milana **Dušan**
Livno — tipovi Kuća — 29. 1. 1962.

204. **Stanković**, Mitra **Mihajlo**
Hidrološke (potamološke) karakteristike Sane — 16. 4. 1962.

205. **Softić**, Ibre **Muhidin**
Trebević — fizičko-geografski prikaz — 16. 4. 1962.

206. **Radeta**, Stojana **Dejan**
Ponori i estavele u Livanjskom polju — 16. 4. 1962.

207. **Šehić**, Mustafe **Ađul**	Kakanj	4. 5. 1962.
208. **Mrđenović**, Rade **Momčilo**, vanredan	Staro Petrovo selo	11. 5. 1962.
209. **Šupić**, Milutina **Milorad**	Komuna Gacko	12. 5. 1962.
210. **Salaški**, Petra **Emilija**	Fizičko-geografski prikaz Igmanske površi	1. 6. 1962.
211. **Jajčina**, Zuhdije **Seada**	Nedžarici — antropogeografski prikaz	1. 6. 1962.
212. **Munasipčić**, Hamdije **Naim**	Antropogeografski prikaz Bosne	27. 6. 1962.
213. **Gaon**, **Sante David**, vanredan	Društveni i geografski uslovi širenja Jevreja na Balkanskom pouostrvu	27. 6. 1962.
214. **Radeta**, Vese **Milena**	Veliki Guber — antropogeografski prikaz	27. 6. 1962.
215. **Festić**, Adema **Rašid**	Dolina Zujevine	27. 6. 1962.
216. **Ilić**, Vase **Žarko**	Kretanje stanovništva u Sarajevu u vezi sa teritorijalnim širenjem grada	28. 6. 1962.
217. **Andrić**, Ilije **Dobrinka**	Višegrad	28. 6. 1962.
218. **Jurakić**, Mate **Ankica**	Derventa	29. 6. 1962.
219. **Đogović**, Milana **Kosta**	Slivno područje Nevesinjskog polja	30. 6. 1962.
220. **Ercegović**, Marina **Ivan**, vanredan	Geografska uslovljenost razvoja Riječke luke	30. 6. 1962.
221. **Vehabović**, Huse **Ferid**	Ribnjak Saničani	13. 9. 1962.
222. **Markotić Tvrtko**	Transformacije pejsaža u Visočkoj komuni	22. 9. 1962.
223. **Žustra**, Šaćira **Nedžad**	Otok Kalamota	26. 9. 1962.
224. **Radečić**, Milana **Vojislav**	Šibenska luka	29. 9. 1962.
225. **Erić**, Đoke **Slavko**	Rat kao geografski činilac na Glasincu	29. 9. 1962.
226. **Mandić**, Milivoja **Nadežda**	Antropogeografski prikaz Rogatice	10. 10. 1962.
227. **Koprivica**, Nikole **Miroslava**	Prosjenica — antropogeografski prikaz	10. 10. 1962.
228. **Brajanac**, Saliha **Šaćir**	Dolina rijeke Mileševke	15. 10. 1962.
229. **Mlađen**, Boška **Mara**	Geografski prikaz komune Ilidža	24. 10. 1962.
230. **Karović**, Mustafe **Fehim**	Seoska naselja župe Drina	24. 10. 1962.
231. **Lemez**, Miladina **Milenko**	Rudarsko-industrijski značaj tercijera u Sarajevsko-zeničkom basenu	21. 11. 1962.
232. **Sijerčić**, Sejfe **Ejub**	Trebević	21. 11. 1962.
233. **Breka**, Miloša **Pavao**	Kninsko polje — fizičko-geografski prikaz	23. 11. 1962.

234. **Šutonja, Perke Luka**
Uloga političke granice na ekonomski i kulturni život stanovništva (na primjeru sela Miruša) 23. 11. 1962.

235. **Pehar, Ivana Zvonimir**
Regionalno-geografski prikaz komune Čitluk 23. 11. 1962.

236. **Vlašić, Josipa Melita**
Belje 7. 12. 1962.

237. **Dabić, Slavka Dušanka**
Privredno-geografske karakteristike Visočke komune 28. 12. 1962.

238. **Andrejević, Gligorija Aleksa,** vanredan
Komuna Vogošća — regionalno-geografski prikaz 28. 12. 1962.

239. **Islamović, Saliha Sabina**
Teritorijalni razvoj Mostara 28. 12. 1962.

240. **Mujačić, Ahmeda Mejrema**
Antropogeografski prikaz savremenih gradova Crne Gore 28. 12. 1962.

241. **Kapel, Mihajla Anton**
Butmir — antropogeografski prikaz 17. 1. 1963.

242. **Jovković, Milana Mirjana**
Gradski saobraćaj u Sarajevu 17. 1. 1963.

243. **Božić, Petra Branko,** vanredan
Osijek — položaj, razvoj i funkcije 26. 1. 1913.

244. **Marković, Rade Obrad**
Geografski prikaz Jajačke komune 4. 4. 1963.

245. **Šahinpašić, Derviša, Mersada,** vanr.
Šumarstvo i drvna industrija u NR Bosni i Hercegovini 4. 4. 1963.

246. **Čustović, Mustafe Nermana**
Jasen — antropogeografski prikaz 17. 4. 1963.

247. **Smiljanić, Mile Božo**
Kolonisti iz Bosanske Krajine u Bačkom Jarku 17. 4. 1963.

248. **Albijanić, Blagoje Simo**
Bilećka uvala — fizičko-geografski prikaz 13. 5. 1963.

249. **Nanić, Avdije Senija**
Nalazišta uglja u Evropi 7. 6. 1963.

250. **Hadžić, Ćamila Esad**
Ležišta mrkog uglja Banovića 7. 6. 1963.

251. **Milidrag, Jove Bosa,** vanredan
Dolac, nekad selo, danas dio grada Sarajeva 7. 6. 1963.

252. **Maržić-Šimić, Ljube Anđelka**
Otok Pag 7. 6. 1963.

253. **Stanković, Vlađe Njegoslav**
Saobraćajne funkcije Doboja i njihova ekonomsko-geografska uslovljenost 7. 6. 1963.

254. **Obradović-Jandrić, Nikole Dragica**
Glamoč 24. 6. 1963.

255. **Čalkić, Mustafe Hidajet,** vanredan
Turizam Hercegovine 24. 6. 1963.

256. **Knežević, Nikole Zdravko**
Kašić 24. 6. 1963.

257. **Nikolić, Bogdana Ljubomir,** vanredan
Stanovništvo Sarajeva 26. 6. 1963.

258. **Komljen, Petra Milja**
Geografski prikaz komune Bihać 26. 6. 1963.

259. **Kovačević**, Adema **Jasmina**
Bosanska i Stara Gradiška 26. 6. 1963.

260. **Kuduz**, Petra **Vido**
Gustina stanovništva Donje Hercegovine 26. 6. 1963.

261. **Čabrajac**, Martina **Zdravko**, vanredan
Mikanovci 14. 9. 1963.

262. **Bubalo**, Zaima **Jasenka**
Urbanistička struktura Mostara 21. 10. 1963.

263. **Zdilar**, Ljube **Mirko**
Duvanjska komuna 21. 10. 1963.

264. **Sekulović**, Sekule **Tamara**
Snabdijevanje grada Sarajeva mlijekom 12. 11. 1963.

265. **Anđelić**, Janka **Miladin**, vanredan
Buća Potok-Alipašin Most 23. 12. 1963.

266. **Jeftić**, Jove **Mara**
Regionalno-geografski prikaz komune Vareš 23. 12. 1963.

1964.

267. **Havala**, Saliha **Fahra**
Geografski prikaz komune Livno 24. 1. 1964.

268. **Bjeletić**, Staniše **Milosav**, vanredan
Čengić Vila — Dolac Malta 26. 2. 1964.

269. **Šegedin**, Petra **Martin**, vanredan
Grad Korčula — geografski prikaz 11. 3. 1964.

270. **Marčeta**, Ilije **Luka**, vanredan
Bosanski Novi — geografski prikaz 12. 4. 1964.

271. **Rakanović**, Velimira **Ranka**
Gustina stanovništva sarajevskog sreza 25. 6. 1964.

272. **Biščević**, Mehmeda **Ferid**
Srebrenica 25. 6. 1964.

273. **Bjelogrlić**, **Radoje**
Avtovac 25. 6. 1964.

274. **Radoš-Jokanović**, Milana **Zorka**
Berkovići — geografski prikaz 20. 10. 1964.

275. **Miljanović**, Blagoje **Branko**
Regionalno-geografski prikaz komune Ličtica 20. 10. 1964.

276. **Vasiljević**, Dušana **Aleksandar**, vanredan
Predstavljanje reljefa na plastičnim kartama 30. 10. 1964.

277. **Koši**, Keplana **Dževad**
Društveno-geografski prikaz Dečana 31. 10. 1964.

278. **Stepanov**, Petra **Miloš**, vanredan
Sliv Orljave sa Londžom — potamološki rad sa osvrtom i na neke vodoprivredne probleme 17. 11. 1964.

279. **Damjanović**, Jovana **Vladislav**, vanredan
Uticaj kolonizacije poslije prvog i drugog svjetskog rata na toponomastiku AP Vojvodine 24. 11. 1964.

1965.

280. **Laušević**, Milosava **Vojislav**, vanredan
Topografski sliv rijeke Rame 27. 1. 1965.

281. **Radošević**, Jove **Dako**
Civilni vazdušni saobraćaj u Jugoslaviji 5. 3. 1965.

282. **Durmišević**, Avdije **Rasim**
Naselja u Šatorskoj kotlini 5. 3. 1965.

283. **Ilić**, Miloša **Momčilo**
Bela Crkva — regionalno-geografski prikaz 5. 3. 1965.

284. **Vujasenović**, Svetozara **Vera**
Vitkovići — primjer izmjene funkcije naselja pod uticajem industrije 3. 4. 1965.

285. **Omerhodžić**, Muhameda **Ahmet**
Derventa — regionalno-geografski prikaz 3. 4. 1965.

286. **Maljević**, Rade **Marko**
Gračanica kod Gacka 22. 5. 1965.

287. **Jarić**, Jovana **Vojo**
Elemir pre i posle pronalaska nafte 29. 5. 1965.

288. **Kulenović**, Asima **Azra**
Ekonomsko-geografski prikaz Bjelašnice 29. 5. 1965.

289. **Međedović**, **Hedija**
Bijelo polje 22. 6. 1965.

290. **Barović**, Vidaka **Vasilije**
Geografski prikaz Komana, Bandića i Zagarča 30. 6. 1965.

291. **Hasanbegović**, Bećira **Maida**
Plevaljsko polje 30. 6. 1965.

292. **Merlo**, Ivice **Mira**
Snabdijevanje grada Sarajeva povrćem 30. 6. 1965.

293. **Abdović-Karić**, Ibrahima **Nurudina**
Geografske promjene poslije drugog svjetskog rata na Kovačićima — Grbavica I Vracima 23. 9. 1965.

294. **Grgur**, Jefte **Dušan**
Regionalno-geografski prikaz naselja Sutjeske 5. 10. 1965.

295. **Gašić**, Zarije **Milenko**
Stanovništvo Prijedora 5. 10. 1965.

296. **Sendijarević**, Hilma **Vahudin**
Dnevne migracije u Derventi 19. 11. 1965.

297. **Đedović**, Budimira **Ksenija**
Stari zanati Sarajeva 22. 12. 1965.

298. **Eržen-Vukasović**, Avgustina **Zdravka**
Naselje Novi Travnik 22. 12. 1965.

1966.

299. **Blagojević**, Sime **Desanka**
Teslić 8. 3. 1966.

300. **Hadžiosmanović-Demirović**, Omera **Nermana**
Bijelo polje — regionalno-geografski prikaz 21. 3. 1966.

301. **Klopčić**, Alojza **Marija**
Snabdijevanje grada Sarajeva sirovim mesom i ribom 20. 6. 1966.

302. **Hajrić**, Asima **Ferida**
Izletnički turizam Sarajeva 20. 6. 1966.

303. **Limić**, Teufika **Azra**
Industrija grada Sarajeva 20. 6. 1966.

304. **Zaimović**, Adema **Esma**
Klimatološke karakteristike opštine Kotor Varoši 27. 6. 1966.

305. **Džonlagić**, Abdulaha **Vahdeta**
Sarajevska čaršija 1. 7. 1966.

306. **Šulić**, Tome **Božidar**
Geografske promjene u Kalinovičkom zagorju uslovljene drugim svjetskim ratom 17. 10. 1966.

307. **Pjano**, Halima **Ago**
Geografski prikaz Ocke 21. 10. 1966.

308. **Đuđić, Đurđa Radenko**
Geografski prikaz Ivanjske 21. 10. 1966.

309. **Bakija, Nikole Stjepo**
Geografski prikaz zapadnog područja Dubrovnika od Dubrovačke rijeke do Brsečina 2. 11. 1966.

310. **Vajzović, Dervo,** vanredan
Rakitno — društveno-geografska promatranja 2. 12. 1966.

211. **Novaković, Bogdana Kosovka**
Gornja granica stalnih naselja u Hercegovini 14. 12. 1966.

312. **Slipičević, Salka Đenana**
Turizam Mostara 30. 12. 1966.

SPISAK RADOVA OBJAVLJENIH U GEOGRAFSKOM PREGLEDU OD SVESKE I DO X

ČLANCI

Alikalfić, Fazlija: Štete od grada na šumskom drveću i grmlju VI 97
Arzamasceva, V. L.: Opyt issledovanija režima mestnoj pogody v Jugoslavii — — — — — — — — — VIII-IX 3
Bakaršić ,Sulejman: Prevoj Ivan — — — — — — — — I 66
Bakaršić, Sulejman: Geneza Sarajeva — — — — — — — X 27
Berezowski, Stanislav: Stočarska kretanja u Poljskim Karpatima III 81
Bjelovitić, Miloš: Duhan u Hercegovini — — — — — — — — VI 38
Bjelovitić, Miloš i dr: Život i rad prof. Dr Milenka S. Filipovića II 99
Brkić, Husein: Uvodna riječ — — — — — — — — — VI 13
Brkić, Husein: Sedamdeset godina — — — — — — — — I 3
Brkić, Husein: Aleksandar Humbolt — — — — — — — III 3
Bušatlija, Ibrahim: Novo shvatanje o porijeklu reljefa Plevaljske kotline — — — — — — — — — — IV 3
Dimić, Jovan: Lelićki krš — — — — — — — — — — II 43
Đerković, Branislav: Geološke osobine Duvanjskog polja i mogućnosti gradnje akumulacije na njemu — — VII 85
Đerković, Branislav: Hidrogeološka razmatranja šire okoline Sutomora — — — — — — — — — — VIII-IX 147
Đikić, Salko: Erozija u Bosni i Hercegovini — — — — — I 49
Đikić, Salko: Ekstremna poledica u Mostarskoj kotlini u januaru 1963. i njen uticaj na vegetaciju — — — — VIII-IX 79
Đurkin, Stanko: Privredno-geografski značaj gajenja riba u Jugoslaviji — — — — — — — — — — I 87
Filipović, S. Milenko: Cvijićeva antropogeografska škola — — I 9
Filipović, S. Milenko: Prijateljstvo na osnovi razmene dobara i usluga — prilog proučavanju života u karstu V 83
Filipović, S. Milenko: Krov »Ruska treska« u Bosni — — — V 151
Filipović, S. Milenko: Poreklo, starost i rasprostranjenje toponima i antroponima »Štrpci« — — — — — VIII-IX 39
Fukarek, Pavle: Fresinica (Dryas Octopetala L.) i njena veza sa tragovima diluvijalne glacijacije — — — — I 60
Fukarek, Pavle: Prilog poznavanju granica krša u Bosni i Hercegovini — — — — — — — — — — II 11
Fukarek, Pavle: Granice raširenja izrazitih flornih elemenata u vegetaciji Hercegovine — — — — — — — VI 75

Gašparović, Ratimir: Kratografski prikaz jednog dijela Bosne iz 1783. godine — — — — — — — — — — V 137
Gašparović, Ratimir: Vischerova karta Donje Austrije iz 1670. g. VI 141
Gluščević, M. i dr.: Život i rad prof. Dr Milenka S. Filipovića — VI 13
Hadžidedić, Nedžad i dr.: Život i rad prof. Dr Milenka, S. Filipovića — — — — — — — — — — VI 13
Jereminov, Vera: Migracije zaposlenog osoblja u Zenici — — III 93
Kaljesnik, S. V.: O teoretskim osnovama fizičke geografije — II 3
Kanaet, Tvrtko: Neke biljke kao indikatori za utvrđivanje izvjesnih pojava i oblika u reljefu — — — — II 69
Kanaet, Tvrtko: O nekim problemima hidrografije u slivu rijeke Plive — — — — — — — — — — — III 37
Kanaet, Tvrtko: Ljubuški travari — — — — — — — — IV 43
Kanaet, Tvrtko: In memoriam profesoru Huseinu Brkiću — — V
Kanaet, Tvrtko: Jasenice i Jaseničani — — — — — — — V 55
Kanaet, Tvrtko: La ligne de partage des aux entre l'Adria et le Pontus à Glamočko et Kupreško polje — — V 117
Kanaet, Tvrtko: Petnaest godina rada Geografskog društva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine — VI 3
Kanaet, Tvrtko: Temperature des sources par rapport à la structure pétrographique — — — — — — VII 3
Kanaet, Tvrtko: Temperatura izvora u odnosu na petrografsku strukturu — — — — — — — — — — VII 9
Kapidžić, Hamdija: Jedan pokušaj na izradi geografije Bosne i Hercegovine za vrijeme Kalajeva režima — — IV 115
Kovačević, Jasmina: Bosanska i Stara Gradiška — — — — VII 109
Krivokapić, Bajo: Savremene i društveno-geografske transformacije strukture stanovništva gradske i prigradske zone Nikšića — — — — — — — — X 121
Lučić, Vojislav: Rezultati mjerenja intenziteta sunčevog zračenja u nekim mestima Bosne i Hercegovine — — VII-IX 99
Marković, Mirko: Pregled upoznavanja Dinarskog gorja (od najstarijih vremena do 1878. g.) — — — — — X 13
Marković-Marjanović, Jelena: Lesne naslage doline Spreče. Prethodno saopštenje — — — — — — — II 55
Marković-Marjanović, Jelena: O stratigrafiji lesa Skopske Kotline IV 11
Marković-Marjanović, Jelena: Pleistocen u Donjoj Toplici — — VII 63
Mastilo, Natalija: Kasaba kao vrsta naselja — — — — — III 103
Milojević, Ž. Borivoje: Primorje na ušću Paraibe — — — — I 149
Milojević, Ž. Borivoje: O kontinentalnoj i primorskoj strani lednika Hardanger (u Norveškoj) — — — — III 27
Milojević, D. Miroslav: Privredno-geografske osobine sliva Osanice — — — — — — — — — — — IV 31
Papić, Krešimir: Položaj i teritorijalni razvitak Travnika — — IV 67
Papić, Krešimir: Hijerarhijska struktura urbane mreže — — VII 127
Pavić, Radovan: Pšenica u svjetskoj privredi — — — — — V 105
Pavić, Radovan: Problemi geopolitičkih deformacija — — — VIII-IX 109
Pavić, Radovan: Centralni dio Istočne Bosne — — — — — X 63
Petrović, B. Jovan: Kraške pojave u tercijernim sedimentima Gornjeramske kotline — — — — — — I 25
Petrović, B. Jovan: Dolina Sutjeske, geografski prikaz — — — II 79
Petrović, B. Jovan: Kraške pojave u pleistocenskim konglomeratima Bijelog Polja — — — — — — — IV 21
Petrović, Rude: O problemu geografske rajonizacije Jugoslavije I 104
Petrović, Rude: Socijalistička izgradnja i geografski lik Jugoslavije — — — — — — — — — — — V 7

Plesnik Pavol: Niektoré rozdiely medzi hornou hranicou lesa na Bjelašnici, na Trnovskom gozde a v Západnych Karpatoch — — — — — — — — — — VIII-IX 27

Radusinović, Pavle: Neka demografska obilježja primorskog regiona Crne Gore — — — — — — — — — X 109

Ramović, Mehmed: Ležišta bazične željezne rude u paleozoiku centralne i jugoistočne Bosne — — — — — VI 65

Ramović, Mehmed: Razvoj meteoritike, kosmičke mineralogije i kosmovulkanologije — — — — — — — — VII 17

Ramović, Mehmed: Geotermodinamski ciklus — — — — — VIII-IX 55

Rubić, Ivo: Međe Mediterana na istočnoj obali Jadrana — — I 136

Salihović, Alija: Deformacija površine Jugoslavije u Gauss-Krüger-ovoj projekciji — — — — — — — — VII 99

Sarajlić, Nedreta: Blažuj kod Sarajeva — — — — — — — IV 91

Smlatić, Sulejman: Cazinska komuna — — — — — — — VI 123

Smlatić, Sulejman: Bosanska Krupa — — — — — — — VII 51

Smlatić, Sulejman: Veliko Kladuška komuna — — — — — X 91

Tarasov, G. K.: Osnovi i metode fizičko-geografskog reoniranja planinskog područja na primjeru Karpata — X 3

Trifunoski, F. Jovan: Bošnjaci u Makedoniji — prilog proučavanju posleratnih migracija stanovništva u FNRJ V 95

Trifunoski, F. Jovan i dr.: Život i rad prof. Dr Milenka S. Filipovića — — — — — — — — — — — VI 13

Trifunoski, F. Jovan: Kočane, prilog proučavanju naših varošica VIII-IX 131

Uzunović, Omer: Utvrđivanje podzemnih vodnih veza na području donjih horizonata sliva rijeka Trebišnjica I 39

Uzunović, Omer: jedna utvrđena podzemna bifurkacija voda u kraškom rejonu Zapadne Bosne — — — — II 37

Uzunović, Omer: Prilog razjašnjenju podzemne hidrografije na prostoru kraške zaravni Ravnine — — — — III 63

Uzunović, Omer: Prilog poznavanju geomorfoloških i hidrografskih karakteristika zaravni Zagorja — — — VI 53

Vemić, Milan: O jednom novom kriterijumu za procenu kontinentalnosti pluviometriskog režima i kontinentalnosti mesta — — — — — — — — — III 5

Vranić, V. Milica: Zvorničko jezero i njegova oblast — značajan primjer preobražaja geografskog pejzaža u uslovima naše socijalističke izgradnje — — — V 25

Zeremski, Miloš: Odnos Mačkatske površi prema neogenim basenima južno od nje — — — — — — — — V 123

Zeremski, Miloš: Kombinacija piraterije, pseudopiraterije, ivične i rtastih epigenija u izvorištu Uvca — — VI 25

Zeremski, Miloš: Vrelo Raške — hidrološko-morfološke opaske VII 35

Zubčević, Orhan: Dabarsko i Fatničko Polje, prilog poznavanju kraške hidrografije — — — — — — — — II 19

Zubčević, Orhan: Speleološko istraživanje u Velikoj Pećini i jami Zvonuši. (Kraški plato između Dabarskog i Fatničkog Polja u Hercegovini) — — — — III 71

Zubić, Novak: Iseljavanje stanovništva Blagajskog polja kod Kupresa (u periodu 1945—1963. g.) — — — — VI 109

Zubić, Novak: Savremene migracije stanovništva komune Kupres (1941—1966. g.) — — — — — — — — X 47

Aligrudić, Vidak: Opštejugoslovenski popisi stanovništva — — V 157
Aligrudić, Vidak: Bosanskohercegovačko stanovništvo najbrže raste u Jugoslaviji — — — — — — — — V 169
Aligrudić, Vidak: Sarajevo dobiva sedam hiljada novih stanovnika godišnje — — — — — — — — — V 170
Aligrudić, Vidak: Centri Jugoslovenskih republika u brojkama VI 158
Aligrudić, Vidak: Teritorijalno širenje Sarajeva — — — — VI 160
Aligrudić, Vidak: Nedovoljno razvijena područja u Jugoslaviji VII 151
Bjelovitić, Miloš: Kretanje broja stanovništva Bosne i Hercegovine — — — — — — — — — — I 161
Bjelovitić, Miloš: Pećina kao stan u Mostru — — — — — I 164
Bjelovitić, Miloš: Prvi rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1961. godine — — — — — — — — — V 160
Bjelovitić, Miloš: Bosna i Hercegovina u 1960—1961. godini (Ekonomsko geografski pregled) — — — — — V 164
Bjelovitić, Miloš: Bosanci na radu u Sloveniji — — — — — V 167
Bjelovitić, Miloš: Bosna i Hercegovina u 1962. g. — — — — VI 155
Bjelovitić, Miloš: Bosna i Hercegovina u 1963. g. — ekonomsko geografski pregled — — — — — — — VII 143
Bjelovitić, Miloš: Bosna i Hercegovina u 1964. i 1965. godini. (Ekonomsko-geografski pregled) — — — — VIII-IX 167
Bjelovitić, Miloš: Bosna i Hercegovina u 1966. g. — — — — X 137
Ćirić, V. Jovan: Svetski »gradski fenomen i širenje urbanizacije u SFRJ — — — — — — — — — VIII-IV 196
Filipović, S. Milenko: Gornja Bosna — — — — — — — — I 160
Filipović, S. Milenko: Značenje priđeva »desni« i »levi« u našim hidronimima — — — — — — — — — I 152
Gašparović, Ratimir: Svjetska karta Kosmasa Indikopleustesa II 117
Gašparović, Ratimir: Popunjava se karta Antarktike — — — II 120
Gašparović, Ratimir: Katasralna premjeravanja Bosne i Hercegovine za vrijeme austro-ugarske okupacije — IV 132
Gavrilović, Dušan: Piretarija Đajića potoka — — — — — — VII 139
Hadžibegić, Hamid: Dvije geografske karte turskog admirala Piri Reis'a iz početka XVI vijeka — — — — IV 127
Hadžidedić, Nedžad: Lagumice u JaJjcu — — — — — — II 129
Kanaet, Tvrtko: Vrelo Bosne ili Vrela Bosne — — — — — VI 149
Mihić, Ljubo: Uslovi za razvoj turizma u naselju Neumu na zalivu Jadranskog mora Neum-Klek — — — VIII-IX 187
Nikić, Dušan: Livanjske kule — — — — — — — — — X 133
Papić, Krešimir: Nova naselja u dolini Lašve — — — — — III 121
Papić, Krešimir: Vanjska trgovina Jugoslavije — — — — — V 162
Papić, Krešimir: Stanovništvo svijeta — — — — — — — V 173
Papić, Krešimir: Najveći gradovi na svijetu — — — — — V 174
Papić, Krešimir: Upotreba novih izvora energije u svijetu — — V 175
Papić, Krešimir: Ribolov u Svijetu — — — — — — — — V 176
Papić, Krešimir: Ekonomska integracija zemalja Istočne Afrike V 177
Papić, Krešimir: VI. Kongres geografa FNRJ — — — — — V 177
Pavić, Radovan: Transformacija pejzaža i njegovih funkcija u Nizozemskoj — — — — — — — — — — I 167
Pavić, Radovan: Britanska luka Southampton — — — — — II 132
Pavić, Radovan: Suvremene geografske karakteristike drvarskog prostora — — — — — — — — — — VIII-IX 171
Pleše, Branko: Svjetska potrošnja kave — — — — — — V 176
Rezolucija VI Kongresa geografa FNRJ — — — — — — V 179

Simić, Stevan: Erozija tla u okolini grada Kratova — — — **IV 137**
Trifunoski, F. Jovan: Zanimljiv primer promene položaja sela — **I 165**
Trifunoski, F. Jovan: Odlaženje na prehranu — — — — — **II 125**
Trifunoski, F. Jovan: Poreklo šiptarskog stanovništva Bitoljsko-prilepske kotline — — — — — — — — **V 171**
Trifunoski, F. Jovan: Razvoj vinogradarstva u NR Makedoniji **V 172**
Trifunoski, F. Jovan: O bosansko-hercegovačkim mihadžirima — **VII 148**
Trifunoski, F. Jovan: Primjer stalnog naseljavanja nomadskih stočara — — — — — — — — — — **VII 149**
Trifunoski, F. Jovan: Imena mahala gradskih naselja SR Makedonije — — — — — — — — — — **VIII-IX 194**
Trifunoski, F. Jovan: Bošnjaci u oblasti Babune i Topolke — **X 139**
Trifunoski, F. Jovan: O Turcima u SR Makedoniji — — — — **X 140**
Trifunoski, F. Jovan: Bogomila — — — — — — — — — **X 141**

AKADEMIK ANTON MELIK

Osmog juna 1966. god. umro je u 76. godini akademik Anton Melik, dugogodišnji šef katedre, bivši dekan Filozofskog fakulteta u Ljubljani i rektor Univerziteta. Bio je član SAZU i direktor njenog Geografskog instituta, dugogodišnji predsjednik Geografskog društva i urednik Geografskog Vestnika. Bio je neumorni javni i politički radnik i eminentni naučnik-geograf.

Potiče iz sitnoseljačke porodice. Rođen je u Crnoj Vasi u Barju. Boreći se s oskudicom, završio je fakultet u Beču. Kao napredan omladinac i rodoljub počinje publicističkim radom već 1914. god., kad mu je zabranjen treći nastavak članka »Med austrijskimi krizami«. Od 1917. god. piše članke u Glasu Juga, Ljubljanskom Zvonu, Slovanu i dr. Zbog cenzure, piše pod pseudonimom A. Loboda.

U njegovom radu jasno se ocrtavaju tri perioda. Prvi — do dolaska na Filozofski fakultet u Ljubljani 1927. god., drugi — do II svjetskog rata i treća — poratni period.

Do dolaska na Fakultet radi u srednjim školama, predaje i piše udžbenike iz istorije i geografije. Ali, pored toga radi i na geografskim isptivanjima, specijalno svoga kraja. Rezultat toga rada je njegova disertacija: »Kolonizacija Ljubljanskog Barja«, štampana 1927. god. Kako u svojim ranijim radovima, tako i u disertaciji pokazuje se kao solidan i ozbiljan naučni radnik — geograf. Taj njegov period bio je prvenstveno pedagoško-publicistički.

God. 1927. dolazi na Univerzu. Taj period je period neumornog, individualnog, naučno-istraživačkog rada, organizovanja nastave na Fakultetu i usmjeravanja u Geografskom institutu, koji postaje žarište okupljanja naučnih radnika-geografa Slovenije. Njegovi seminari, po uzoru na Cvijićeve, ali prilagođeni specifičnim prilikama, postaju centri živih diskusija o svim problemima geografije, kako fizičke, tako i društvene. Melikove radove karakteriše baš to što se u svim njegovim fizičko-geografskim radovima nalaze i elementi života i rada ljudi koji naseljavaju ispitivani teren i, obratno. U sve svoje radove iz društvene geografije unosi uvijek i detalje iz fizičke geografije (Kraška polja Slovenije, Planine v Julijskih Alpah). U tom periodu rad mu je svestran. Teško je reći je li Melik fizički, regionalni ili ekonomski geograf, on je, ustvari, svestran geograf, analitičar i sintetičar. Radom obuhvata sitne regije, ali daje i sintetičke radove. Svoju užu domovinu-Sloveniju obišao je do posljednjeg kutka ali Slovenija II u četiri dijela, njegovo životno djelo na kom je radio preko 20 godina, je sinteza njegovih, a i radova svih drugih autora koji su pisali o Sloveniji. To vrijedi i za priručnik Jugoslaviju, kojom se, iako nije udžbenik, služe studenti svih fakulteta i viših pedagoških škola.

Od njegovih fizičko-geografskih radova treba spomenuti ispitivanja reljefa Slovenije, kotline Bohinjskog jezera, radove o pleistocenu, naročito glacijalnim tragovima na planinama Slovenije, o hidrografskim ispitivanjima dolina i slivova rijeka Pivke, Ljubljanice, Soče i dr., jezera i fluvijalnih nanosa. U svim njegovim širim sintetičkim djelima, pored obrade klimatskih elemenata u vezi s uticajem na poljoprivredu, bavio se i klimatskim problemima, naročito padavinama, a s tim u vezi i poplavama.

Iz oblasti društvene geografije naročito se interesuje za probleme populacije, osobito za socijalnu strukturu stanovništva.

Problemima saobraćaja, kao važnom geografskom faktoru, posvećivao je veliku pažnju. Pisao je o razvoju željeznica u Jugoslaviji od 1918—1938., pratio izgradnju novih: Šamac—Sarajevo, Doboj—Banja Luka, zatim je pisao o novim auto-putovima, jadranskim lukama, specijalno o vezama Rijeke i Trsta s pozadinom.

Ispitivanja naselja bila su predmet njegovih radova: kuće sa kozolcom, toliko karakterističnim za Sloveniju, seoska gospodarstva veća i manja naselja, poluseljačka — poluradnička. Svakako su najvrjednija ispitivanja Ljubljane i njene okolice, ispitivanja problema kolonizacije i poslijeratnog razvitka. Komentarisao je svaku administrativnu podjelu, osvjetljavajući je i ocjenjujući s gledišta geografsko-gospodarskih faktora. Izvršio je ekonomsko-geografsku rejonizaciju Jugoslavije. Taj period bio je neobično plodan. Melik, neumorni istraživač i naučnik-terenac, obilazio je, do kraja svog života većinom pješke, planine i doline svoje uže domovine, a putovao je i po čitavoj Jugoslaviji i stranim zemljama. Učestvovao je vrlo aktivno na svim kongresima u Jugoslaviji, a i na internacionalnim kongresima, ili lično ili s referatima: Vašingtonu, Štokholmu i Londonu. Boraveći u SAD na XVII kongresu geografa svijeta, posjetio je naselja Slovenaca u selima i gradovima.. Rezultat toga su publikacije: »Amerika i Američka Slovenija«, »Na Slovenačkoj farmi v Ameriki«, »V Clevelandu«, pisane književnim stilom, spadaju među najbolje radove o našim naseljenicima.

Geografski vestnik od 1928., kad Melik preuzima uredništvo, razvija se naglo u stručni časopis, koji po svojim kvalitetima prevazilazi granice Jugoslavije. Za vrijeme drugog svjetskog rata Hitler raseljava inteligenciju Slovenije. Geografski vestnik prestaje da izlazi. Ponovo izlazi već 1845. g.

Poslije II svjetskog rata Melik se svim svojim žarom prihvatio društveno-političkog rada. Radi na svim stranama: u Socijalističkom savezu, na fakultetu i Univerzitetu (dekan i 4 godine rektor), Savjetu za nauku i kulturu, narodni je poslanik u Skupštini Slovenije, kao i član mnogih komisija i odbora, urednik je Enciklopedije Jugoslavije i pisac mnogobrojnih jedinica u njoj. Duša je »Matice Slovenske« do svoje smrti.

Odmah po završetku rata došlo je do izražaja njegovo detaljno poznavanje svih krajeva u kojima žive Slovenci. Već prije rata zanima se problemima državnih granica, koje se nisu podudarale s etničkim. Niz publicističkih napisa u toku I i poslije II svjetskog rata o problemima granica, narodima Slovenskog Juga, uklapanju Slovenaca u zajednicu naroda Jugoslavije itd. karakterističan je za taj period. Njegovo poznavanje teritorija na kojima žive Slovenci, došlo je najjače do izražaja poslije II svjetskog rata, za vrijeme zasjedanja komisije za utvrđivanje granica prema Italiji i Austriji. Skupa s ostalim naučnim i društveno-političkim radnicima radi na dokumentaciji naših prava na etničku granicu. U zajedničkoj ediciji obradio je Trst i Slovenačko primorje, Trst i njegovu sjevernu granicu, Goricu, i pridonio mnogo našim službenim učesnicima na konferenciji za utvrđivanje granice.

Poslije rata prati našu obnovu i izgradnju, kako u Sloveniji, tako i u Jugoslaviji. Mnogo je učinio na povezivanju geografije sa privredom. Njegova brošura: »Naša velika dela« štampana je u 10.000 primjeraka i rasturena u narod. Prati razvitak i uklapanje Istre i novooslobođenih krajeva u novu državnu zajednicu Svoje organizacjske provodio je u Geografskom institutu SAZU i njenim publikacijama: Geografskom zborniku i Delu.

Aktivan je i u Geografskom društvu. Osnivač je Savjeta Geografskog društva. Kao njegov predsjednik borio se za pravilan položaj geografije u našem društvu. Geografskom društvu SRBiH pružio je svojim iskustvom podršku pri organizaciji III kongresa, a Filozofskom fakultetu u Sarajevu pri osnivanju katedre. U Zborniku Prešernove knjižnice 1952. god. izdao je informativan napis o Bosni i Hercegovini.

Tako obiman društveno-politički rad oduzimao mu je mnogo vremena za rad na struci. Ipak, nevjerovatna radna energija došla je do izražaja i u ovom periodu. Njegovi radovi toga perioda su pretežno sintetički, ali je bilo i radova iz užih regija. Slovenija II i svi veći radovi su iz toga perioda. I svoj ljetni odmor,

koji je provodio u Rateču, provodio je u radu. Kad bih došao da ga posjetim, uvijek se u kući čulo kucanje pisaće mašine. Još 1965. god., i pored srčanog oboljenja, obilazio je pješke planine i doline Slovenije.

Odmakle godine, intenzivan rad, kako na terenu, tako i kabinetski, imali su uticaja na njegovo zdravlje. Oslabljeno srce prestalo je da kuca 8. juna 1966. godine. Veličanstven sprovod pokazao je koliko je bio cijenjen i voljen u svojoj užoj domovini.

Geografi SRBiH sjećaće se dugo velikog geografa i prijatelja Antona Melika, biće mu zahvalni za pomoć koju je ukazao Katedri geografije u Sarajevu i Geografskom društvu SRBiH.

T. Kanaet

DINKO LUPI

Kada su se mjeseca juna 1966. godine u školama smirivali i gasili zvuci školskog zvona i kad su se nakon sumiranja godišnjih rezultata obrazovno-vaspitnog rada nastavnici opraštali s najstarijom generacijom učenika, tu radost uobičajenog sastanka i razgovora sa svojim maturantima nije mogao još jedanput doživjeti Dinko Lupi, čovjek i prosvjetni radnik kome su ti trenuci, škola i učenici, bili toliko bliski i dragi. Tih junskih dana među učenicima Medicinske škole u Sarajevu, koji su se na završetku školske godine opraštali od svoje škole i nastavnika, nije bilo uspravnog i vedrog i njima roditeljski bliskog lika njihovog direktora, čiji život je, upravo tih junskih dana, tiho sagorevao i ugasio se. Nemilosrdna smrt istrgla je 23. juna 1966. godine iz redova prosvjetnih radnika dobrog druga i vrijednog člana našeg društva Dinka Lipija, profesora geografije i direktora Medicinske škole u Sarajevu, koji je punih 35 godina predano radio na prosvjetnim i školskim zadacima i na tom poslu postigao zapažene rezultate i ostavio trajnu uspomenu.

Vijest o smrti druga Dinka potresla je i ožalostila sve prosvjetne radnike koji su ga poznavali i čiji broj nije bio mali, kao i sve ostale njegove mnogobrojne poznanike i prijatelje. Njegova smrt bila je poseban udarac za kolektiv u kome se kao odličan stručnjak i metodičar zajedno sa svojim saradnicima neumorno zalagao za unapređivanje nastave i školske i đačke samouprave. Rastanak sa direktorom posebno je ožalostio učenike i đačke roditelje kod kojih je pokojni Dinko uživao naročiti ugled i autoritet.

Govoriti danas o liku i životnom putu druga Dinka znači sagledati život jednog čestitog čovjeka i druga, neumornog prosvjetnog radnika i vrijednog člana našeg društva koji je cio svoj radni vijek proveo u prosvjetnoj struci u svojstvu učitelja, nastavnika, prosvjetnog savjetnika i direktora škole.

Dinko Lupi započeo je svoje službovanje kao učitelj u selu Tičevu kod Glamoča u Bosanskoj Krajini u kojoj je u to vrijeme školska mreža bila potpuno nerazvijena. Bosna mu je kasnije prirasla za srce tako da je gotovo cio svoj život u njoj proveo. Posljednjih dvadeset godina radio je u samom Sarajevu u kome ga je neumitna smrt zadesila. Drug Dinko, iako rođeni Primorac, uvijek oduševljen svojim morem i sunčanim jugom, nikada nije zaboravljao svoje prvo učiteljovanje u Bosni i uvijek je s ponosom govorio o svojim učenicima. I njegovi učenici sigurno neće zaboraviti lik svog mladog učitelja koji im je dao prvo školsko obrazovanje i vaspitavao ih u duhu bratstva i jedinstva naših naroda.

Ljubav prema prosvjetnom pozivu i želja za usavršavanjem u struci ponukla ga je da završi Višu pedagošku školu, a zatim i Prirodno-matematički fakultet u Sarajevu — grupa geografije. Uvijek zainteresovan za problematiku svoje struke redovno je učestvovao na sastancima, seminarima, simpozijumima i kongresima Društva geografa BiH.

Mnogim prosvjetnim radnicima ostaće drug Dinko Lupi u prijatnoj uspomeni kao prosvjetni savjetnik Ministarstva prosvjete BiH, zatim Oblasnog narodnog

odbora Sarajevo, Savjeta za nauku i kulturu BiH i Republičkog zavoda za unapređenje školstva u Sarajevu.

Naročito je došao do izražaja pokojni Dinko kao pedagog, kada se ponovo neposredno našao na radnom mjestu u školi, i kao organizator školskog života i rada i vaspitač mladih medicinskih kadrova započeo svoju plodnu djelatnost prije šest godina u Medicinskoj školi u Sarajevu kao njen direktor.

Život pokojnog Dinka Lupija prekinut je upravo u trenutku kada je namjeravao da pođe na zasluženi odmor u svoje sunčano i drago Primorje.

S pokojnim Dinkom na dostojan način oprostio se i njegov rodni Stari Grad na Hvaru u koji je iz Sarajeva preneseno njegovo tijelo. Nije mu se ispunila želja da posljednje godine života provede i odmori se u svom rodnom mjestu, ali je ispunjena druga — da u rodnom Starom Gradu nađe vječni počinak.

Drug Dinko Lupi zauvijek je napustio našu sredinu, ali će ostati u trajnoj uspomeni među nama njegov lik čovjeka i druga, stručnjaka pedagoga koji je s oduševljenjem radio na prosvjetnim zadacima u slobodnoj socijalističkoj domovini, nazirući u novim i boljim uslovima sve vedrije perspektive našeg školstva za koje se i on nesebično zalagao.

B. Turina

FRANJO MATIĆ

Tragično preminuli student I godine Franjo Matić rođen je 17. IV 1946. godine u Sarajevu, gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Tokom školovanja, naročito u gimnaziji, pokazivao je sklonost prema prirodnim naukama. Po završetku gimnazije 1965. godine, upisao se na Odsjek za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. U želji da što više sazna o prirodi i da osjeti njene ljepote, često je odlazio na planine. Teoretsko znanje koje je stjecao na predavanjima, stalno je upotpunjavao vlastitim zapažanjima na terenu, u prirodi. Posljednja njegova posjeta Bjelašnici, 8. jula 1966. g., odnosno pećini koju je pronašao, stajala ga je života. Nedovoljno opremljen za spuštanje u pećinu u koju je ušao, nesretnim slučajem je izgubio svoj mladi život. To je bio njegov posljednji dodir sa prirodom, koju je toliko volio.

Tako je iz naših redova nestao dobar drug, student i prijatelj. Svi oni koji su poznavali studenta Franju Matića sa tugom su primili vijest o tragičnoj smrti svoga kolege. Posljednji oproštaj sa studentom Franjom Matićem na Novom sarajevskom groblju pokazao je dubinu osjećanja njegovih kolega studenata, prijatelja i poznanika. Uspomena na tragično preminulog kolegu Franju Matića ostaće trajna u našoj svijesti.

A. Rešad

MILAN ĐAKONOVIĆ-MITA

Dana 16. decembra 1966. godine pod tragičnim okolnostima (u saobraćajnoj nesreći) izgubio je svoj mladi život Milan Đakanović-Mita, apsolvent geografije Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu i predsjednik Kluba studenata geografije »Jevto Dedijer«.

Pokojni Đakanović rođen je 1941. godine. Završio je Srednju geološku tehničku školu i nekoliko godina, do upisa na studij geografije, radio kao geološki tehničar u Crnoj Gori i Hrvatskoj.

U toku studija Đakanović je među studentima i nastavnicima bio veoma omiljen. Inteligentna duha, otvorene prirode i vrlo dinamičan, bio je pokretač niza akcija među svojim kolegama u organizovanju rada u Klubu i studentskoj orga-

nizaciji. Takve njegove osobine posebno su dolazile do izražaja u sprovođenju očiglednih oblika nastave, posebno na terenskoj nastavi i vježbama. Njegovo nesebično drugarstvo u svakoj prilici prema svojim kolegama i koleginicima naročito ostaje u trajnoj uspomeni svima onima koji su ga poznavali i imali prilike da sa njime sarađuju.

Zbog svega toga njegov prijatan lik i njegove duboko ljudske osobine ostaće svima nama u trajnoj uspomeni.

R. Karalić

АНТОНИЈЕ ЛАЗИЋ

За време Јована Цвијића била је створена позната школа географа у којој су под његовим руководством млади људи спремани за научни рад. Један од њих био је и Антоније Лазић, дугогодишњи картограф Цвијићевог института Универзитета у Београду. Због тога је смрт сваког од њих тежак удар за нашу географску науку, нарочито за дисциплине којима су се они бавили.

По природи своје дужности, још од најмлађих дана А. Лазић се посветио изради бројних карата, скица, графикона и дијаграма. С њима су илустроване готово све Цвијићеве студије, затим вишегодишња издања Географског друштва, „Насеља" Српске академије наука и уметности, као и многобројне друге публикације. Али уз Ј. Цвијића, касније и уз Б. Милојевића, он је толико овладао методама географског проучавања да се после првог светског рата почео бавити и научним хидрографским, карстолошким, антропогеографским и привредно-географским проучавањима.

На основу проучавања вршених у разним деловима наше земље А. Лазић је објавио већи број чланака и расправа. Од њих су познатији ови: Подземна хидрографска веза Требишњице и Дубровачке ријеке (1927.), Понори и еставеле у Поповом пољу (1927.), Економски центри Хомоља и Звижда (1928.), Долина Требишњице (1932.), Етничке промене у Хомољу и Звижду (1938.), Насељавање и и развитак насеља у средњем и горњем Пеку (1939.), Природа и привредни извори Хомоља (1940.), О кршу Бељанице (1948.), Сеоска насеља у Хомољу (1948.), Режим Пека (1951.), Режим Мушнице, реке Гатачког поља (1951.), Режим Дрине (1952.), Буна (1954.), Режим Неретве (1958.) итд. Сви научни радови А. Лазића, претежно објављени у издањима Српског географског друштва („Гласник", „Посебна издања"), представљају значајне прилоге и служиће као леп споменик његове стваралачке делатности. Неколико радова остало му је у рукопису. Има и научно-популарних радова. Уопште А. Лазић је радио колико је могао и колико се у нашим приликама може учинити.

С А. Лазићем први пут сам се срео у мају 1941. г. у просторијама Географског института Универзитета у Београду. Отада наше познанство, претворено у пријатељство, било је његовано све до краја његова живота. Необично скроман, он није никада причао о себи. Али је у разговорима врло често откривао своје силно уважење Ј. Цвијића. Веома је ценио његове интелектуалне способности и реформаторску улогу у науци, научним установама и друштву. Тај респект према Цвијићу, подигнут до култа личности, очувао је до краја. Сличан став гајио је и према Цвијићевом заменику у Географском институту проф. Б. Ж. Милојевићу.

Иако је доста урадио, А. Лазић се мало истицао. Он је више значио него што је изгледало. Одликовао се оштрином погледа, великим искуством, знањем, ведрим расположењем. Сви они који су га ближе познавали жале у њему не само радника, већ пријатног друга младима и старима, уопште човека који је омао топло разумевање за људе.

Ј. Ф. Трифуноски

Dr TVRTKO KANAET

U Dubrovniku je 12. oktobra 1967. godine iznenadno preminuo Dr Tvrtko Kanaet, redovni profesor Univerziteta u penziji, osnivač Katedre za geografiju, Geografskog instituta i jedan od osnivača Geografskog društva Bosne i Hercegovine.

Profesor Dr Tvrtko Kanaet je rođen 14. aprila 1900. godine u Banjaluci, gdje je završio osnovno i srednje školovanje, dok je studij geografije završio u Zagrebu na Filozofskom fakultetu. Dužnost nastavnika počeo je 1927. godine na gimnaziji u Trebinju, a nastavio u Mostaru do pred II svjetski rat. Okupaciju naše zemlje je proveo u Sarajevu.

Poslije oslobođenja profesor Kanaet vrši dužnost načelnika u Ministarstvu prosvjete Bosne i Hercegovine, a zatim se vraća nastavničkom pozivu kao profesor geografije i direktor na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu. Velikim zalaganjem profesora Kanaeta otvorena je Katedra za geografiju pri tadašnjem Filozofskom fakultetu u Sarajevu već 1950. godine, kad je i osnovan pomenuti fakultet. Ovom najvišom naučno-nastavnom geografskom institucijom rukovodio je Dr Tvrtko Kanaet punih 13 godina. U tom periodu ova Katedra je dala preko 250 profesora geografije. Profesor Kanaet je bio jedan od četvorice članova Inicijativnog odbora za osnivanje Geografskog društva Bosne i Hercegovine u 1947. godini. Bio je njegov prvi podpredsjednik, te je godinama vršio pomenutu dužnost do 1960. godine, kad je postao i predsjednik društva. Prilikom penzionisanja 1965. godine izabran je za počasnog doživotnog predsjednika društva, te mu je dodjeljena Počasna diploma društva.

Kad je 1957. godine izašao prvi broj Geografskog pregleda — godišnjaka Geografskog društva Bosne i Hercegovine, Dr Tvrtko Kanaet je bio član uredničkog odbora. Još prije toga, 1953. godine uspješno je organizovan III Kongres geografa Jugoslavije na području Bosne i Hercegovine, dobrim dijelom zaslugom profesora Dr Tvrtka Kanaeta. Na ovom Kongresu učestvovao je sa dva referata, dok je inače učestvovao na svih dosadašnjih VII Kongresa geografa Jugoslavije.

Naučnu djelatnost profesor Kanaet je započeo u godinama pred II svjetski rat na prostoru Podveležja, što je kasnije postalo tema njegove disertacije: »Podveležje i Podvelešci«. Osnovna naučna djelatnost profesora Kanaeta je bila usmjerena na područje fizičke geografije (Krš, geomorfologija, hidrografija). Sa ovom tematikom istupao je i na dva Kongresa Međunarodne Geografske Unije, 1960. godine u V. Britaniji. Profesor Dr Tvrtko Kanaet je pripadao generaciji pionira geografske struke i nauke u Bosni i Hercegovini, koji je uložio ogroman trud na organizovanju svih geografskih ustanova koje postoje u Bosni i Hercegovini. Na toj bazi nove generacije treba da podižu nivo geografije.

Neka je slava profesoru Dr Tvrtku Kanaetu!

M. Bjelovitić

PRINCIPLES OF METALLOGENY

By

M. A. Ramović, D. Sc.

320 pages
45 tables
58 figures
12 plates with 68 illustrations
6 maps

An essential book for students of metallogeny, economic geology, and economic geography. Deals with a number of fundamental aspects of petrology, geophysics, structural geology and stratigraphy.

Contents

BRIEF HISTORY OF METALLOGENY.
A DISCUSSION OF VARIOUS THEORIES OF THE ORIGIN OF IGNEOUS ROCKS AND MINERAL DEPOSITS.

AN ATTEMPT OF CLARIFICATION OF WHAT IS MEANT BY TERM GEOMAGMATIC — METALLOGENETIC CYCLE.

A REVIEW OF GEOGRAPHICAL DISTRIBUTION OF PLUTONIC AND VOLCANIC ROCKS AND GENETICALLY RELATED ENDOGENOUS TYPES AND GROUPS OF MINERAL DEPOSITS FORMED IN THE COURSE OF FOLLOWING PERIODS AND EPOCHS OF THE EARTH'S HISTORY:

RECENT, QUATERNARY AND YOUNG NEOGENE (APPENDIX MAP I).

MID-TERTIARY (APPENDIX MAP II).

PALAEOGENE AND UPPER CRETACEOUS (APPENDIX MAP III).

MIDDLE AND LOWER CRETACEUS AND MIDDLE AND LOWER JURASSIC EPOCHS (APPENDIX MAP IV).

LOWER JURASSIC AND MIDDLE AND UPPER TRIASSIC (APPENDIX MAP V).

MIDDLE UND UPPER CARBONIFEROUS, PERMIAN AND PERMO — TRIASSIC (APPENDIX MAP VI).

DEVONIAN AND LOWER CARBONIFEROUS.

AN INFORMATIVE GUIDE TO THE PRESENT DAY PRACTICE AND A CONSISE SUMMARY OF THE EXPERIENCES IN METALLOGENY.

Editor: Geographical Institute, Natural Science Faculty, Sarajevo, M. Tita 112, Yugoslavia.

Price ..... **$ 7,50**

For subscribers (pro forma invoice on the adress of Geogr. instit.) ..... **$ 5,75**

SADRŽAJ — SOMMAIRE

ČLANCI — ARTICLES

Strana

K. G. Tarasov

Osnovi i metode fizičko geografskog reoniranja planinskog područja na primjeru Karpata — — — — — — — — — — — 3— 11

Основания и методы Физико-географического раионирования горной территории на примере Карпата

Mirko Marković

Pregled upoznavanja Dinarskog gorja (Od najstarijih vremena do 1878. g.) — — — — — — — — — — — — — — — — 13— 26

Übersicht der Entdeckungsgeschichte des Dinarischen Gebirges. (Von ältesten Zeiten bis zum Jahr 1878)

Sulejman Bakaršić

Geneza Sarajeva — — — — — — — — — — — — — — — — 27— 46

Genese de Sarajevo

Novak Zubić

Savremene migracije stanovništva komune Kupres (Period 1941—1966. g) — — — — — — — — — — — — — — 47— 61

Contemporary migrations from the commune of Kupres (1941—1966.)

Radovan Pavić

Ekonomsko geografske karakteristike centralnog dijela Istočne Bosne — — — — — — — — — — — — — — — — — 63— 90

Economic-Geographic Characteristics of the Central East of Bosnia

Sulejman Smlatić

Veliko-Kladuška komuna — — — — — — — — — — — — 91—108

Die Gemeinde Velika Kladuša

Pavle S. Radusinović

Neka demografska obilježja primorskogo regiona Crne Gore — 109—120

Некоторые демографические характеристики приморья Черногорий

Bajo Krivokapić

Savremene društveno geografske transformacije strukture stanovništva gradske i prigradske zone Nikšića — — — — — — 121—132

Les transformations geographiques et sociales contemporaines des structures de la population des zones urbaines et suburbaines de Nikšić

MANJI PRILOZI — COMMUNICATION

Miloš Bjelovitić

Bosna i Hercegovina u 1966. godini (Ekonomsko-geografski pregled) — — — — — — — — — 133—137

Strana

Dušan Nikić
Livanjske kule — — — — — — — — — — — — — — 137—138

J. Ф. Трифуноски
Бошњаци у области Бабуне и Тополе — — — — — — — 139—139

J. Ф. Трифуноски
О Турцима у СР Македонији — — — — — — — — — 140—141

J.Ф. Трифуноски
Богомила — — — — — — — — — — — — — — 141—143

PRIKAZI — COMPTES RENDUS

S. Smlatić: Jadran — atlas Jugoslavenske Jadranske obale. Zagreb 1964. g. — — — — — — — — — — — 144

K. Papić: Živadin Jovičić — Turistička kretanja. Beograd 1966.. g. 144

J. F. Trifunoski: Edwin Fels — Die Bewasserungsfläche der Erde. Wien 1965. g. — — — — — — — — — — 145

J. F. Trifunoski: George W. Hoffmann — Die Umwandlungen der Landwirtschaftlkchen Siedlungen in Bulgarien. Brausweig 1965. g. — — — — — — — — — — — 146

K. Papić: Beaujueu — Garnier — Gamblin — Delobez — Images economiques du Monde· Paris 1964. — — — — — 146

K. Papić: P. Claval — Les tendances de la geographie economique a travers qualques ouvrages recents. Paris 1966. — 147

M. Bjelovitić: Ivan Crkvenčić — Afrika. Zagreb 1966. — — — 148

S. Smlatić: Vladimir Đurić — Savremeni politički, demografski i ekonomski procesi u Africi. Beograd 1966. g. — — 148

K. Papić: Pierre Gentelle — Recherche et enseignement geographiques en Republice Populaire de Chine. Paris 1965. 149

K. Papić: J. Dihra — P. Vako — La population de l'Albanie. Paris 1965. g. — — — — — — — — — — — — 151

S. Smlatić: Ivan Taubman — Neki urbanistički aspekti regionalizacije, Sarajevo 1964. — — — — — — — — 151

M. Bjelovitić: Pavao Kurtek — Gornja Hrvatska Podravina. Zagreb 1966· — — — — — — — — — — — 153

B. Krivokapić: Z. Bešić, V. Vuković, B. Cicović — Boksiti Crne Gore. Nikšić 1965. — — — — — — — — — 153

J. F. Trifunoski: Milovan Radovanović — Metodološka pitanja tipološke klasifikacije seoskih naselja sa posebnim osvrtom na Srbiju. Beograd 1965. — — — — — 155

J. F. Trifunoski: Prilozi i građa za proučavanje naselja i naseljavanja Vojvodine. Novi Sad 1964. — — — — — 155

J. F. Trifunoski: M. Kostić, Ž. Gajić — Specijalizovano povrtarstvo u južnom Pomoravlju. Beograd 1965. — — — 155

J. F. Trifunoski: Milorad Sušić — Prirodni uslovi za iskorištavanje zemljišta u Borskol polju. Beograd 1965. — — 156

VIJESTI — CHRONIQUE

Strana

M. Bjelovitić: Iz rada Geografskog društva Bosne i Hercegovine 157
Iz redakcije »Geografskog pregleda« — — — — — — — — 158
Odbranjene doktorske disertacije na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu — — — 158
Spisak diplomiranih studenata na Odsjeku za geografiju Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu — — — — 158—171
Spisak radova objavljenih u »Geografskom pregledu« od sv. I do sv. X — — — — — — — — — — — — 171—175

IN MEMORIAM

T. K: Akademik Anton Melik — — — — — — — — — 176—178
B. Turina: Dinko Lupi — — — — — — — — — — — 178—179
Ajdin Rešad: Franjo Matić — — — — — — — — — — 179
R. Karalić: Milan Đakanović-Mita — — — — — — — — 179—180
J. F. Trifunoski: Antonije Lazić — — — — — — — — — 180
Miloš Bjelovitić: Dr Tvrtko Kanaet — — — — — — — 181

NOVE KNJIGE — LIVRES REÇUS

M. A. Ramović: Principles of metallogeny. Geographical institute. Sarajevo, 1967. — — — — — — — — — — 182